

Уводна реч

Пред вама је осми број *Књиженства*, часописа за студије књижевности, рода и културе, покренутог у оквиру истраживачког пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Делимично другачији изглед овог броја резултат је ажурирања софтвера и постављања броја на нову дигиталну платформу која, између осталог, омогућава лакше читање текста на екрану, као и аутоматски прелазак са ћирилице на латиницу. Рубрике и профил часописа остали су исти, што се види из прегледа садржине.

Прва два текста у часопису, у рубрици *Женска књижевност и култура*, говоре о проблему насиља у породици: први је студија приповетке Љубена Каравелова, а други је до сада непознат чланак Данице Марковић о стварном догађају и коментар самог чланка. Трећи текст посвећен је фолклорној теми, динамици односа жене и природе. И у овом броју постоји својеврстан темат о делу Јелене Ј. Димитријевић. Најпре сазнајемо о њеном раду у Колу српских сестара и текстовима у календару *Вардар*. Уз то представљамо и једну кратку фото-причу која нам показује какво је место ова ауторка имала у култури пре Другог светског рата: реч је о њеној фотографији на зиду Читаонице Библиотеке града Београда. Други рад у овој тематској целини извештава нас о процесу декриптовања рукописа другог дела путописа *Седам мора и три океана* који се на пројекту *Књиженство* спроводи скоро две године, у сарадњи са Народном библиотеком Србије. Текст нас води на узбудљиво путовање кроз пределе којима је Јелена Димитријевић прошла пре скоро једног века али и кроз ништа мање занимљиво откривање њених графема, скраћеница и других тајни рукописа. У наредном раду такође покушавамо да решимо једну загонетку, о пореклу Лујзе Јакшић, пријатељице Јелене Димитријевић. Оба потоња рада, осим што откривају много нових чињеница, такође показују методологију истраживања и постављају нова питања.

Рубрику *Женска књижевност и култура* закључују три рада на разноврсне теме. Први међу њима бави се Анђелијом Лазаревић као сликарком и начинима на које су жене биле представљане у првој половини 20. века. Други рад је посвећен Катарини Богдановић, књижевној историчарки и педагошкињи

чији је животни пут слика борбе за освајање интелектуалне слободе. Рубрику затвара анализа дистопијског романа Марџ Пирси, *Жена на ивици времена*.

У рубрици *Библиографија* објављујемо анотирану библиографију књига са темом рода објављених у Србији у периоду 1991-2003. Библиографија је на енглеском језику и представља пресек интензивног рада на формирању феминистичке теорије у време ратова у Југославији и на почетку такозване транзиције.

У овом броју објављујемо два интервјуа. Први је са Јасмином Лукић, професорком књижевности и дугогодишњом управницом Родних студија на Централноевропском универзитету у Будимпешти. Други разговор је са Шантал Рајт, професорком на Универзитету Ворик и координаторком једне интересантне преводилачке награде.

У рубрици *Прикази* представљамо најпре мултимедијални концерт Иване Стефановић, а потом монографије о конституисању женског канона у српској прози, Јованки Броз, феминистичкој критици социјалистичке Југославије током 70-их и 80-их, Маги Магазиновић, Савки Суботић, о начину на који су британски аутори и ауторке перципирали жене на Балкану, те о односу феминистичке теорије и појма род на Балкану. Такође представљамо зборник о економским аспектима женског ауторства у раном модерном периоду у Европи, а рубрику закључујемо текстом о четири нове књиге које су заправо женска историја у литератури за децу и младе.

У рубрици *Догађаји* извештавамо вас о јунској конференцији *Друштва Цон Андајк* и о децембарској радионици *Рукописи Јелене Димитријевић*, догађајима у оквиру пројекта *Књиженство* одржаним на Филолошком факултету у Београду током 2018. године.

Introduction

Before you is the eighth issue of *Knjiženstvo, journal for studies in literature, gender and culture*, established as part of the research project *Knjiženstvo, theory and history of women's writing in Serbian until 1915*, financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia. The partially different appearance of this issue is the result of updated software and the fact that the issue is posted on a new digital platform which, among other things, enables easier reading of the text on the screen, as well as the automatic shift from the Cyrillic to the Latin script. The sections and the profile of the journal remain the same, which can be seen from the content.

The first two texts in the journal, in the section *Women's Writing and Culture*, speak about the problem of domestic violence: the first one is a study of a short story by Ljuben Karavelov, while the other is a previously unknown article written by Danica Marković about a real event and a comment on the article itself. The third text focuses on a folklore topic, i.e. the dynamics of the relation between woman and nature. In this issue, too, there is somewhat of a thematic section dedicated to the work of Jelena J. Dimitrijević. First, we learn about her work in the Circle of Serbian Sisters and texts in the calendar *Vardar*. We also present one short photo-story which shows us the place this author occupied in culture prior to World War Two: it involves her picture on the wall of the reading room of the Belgrade City Library. The second paper in this thematic section tells us about the process of transcribing the manuscript of the travelogue *Seven Seas and Three Oceans*, which has been conducted for almost two years on the *Knjiženstvo* project in cooperation with the National Library of Serbia. The text takes us on a thrilling journey through the landscapes Jelena Dimitrijević herself visited almost a century ago. It also guides us through the equally riveting discovery of her graphemes, abbreviations and other secrets of the manuscript. In the following paper, we also try to solve a riddle about the origin of Lujza Jakšić, Jelena Dimitrijević's friend. Besides discovering many new facts, both papers that follow demonstrate research methodology and pose new questions.

Three papers on various subjects conclude the section *Women's Writing and Culture*. The first one deals with Anđelija Lazarević as a painter and the ways that women were presented in the first half of the 20th century. The second paper is dedicated to Katarina Bogdanović, literary historian and pedagogue, whose life path is a reflection of the struggle to win intellectual

freedom. The section ends with an analysis of a dystopian novel by Marge Piercy, *Woman on the Edge of Time*.

In the section *Bibliographies*, we present the annotated bibliography of books on the topic of gender, published in Serbia between 1991 and 2003. The bibliography is in English and it represents a cross section of the intense work on the formation of feminist theory during the Yugoslav wars and at the start of the so-called transition.

In this issue, we publish two interviews. The first one is with Jasmina Lukić, literature professor and long-time Head of the Department of Gender Studies at the Central European University in Budapest. The other interview is with Chantal Wright, Professor at the University of Warwick and coordinator of an interesting translation award.

In the section *Reviews*, we present the multimedia concert of Ivana Stefanović, and then the monographs on the forming of the female canon in Serbian prose, Jovanka Broz, feminist criticism in socialist Yugoslavia during the 70s and the 80s, Maga Magazinović, Savka Subotić, and the way that British authors perceived women on the Balkans, as well as the relation between feminist theory and the notion of gender on the Balkans. We also present the proceedings on the economic imperatives of female authorship in the early modern period in Europe. We conclude the section with a text on four new books that actually represent women's history in the literature for children and the young.

In section *Events*, we report on the conference of the *John Updike Society* held in June and the workshop held in December, *Jelena Dimitrijević's Manuscripts*, as well as on other events within the *Knjiženstvo* project held at the Faculty of Philology in Belgrade in 2018.

Критика потчињавања и породичног насиља у приповијетки „Је ли крива судбина?“ Љубена Каравелова

Циљ овога рада је анализа друштвеноритичких аспеката приповијетке „Је ли крива судбина?“, коју је бугарски писац Љубен Каравелов (1834–1879) објавио на српском језику. Полазимо од хипотезе да ова приповијетка садржи снажну критику потчињавања и породичног насиља, те да као таква није до сада теоријски и текстолошки разматрана. Овај сегмент приповијетке „Је ли крива судбина?“, а мањим дијелом и осталих Каравеловљевих приповједака на српском језику, у овом раду смо анализирали са феминистичког теоријско-методолошког становишта. У структури рада издваја се и контекстуализација ових приповједака, али и саме улоге Љубена Каравелова у српском друштву друге половине 19. вијека, прије свега у свјетлу његовога дјеловања у Уједињеној омладини српској. У раду су дати и теоријско-историјски аспекти сагледавања породичног насиља и потчињавања, почев од есеја „Потчињеност жена“ (“The Subjection of Women”) Џона Стјуарта Мила. Теоријска и текстолошка анализа потврђују уводну хипотезу и показују да у приповијетки „Је ли крива судбина?“ постоји доминантан критичко-феминистички слој који проистиче из друштвеног ангажмана, али и критичке филогиније Љубена Каравелова.

Кључне ријечи и синтагме: Љубен Каравелов, „Је ли крива судбина?“, потчињавање, породично насиље, насиље над женама

*Јер, нико до Каравелова није постављао тако оштро
и тако принципијелно питање људских права жена.
Илија Конев*

Статус жена у српском друштву представља проблематику коју је Љубен Каравелов сагледао у синхроној перспективи свога не тако дугог боравка у Србији, крајем седме деценије 19. вијека. То је тема о којој је писао у готово свим својим приповијеткама на српском језику, али прије свега у оној најобимнијој, под насловом „Је ли крива судбина?“.¹ У исто вријеме, то је тема која до сада није привлачила пажњу истраживача овог, компаратистички гледано, изузетно значајног и занимљивог дјела у контексту српске и јужнословенских књижевности. Осим у општим напоменама у којима се веома коректно издваја и именује овај сегмент поменутог дјела,² темељнији увид у његове теоријске и текстолошке аспекте није понуђен.³ Овим прилогом покушаћемо да укажемо на стварни значај Каравеловљевог књижевног ангажмана, у првом реду када се ради о сагледавању и критици ниског социјалног статуса жена у српском друштву тог периода.

Ову тему смо изабрали не само зато што сматрамо да до сада није адекватно истражена него и због тога што „женско питање” у приповијетки „Је ли крива судбина?” Љубена Каравелова представља, без икакве сумње, тематско-проблемску доминанту којој писац посвећује највише емотивне и интелектуалне пажње. Фикционално, иако стварном животу и стању у друштву веома блиско, овај бугарски писац и *српски зет*⁴ „открива и потчињени положај жене у породици и друштву уопште, указује и актуализује ту тему, пре њега тако слабо покретану у српској књижевности”.⁵ При томе се освјетљавају непознати аспекти породичног и друштвеног живота, гдје постоје брутално физичко и вербално кажњавање жена и дјецe као и други видови насиља и потчињавања.

Треба нагласити и то да прве литерарне импулсе у процесу еманципације жена у српском друштву тог времена Каравелов даје у потпуном дослуху с романом *Шта да се ради?* Николаја Чернишевског, успостављајући низ експлицитно интертекстуалних повезница и тематско-мотивских подударности, али и уз помоћ идеологема *нове науке*, који се, на истој међутекстовној релацији, препознаје у интердискурзивности Каравеловљевих српских приповједака, нарочито у приповијетки „Је ли крива судбина?”. Па, ипак, за разлику од Вере Павловне, јунакиње романа *Шта да се ради?*, Цаја Јовановић, јунакиња приповијетке „Је ли крива судбина?”, остаје у потчињеном положају и о могућностима ослобођења и еманципације само размишља. Сан Вере Павловне о избављењу из загушљивог подрума и оздрављењу из непокретности⁶ својеврсна је алегија свјеснога сна о ослобођењу у односу на стеге патријархата.

Средином 19. вијека српско друштво пролази кроз сложене процесе модернизације, но када је у питању положај жене још увијек су присутни патријархално-оријентални обрасци и „доба неприкосновене владавине мушкараца”.⁷ Уједињена омладина српска, у чијем је раду Каравелов активно учествовао, прва је институција која је покренула јавну расправу о мјесту жене у српском друштву. Према неким савременим студијама, у овој расправи се већ могла препознати прва фаза развоја покрета за еманципацију жена у Србији, односно фаза раног феминизма. Ана Столић у овој расправи српске либерално-грађанске интелигенције и социјалистичког круга препознаје „карактер расправе о родним улогама”, при чему „се појављују и први женски феминистички гласови”.⁸ Ауторка студије под насловом *Сестре Српкиње* наглашава да је суштински циљ еманципације „да се променом правног, културног и политичког положаја жена омогући напредак друштва у целини, што је такође једна од идеја европског феминистичког покрета”.⁹ И у студији Саше Јованчевића, под

насловом „Модернизација српског друштва у 19. веку”, истичу се улога и заслуга либерала и социјалиста у процесима унапређења културе и приближавања европским вриједностима. Наводећи значајне доприносе Драге Дејановић као прве српске феминисткиње и Светозара Марковића као првог српског социјалисте, Јованчевић истиче да је непорецива „њихова заслуга што су у идејне и политичке токове у Србији увели и оригиналне феминистичке идеје, третирајући женско питање као нераздвојни део демократизације и ослобађања целокупног друштва од свих врста ограничености”.¹⁰ Према овоме је јасно да се и са становишта савремене феминистичке терминологије и аргументације ови гласови могу тумачити као први кораци ка женској еманципацији и промјени родних односа у Србији.

Теоријско-историјски аспекти и методолошки оквири истраживања

За потребе овога рада користимо у основи феминистичку теорију и терминологију, а према специфичностима самог истраживања нарочито се ослањамо на значења која ове студије дају потчињавању и насиљу у дијахроној перспективи. Другост, маргинализованост, инфериорност и субалтерност жене у односу на андроцентрично-патријархалну парадигму према којој је моделован доминантан положај мушкарца, само су неки од основних појмова које феминистичка критика користи да би скренула пажњу на ову проблематику. Мизеран положај жене у породици и друштву, породично насиље, породична и друштвена потчињеност и потчињеност уопште представљају континуирано актуелне и актуелне друштвене појаве, о чему свједоче и фикционална и теоријска литература код нас и у свијету. Овај друштвено ангажовани дискурс с временом је прерастао у озбиљну академску критику и респектабилну универзитетску дисциплину, са изванредним методолошким потенцијалима који омогућавају да се идентификује и анализира све што је, у савременој књижевности и у оној која је писана у прошлим епохама, посвећено питањима унапређења живота и статуса жене. На тај начин смо идентификовали и оне аспекте књижевног дјела Љубена Каравелова који садрже снажне поруке друштвеној заједници у вези са стварним положајем жене као и могућностима његовог унапређења. Самим тим, ово дјело јесте предмет феминистичког сагледавања, нарочито када су у питању дијахрони аспекти женског искуства и женског питања у књижевности и култури.

У јеку широке јавне расправе о женском питању, полемике која је сучелила различита мишљења у различитим областима знања и вјеровања, снажно је одјекнуо текст „Потчињеност жена” (“The Subjection of Women”) Џона Стјуарта Мила, који је Карен Офен, у књизи у којој се бави управо дијакронијом европских *феминизама*, окарактерисала као „најречитији аргумент” овог британског филозофа „за женску правну еманципацију од патријархалних институција”.¹¹ Есеј је објављен 1869. године, а у Србији преведен веома брзо након тога, већ 1871. године, на иницијативу Светозара Марковића. Имајући у виду чињеницу да је управо у периоду између 1868. и 1870. године Љубен Каравелов на српском језику објавио приповијетке у којима се бави овом темом („Је ли крива судбина?”, „Наказао је Бог”, „Горка судбина” и „Сока”), учачамо синхронизитет, иако не и директне утицаје Миловог есеја на бугарског писца. Као што смо рекли, Каравелов је био у снажнијем дослуху с руским писцима и филозофима тога времена, посредством којих су ове европске идеје најчешће и долазиле у српску интелектуалну средину.

За Џона Стјуарта Мила потчињавање жена одраз је система неједнакости чије усвајање није било посљедица расправе или промишљања, него је тај систем „просто поникао из чињенице да се од најраније зоре човечанства свака жена (због вредности коју јој придају мушкарци, као и због физичке слабости) нашла у ропском положају у односу на неког мушкарца”.¹² За наше истраживање истоимене проблематике у српским приповијеткама Љубена Каравелова једнако су значајни и Милови ставови о насиљу у браку, односно о насиљу мушкарца над женом. Он истиче да насилници, „чак и најпростији људи чувају силецијску, мрачну и нескривено себичну страну својих карактера за оне који немају моћ да им се супротставе.”¹³ Неки од насилника у приповијеткама Љубена Каравелова, иако имућни и угледни грађани и трговци, у овом смислу изразито су конзервативни, те заговарају и проводе у дјело физичко кажњавање жена. Будући да један од њих своју жену и убија, неопходно је да се присјетимо још једне опаске у есеју Џона Стјуарта Мила, гдје он истиче како и најгори злочинац са својом женом „може да поступа на најсуровији начин осим да је убије, а ако је довољно опрезан може чак и то, без велике опасности да ће бити законски кажњен”.¹⁴ Довољно је, на овом мјесту, примјетити да је, код Каравелова, овај случај насиља и феминицида остао управо некажењен, не само захваљујући чињеници да није законски и кривично третиран него и захваљујући својеврсној завјери ћутања породице и друштва.

Велики број научних радова који се баве породичним насиљем и насиљем над женама написан је код нас и у свијету. У настојању да ову проблематику именујемо и

дефинишемо према потребама овога рада и према његовом формату, овдје ћемо се позвати само на неке од доступних референци, не умањујући значај текстова који неће бити поменути. Од дисциплина које су у ужој алијанси с књижевном науком феминизам даје најозбиљније и најубједљивије теоријске, терминолошке и критичке оквире за ову проблематику, иако се она неизоставно мора посматрати и са становишта правне антропологије и дисциплинарности,¹⁵ социологије као и других релевантних дисциплина. Стога и полазимо управо од феминистичке дефиниције породичног насиља и насиља над женама. Као семантичка идентификација породичног насиља наводе се „понашање и поступци у којима један од чланова породице угрожава телесни идентитет, душевно здравље или спокојство другог члана породице”.¹⁶ Када је у питању дефиниција насиља над женама, имају се у виду „понашање и поступци којима се угрожава телесни идентитет, душевно здравље или спокојство жене”,¹⁷ при чему насиље није само физичко него и психичко, економско, сексуално насиље над женама итд.

Породично насиље се, такође, дефинише као „облик опресије који се појављује у друштвеном контексту који ово насиље чини могућим и, чак, прихватљивим”.¹⁸ Међу појмовима који се по правилу доводе у везу с породичним насиљем и насиљем над женама издвајају се патријархални морал и патријархална парадигма уопште, нарочито у историјској перспективи тумачења укоријењене традиције физичког насиља и нарочито у брачној заједници.¹⁹ Манифестације породичног насиља су бројне и подразумевају све породичне релације као и све облике физичког, психичког и сексуалног насиља који се на тим релацијама догађају. Најзад, што се тиче радова који се баве проблемом насиља у књижевности, једну од најозбиљнијих студија до сада написала је Јасмина Ахметагић (*Приче о Нарцису злостављачу*). Насиље и злостављање ауторка види као „софистициранију делатност, суптилне видове наношења штете другој особи”, но исто тако и као „очигледан чин физичког насиља, али и активно неприхватање ближњег [...]”.²⁰

За наше истраживање у првом реду је значајно насиље над женама и дјецом које је последица једног наученог обрасца понашања, али и менталитета физичког и вербалног кажњавања, увреда и пријетњи. Жртва породичног насиља у приповијеткама Љубена Каравелова јесу и жене и дјеца, док су насилници претежно, иако не и искључиво, мушког пола. Ипак, највеће жртве породичног насиља у овим дјелима јесу жене и дјевојчице на прагу зрелости, што има и додатну тежину када су у питању изразито конзервативна друштва 19. вијека, јер се тим чином драстично повређује

неприкосновеност дома као женског традиционалног уточишта, „привилеговане сфере”, мјеста њене сигурности и „владавине”.²¹ То је чињеница коју Каравелов наглашава и најозбиљније промишља, не само интелектуално и теоријски него и интимно, емпатски и апологетски.

Критика потчињавања и породичног насиља

У овом дијелу рада показаћемо на који начин се претходне напомене могу препознати у тексту приповједака на српском језику Љубена Каравелова. Кренућемо од приповијетке „Из мртвог дома” у којој писац не наглашава потребу да се о женском питању размишља у широком друштвеном контексту, али уочава и именује праву природу потчињавања и насиља. Ова приповијетка преноси искуство пештанског заточеништва самога писца и у њој Каравелов критикује потчињавање, али овога пута се та критика односи на империјалну политику према малим народима, прије свега мађарску и отоманску, али исто тако и на потчињавање затвореника у тамници. Каравелов нам преноси спознаје о тада свјетски познатим затворима, наводећи механизме којима се постиже „сакаћење наравствености у сужњем”, тј. онеспособљавање и кроћење потчињеног, његове природе, слободне воље, отпора, опозиције итд. Сужањ тако постаје „понижен и изгубљен”, „затуцан роб”, који је „дотерао до животињске покорности и глупавости”. Каравелов се пита: „Да то није убиство духа? Да није онечовечавање личности?” Ми питамо: нису ли управо то, у духовном и физичком смислу, крајње намјере, крајњи резултати и крајње посљедице сваке врсте потчињавања?

Овако формулисане посљедице тамничког потчињавања имају, макар и метафорички, прецизну употребну вриједност и када се ради о „женском питању” код Каравелова. Када су у питању жене у српском друштву средином 19. вијека, он уочава њихову необразованост, површност и сујевјерје, императив материјалног интереса и спољашњег достојанства, лажни морализам и изостанак самопоштовања, који се огледа у чињеници да су жене „навикле на мушке, као на нешто веће од себе, као на господара, од кога зависи њихова срећа”.²² Сматрао је да је то низ особина оног менталитета који жену (прије свега пред самом собом) спречава на путу еманципације и истинског ослобођења, а може се неутралисати образовањем. Уопште, Каравелов критикује друштво огрезло у незнању и сваковрсном назадњаштву, друштво које је

дисфункционално и корумпирано у свим слојевима, од најобичнијих грађања до судства и власти. Приповијетка „Је ли крива судбина” културолошки је документ и литерарна дагеротипија једног тренутка у историји српског друштва, али и историји националног менталитета. Ипак, стваралачку пажњу Љубена Каравелова најснажније привлачи проблем жене, насиља над њом, како физичког тако и психолошког, друштвеног и породичног статуса који доводи до горепоменутих посљедица, а који се огледа у чињеници да мушкарац често на жену гледа „као на нешто себи подвластно, подчињено, као на своју ствар”.²³ Због тог експлицитног аргумента ову приповијетку и сагледавамо из поменуте перспективе, јер су жене, иако *другост* на периферији друштвенога и породичног живота, у дјелу Љубена Каравелова ипак у смисаоном и значењском средишту.

Потчињеност жена у приповијеткама на српском језику Љубена Каравелова, у свјетлу Миловог есеја из 1869. године, али и у свјетлу феминистичке критике уопште, може се препознати прије свега у односу породице и друштва према образовању жена. Персонификација назадног менталитета и искључивог односа према овом питању најснажније је постигнута у лику Саве Јовановића, који своју ћерку опомиње да не чита и не размишља, јер то „није за жену”, јер „жена [...] мора знати на овоме белому свету само ово: угађати мужу”.²⁴ У исто вријеме, у лику Цаје Јовановић, која је на први поглед еманципована млада жена, из добростојеће београдске породице, имамо оличење спутаности назадним друштвеним нормативима, стереотипима и обичајно-менталитетским матрицама. Њена еманципација остаје само на нивоу пробуђене свијести о суштинским разликама између полова и сјетног сањарења о образовању и слободном животном избору.

У трећем поглављу приповијетке „Је ли крива судбина” Каравелов приказује интелектуални разговор шеснаестогодишње дјевојке Цаје Јовановић и двојице младића, од којих је један њен брат, за вријеме њихове шетње Теразијама. Сам по себи, то је приказ једне урбане и еманциповане групе младих интелектуалаца, од којих се својим напредним критичким идејама нарочито издваја млади Љубомир Каљмић. Његова мисао прожета је идејом да је васпитањем, образовањем и критичким мишљењем могуће супротставити се традиционалним друштвеним моделима. То се нарочито односи на положај жене у друштву, на њен интелектуални развој, али исто тако и на васпитне, моралне и материјалне норме које мора да усвоји да би њено достојанство било потпуно. У овом дијалогу, млада дјевојка инсистира на питањима о улози и могућностима жене у времену које је с једне стране детерминисано строгим

патријархалним нормама, а с друге процесима ране еманципације жена и српског друштва уопште. Иако њено излагање одише пасивним тоном и сјетним нијансама више него активним феминизмом, дјевојка својом самосвјесном и критичком артикулацијом проблема јасно одражава првобитне кораке и процесе ране еманципације жена у нашем друштву:

Мушко може по вољи изабрати, може ићи слободно умним путем и нема права нико да га задржава, али женско – е то је сасвим нешто друго; она може желети само паметног мужа, а више ништа. Може ли жена после тога изабрати по својој вољи пут, кад је најпре под туторством родитеља, а после под туторством мужа? [...] За мушкарце постоје школе, учена друштва, књиге и сви други начини, који им могу помоћи да се развијају; женскиње мора благодарити судби, ако јој срећом испадне за руком, те може бити у каквој школи, да научи читати и писати...²⁵

У овим њеним репликама огледа се сасвим јасно и вјерно иницијална интелектуална димензија проблема који генерише (прото)феминистички ангажман, али и друштвене трансформације у домену женске еманципације и код нас и у свијету: жена је, према феминистичким теоријским поставкама, својеврсни заточеник патријархалног и андроцентричног поретка, а њена улога је подразумијевано пасивна и секундарна. Такође, овдје су јасно видљиве и препознатљиве критички обликоване тенденције ка интелектуалном пробоју и моралном превазилажењу строге патријархалности, у чему су ангажман и акција саме жене били од пресудног значаја. Цајина карактерна другост, њено ненормативно понашање у друштву и другачији спектар интересовања у односу на друге дјевојке, издвајају је као јединствену младу жену, жену коју привлаче знање, интелект, независност и слобода. С претходно наведеним Цајиним ријечима можемо довести у везу мисли Вере Павловне о статусу жена: „Нама су формално затворени готово сви путеви грађанскога живота. [...] Од свих области живота нама је остављено да се тискамо само у једној области – у области породичнога живота: да будемо чланови породице, и ништа више.”²⁶ Каравелов је своју јунакињу обликовао и ослобађао као жену, у дискурсу идеологема *нове науке* онога времена, равноправну, али и саобразну мушкарцу, *новом човјеку*. То су били почетни импулси с циљем да се жена отргне и избави из „подрума”, да се прије свега ослободи и афирмише њена људскост, а потом и женскост.

Свој сан Вера Павловна остварује образовањем, али тај сан и тај циљ за Џају Јовановић остају недостижни. Вера Павловна је млада жена која се опредјељује за позитивна начела самопоштовања и самосталности у одлучивању, која је „избацила из главе сав шљам”, то јест бројне штетне манире, облике понашања и вјеровања, усађиване традиционалним васпитним механизмима. Вера Павловна каже: „знам само толико да нећу никоме да будем потчињена, хоћу да сам слободна, нећу да сам никоме ни за што обавезна”.²⁷ Она одбија да се повинује родитељском избору младожење, опире се физичком кажњавању итд. Ништа од овога Џаја Јовановић и не може да оствари, остајући потчињена очевом породичном (и друштвеном) деспотизму, док њена мисао о слободном избору и еманципацији остаје само на нивоу пасивног интелектуалног сањарења и слабашног отпора очевој неприкосновеној вољи.

Уз питање образовања жена и њиховог квалитетнијег удјела у приватном и друштвеном животу, питање насиља у породици и насиља над женама спада међу најзначајнија и најнаглашенија у приповијетки „Је ли крива судбина?”. О породичном насиљу и насиљу над женама Каравелов говори као о раширеној појави у тадашњем српском друштву, користећи иронију и друга литерарна оруђа којима се одлучно противи овим драстичним појавама. Прије свега, Каравелов користи друштвено утицајан критички дискурс да у виду прогресивних ставова својих позитивних јунака, али и у виду ауторских коментара, пошаље снажну моралну и политичку поруку, инсистирајући на суочавању са овим великим породичним и друштвеним проблемом. Борба против насиља над слабијима у породици и друштву јесте била његов лични и интимни интерес, али исто тако и политичко-идеолошки програм, који је заступао ради унапређења свих аспеката друштвеног живота.

Каравелов је наративно приказао фаталну спиралу насиља у једној малограђанској средини, коју покрећу научени обрасци понашања и укоријењени механизми потчињавања рањивијих категорија друштва, а то су прије свега жене и дјеца. Починиоци су код Каравелова најчешће породични мушкарци, мада међу тлачитељима има и жена, али су и оне дио тог истог механизма, и оне су починиоци истоврсног, породичног насиља, и њихове жртве су исто тако жене и дјеца. У приповијетки „Је ли крива судбина” најоштрије се фокусира већ поменути случај убиства супруге, док у приповијетки „Наказао је Бог”, у једној крајње дисфункционалној породици, маћеха тешко злоставља поћерку, физичким кажњавањем и увредама. Каравелов препознаје тиранију и у неким другим ауторитарним улогама у патријархалној породици, нарочито у односу старијих жена према снахама итд.

До поменутог фемицида долази након експлозије насилне енергије Саве Јовановића, чија је жртва најприје био њихов син, да би потом, након мајчиног покушаја да одбрани дијете од тешког физичког кажњавања, дошло до праве породичне трагедије. Убиство није било почињено с намјером, али јесте посљедица драстичног облика физичког кажњавања. Злочин је прошао некажњено, јер се спирала наставља ћутањем породице и друштва, чиме је починилац заштићен и поштеђен одговорности. Жртва остаје потпуно анонимна, а њена сахрана протиче у знаку гротескних призора, карикатуралних ликова и њихових неумјесних коментара, као и потпуног одсуства друштвеног саучешћа.

Један од таквих призора имамо већ на самом почетку приповијетке „Је ли крива судбина”, гдје Каравелов приказује разговор неколицине протагониста, трговаца, који размјењују своје аргументе и „методологију”: „ако треба тући, то не туци трупцем ни коленом, већ батином ја л’ камцијом”; „не мож’ ти њој друкче доказати”; „ако је он [Бог] неће, то удри ил’ не удри она опет живи” итд.²⁸ Један Цинцарин се пак нарочито поноси својим принципима, описујући начин на који туче сопствену жену и дјецу: „Ухватим кога за колир па о земљу трес – сустанем, свог ме зној пробије, рука ме заболи, а ја још бијем па бијем. По каткад бијем на дан и по десет пута...”²⁹ Из ових коментара јасно је да Каравелов, без икакве хиперболизације, жели социјално контекстуализовати проблем насиља над женама и дјецом, дајући ријеч припадницима једног угледног еснафа. Међу њима доминирају гласови који крајње сериозно заговарају потребу и праксу ових врста насиља. Критичку опозицију представља усамљени глас разума, који иронично елаборира овај проблем и указује на праву природу физичког насиља у породици, али и на коријене и узроке насилничког понашања.

Имаш право, Кир-Цинцарине, твоја су убеђења верна и непогрешна. Ми сви бијемо своје, и синове и ћери и жене, а зашто? Ето зато, што су робље. Свиди л’ нам се, казнимо; – не свиди л’ нам се, помилујемо. Имаш право Кир-Панајоте, без батина се не може, јер су батине створене за наше жене [...] Ја и ти ћемо да бијемо само слабе и нејаке, који су нам се предали у руке на милост и немилост да радимо с њима шта хоћемо.³⁰

Дискурс заговорника насиља, осим малограђанског менталитета, јасно приказује слику родних и породичних односа у друштву у којем постоји физичко злостављање,

грубо потчињавање и опресија, а у којем су жене и дјеца у крајње пасивној и субалтерној позицији. Размјена аргумената се наставља у истом тону, а поједностављеном резонувању (само)оправдања насилничког понашања поново се супротставља иронично-саркастична поента:

– Па зар нас нису млатили, кад смо били мали? – рећи ће Кир-Панајот. Па зашто и ми да друге не бијемо? Видите, ми нисмо помрли од боја, па неће помрети ни наше жене ни деца.

– Тако, тако Кир-Панајоте; доиста је тако. Нас били, ми бијемо, они ће бити, – то је тако речено и у граматички г. цензора Вујића. Нас су били кад смо били мали, ми бијемо нашу децу, јер су малена, а наше жене с тога, што су глупе па нам не враћају! – Што не узму трупац па у главу. То ти је све!³¹

Такође, јасно је да је овдје посриједи спирала насиља као образац понашања и доминирања грубом силом, која се поједностављеном логиком не укида него само оправдава.

Коначно, приказ који видимо у ретроспективном свједочанству починиоца овог, а касније у тексту ће се испоставити и још неких злочина, открива нам експлицитне детаље и околности под којима је до трагедије дошло. Наиме, супротстављајући се мужу који је физички кажњавао сина, жена је пробудила страховит гњев у насилнику, који је на њој најприје вербално, а потом и физички искаљен: „Ја могу разумевати, а ти не треба, јер сам ја твој муж и господар у кући, а ти шта си? Жена, крава...”³² При покушају да и физички заштити дијете, жена добија ударац од којег и страда. „У том тренутку жена полети да ме одгура од сина, а ја је млатнем [...] опрости ми Боже грех [...] она је више крива, него ли ја”.³³ У овој трагичној епизоди Каравелов је приказао драстичан облик насиља у породици, ћутање породичне и друштвене заједнице, која је знала (или слутила) да је у питању убиство, али и самооправдавање починиоца убиства. Вербални аспекти овог упризорења откривају нам екстремни облик виолентности, аутократије и бескрупулозног потчињавања слабијег у патријархалној породици оног времена.

Закључак

На мјесту закључних напомена навешћемо чињенице за које држимо да представљају скромни допринос овога истраживања. На првом мјесту то су идентификација и анализа тематско-мотивских и проблемских аспеката приповијетке „Је ли крива судбина?“ Љубена Каравелова у којима се експлицирају проблеми потчињавања и насиља над женама и дјецом. За разлику од претходних текстова који у вези с овим аспектима у дјелу бугарског писца дају генерална запажања, ми смо настојали да им одредимо релевантне теоријске координате, прије свега оне које се успостављају на релацији феминистичке и књижевне критике. У том методолошком подручју сагледавали смо прије свега механизме потчињавања, како у општем смислу тако и у конкретној текстуалној манифестацији. Настојали смо да, књижевнонаучним манирима, актуелизујемо једну важну друштвено присутну тему као и белетристику која позива на суочавање с проблемом насиља у породици. Актуелизовати српски опус Љубена Каравелова, нарочито приповијетку „Је ли крива судбина?“, представља озбиљан изазов, нарочито када се има у виду актуелна димензија овога корпуса у времену у којем настаје. И онда као и данас потчињавање и насиље у породици представљају осјетљиве друштвене проблеме, при чему не постоји поуздана методологија да се као такви искоријене. Коначно, наш закључак се односи и на потврду уводне хипотезе, а то је да приповијетке на српском језику Љубена Каравелова, а у првом реду „Је ли крива судбина?“, садрже снажну критику потчињавања и породичног насиља и да се она прије свега манифестује литераризацијом друштвено ангажованог и друштвено утицајног дискурса, који бугарском писцу као интелектуалцу и активисти није био стран.

Напредна мисао и друштвенополитички ангажман Љубена Каравелова, уграђени у литерарни ко-текст његових приповједака на српском језику, снажна су потврда да се у српском друштву, већ од шездесетих година 19. вијека, ствара широка демократска платформа за корјените промјене и да у томе учествују и мушки и женски гласови, са јасном родном, социјалном и националном агендом. Оно што Каравелова издваја јесте управо чињеница да је својим социјално ангажованим прогресивним идејама за које данас, сагласно горенаведеноме, можемо да кажемо да су и дио историје српског феминизма, дао и литерарну и културолошку димензију. На самом крају, желимо још једном нагласити да оваква ангажована филогинија и емпатија према женама до Каравелова није била забиљежена у српској књижевности, нарочито у свјетлу чињенице коју наглашава мото овога рада. У том смислу, приповијетку „Је ли крива судбина“, а у неком будућем истраживању и остале српске приповијетке Љубена

Каравелова, неопходно је сагледавати и у свјетлу дијакроније женског питања и феминистичке теорије у српској књижевности и култури.

¹ Ова приповијетка објављена је 1868. године у *Матици* и то је заправо њен први дио. Одломак другог дијела у рукописној заоставштини Љубена Каравелова пронашао је Илија Конев (Игњатовић, 1955). Текст одломка био је на руском језику, па постоји мишљење да је и сама приповијетка „Је ли крива судбина” првобитно написана на руском, а потом преведена на српски језик (Лашкова, 1992). У сваком случају, само дјело нема изразите естетске домете, премда није лишено извјесне умјетничке вриједности. Мора се напоменути да је приповијетка „Је ли крива судбина” у потпуности у духу времена и потреба друштва, да у њој претежнију улогу имају пишчеве друштвене, политичке и филозофске идеје, те да је аутору њен „приповедни дискурс користио за разраду и популаризацију тих идеја” (Пековић, 1992: 150). Приповијетка је критички ангажована и васпитно настројена, у складу с „Певањем и мишљењем” Светозара Марковића с којим, синхроно и синхронизовано, излази (Скерлић, 1997: 304–307). Њен основни тон изразито је друштвеноритички и васпитно-моралистички, праћен специфичним хумором, иронијом и сарказмом, који Каравеловљеве поенте чини снажнијим и успјелијим.

² Ова напомена се прије свега односи на текст Илије Конева „Љубен Каравелов у развоју српског реализма”, који нам је био једна од најдрагоцјенијих референци. Видјети у: Илија Конев, *Сусрети у књижевности двају блиских народа. Огледи из компаратистике, балканистике и југославистике* (Београд: Завод за уџбенике, Нови Сад: Матица српска и Београд: Вукова задужбина, 2010), 102–111.

³ У зборнику под насловом *Светозар Марковић и Љубен Каравелов у контексту словенске књижевности и културе* (Београд: Балканолошки институт САНУ и Институт за књижевност и уметност, 1992), у којем је објављен велики број драгоцјених научних доприноса, ниједан рад у потпуности није посвећен овом значајном аспекту стваралаштва бугарског писца. Тако је и у осталим публикацијама посвећеним Љубену Каравелову.

⁴ Супруга Љубена Каравелова била је Наталија Петровић Каравелова (1836–1905). Из података који су нам били доступни закључили смо да му је била више него важан сарадник у књижевној и политичкој дјелатности. Наталија Петровић Каравелова била је примјер еманциповане и друштвено активне српске грађанке тога времена. У тексту „Наталија Петровић и Љубен Каравелов” Велиша Јоксимовић наводи више детаља из живота ове угледне Српкиње. Рођена је у селу Макцу у Округу пожаревачком у свештеничкој породици. Оба њена брата су обављала угледне функције у српском друштву (старији је био народни посланик, а млађи универзитетски професор). „Удајом за Каравелова, поборника уједињене Србије и Бугарске, Наталија је поделила његову судбину политичког емигранта кога су често хапсили, уходили и прогањали” (Јоксимовић, 2003: 380). Њена важна улога у друштвеном и политичком животу Срба и Бугара наставља се и након Љубенове преране смрти. Запамћена је као храбра и слободоумна личност, која је живот посветила културном и политичком прогресу, али и добротворном раду. Субверзивна, у позитивном смислу тога појма, утицајна и ангажована, Наталија Петровић представља један од правих примјера женске еманципације и активизма у српском грађанском друштву друге половине 19. вијека.

⁵ Илија Конев, наведени рад, 107.

⁶ Николај Гаврилович Чернишевски, *Шта да се ради?*, превод с руског језика у редакцији Р. Бошковића (Београд; Загреб: Култура, 1947), 140–148.

⁷ Милица Ђуричић и Ивана Георгијев, „Еманципација жена на Балкану у 19. и 20. веку: контрастивна анализа улога Српкиња и Сефарткиња у модернизацијским процесима”. *Књиженство*, часопис за студије књижевности, рода и културе, електронски извор година III, број 3 (2013). <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=96> (преузето 12. 11. 2017).

⁸ Ана Столић, *Сестре Српкиње. Појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији* (Београд: Еволута, 2015), 30.

⁹ Исто, 46.

¹⁰ Саша Јованчевић, „Модернизација српског друштва у 19. веку”, Политичка ревија, часопис за политикологију, политичку социологију, комуникологију и примењену политику, година (XXII) IX, свеска 23, бр. 1 (2010): 427.

¹¹ Karen Ofen, *Evropski feminizmi: 1700–1950*, preveo Savo Romčević (Beograd: Evoluta, 2015), 163.

¹² Džon Stjuart Mil, „Potčinjenost žena”, u Džon Stjuart Mil i Herijeta Tejlor Mil, *Rasprave o jednakosti polova*, Preveo Ranko Mastilović, predgovor napisala Daša Duhaček (Beograd: Filip Višnjić, 1995), 64.

¹³ Исто, 91.

¹⁴ Исто, 89.

¹⁵ Марина Јањић Комар, „Насиље у породици – правна природа”, у *Насиље у породици*, зборник радова са научног скупа. Уредници: проф. др Слободан Панов, проф. др Марина Јањић Комар и проф. др Милан Шкулић (Правни факултет Универзитета у Београду, 2012), 13.

¹⁶ Dejana D. Jovanović i Đorđe Otašević, *Mali rečnik feminističkih termina* (Beograd: Alma, 2015), 134–136.

¹⁷ Исто, 122.

¹⁸ Margi Laird McCue, *Domestic violence: a reference handbook* (Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2008), 5.

¹⁹ Vivian C. Fox, “Historical Perspectives on Violence Against Women”, *Journal of International Women’s Studies*, Volume 4, Issue 1 (2002), 28.

²⁰ Jasmina Ahmetagić, *Priče o Narcisu zlostavljaču: zlostavljanje i književnost* (Beograd: Službeni glasnik, 2011), 11–12.

²¹ Kate Lawson and Lynn Shakinovsky, *The Marked Body: Domestic Violence in Mid-Nineteenth-Century Literature* (New York: SUNY Press, 2002), 2.

²² Љубен Каравелов, *Српске приповетке* (Београд: Соко, 1939), 26–27.

²³ Исто, 27.

²⁴ Исто, 44.

²⁵ Исто, 23–24.

²⁶ Николај Гаврилович Чернишевски, поменуто дјело, 486.

²⁷ Исто, 55.

²⁸ Љубен Каравелов, наведено дјело, 7–8.

²⁹ Исто, 8.

³⁰ Исто, 8–9.

³¹ Исто, 9.

³² Исто, 17.

³³ Исто, 17–18.

Извори:

Каравелов, Љубен. *Српске приповетке*. Београд: Соко, 1939.

Игњатовић, Ђорђе. „Љубен Каравелов: *Је ли крива судбина*”. *Летопис Матице српске*, година 131, књига 376, свеска 6 (1955): 593–604.

Чернишевски, Николај Гаврилович. *Шта да се ради?*, превод с руског језика у редакцији Р. Бошковића. Београд; Загреб: Култура, 1947.

Литература:

Ahmetagić, Jasmina. *Priče o Narcisu zlostavljaču: zlostavljanje i književnost*. Београд: Službeni glasnik, 2011.

Ђуричић, Милица и Ивана Георгијев. „Еманципација жена на Балкану у 19. и 20. веку: контрастивна анализа улога Српкиња и Сефарткиња у модернизацијским процесима”. *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе, електронски извор година III, број 3* (2013). <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=96> (преузето 12. 11. 2017).

Јањић Комар, Марина. „Насиље у породици – правна природа”. У *Насиље у породици*, зборник радова са научног скупа. Уредници: проф. др Слободан Панов, проф. др Марина Јањић Комар и проф. др Милан Шкулић, 13–14. Правни факултет Универзитета у Београду, 2012.

Jovanović, Dejana D., Ђорђе Оташевић. *Mali rečnik feminističkih termina*. Београд: Alma, 2015.

Јованчевић, Саша. „Модернизација српског друштва у 19. веку”. *Политичка ревија, часопис за политикологију, политичку социологију, комуникологију и примењену политику*, година (XXII) IX, свеска 23, бр. 1 (2010): 411–435.

Јоксимовић, Велиша. „Наталија Петровић и Љубен Каравелов”. *Славистика*, књига VII (2003): 378–387.

Конев, Илија. *Сусрети у књижевности двају блиских народа. Огледи из компаратистике, балканистике и југославистике*. Београд: Завод за уџбенике, Нови Сад: Матица српска и Београд: Вукова задужбина, 2010.

Lawson, Kate, Lynn Shakinovsky. *The Marked Body: Domestic Violence in Mid-Nineteenth-Century Literature*. New York: SUNY Press, 2002.

Лашкова, Лили. „Језик српских приповедака Љубена Каравелова”. У *Светозар Марковић и Љубен Каравелов у контексту словенске књижевности и културе*, зборник радова. Уредили Никола Тасић и Миодраг Матицки, 179–187. Београд: Балканолошки институт САНУ и Институт за књижевност и уметност, 1992.

McCue, Margi Laird. *Domestic violence: a reference handbook*. Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2008.

Mil, Džon Stjuart. „Potčinjenost žena”. U Džon Stjuart Mil i Herijeta Tejlor Mil. *Rasprave o jednakosti polova*. Preveo Ranko Mastilović, predgovor napisala Daša Duhaček, 61–144. Београд: Филип Вишњић, 1995.

Ofen, Karen. *Evropski feminizmi: 1700–1950*, preveo Savo Romčević. Београд: Evoluta, 2015.

Пековић, Слободанка. „Урбана прича Љубена Каравелова у српском књижевном контексту”. У *Светозар Марковић и Љубен Каравелов у контексту словенске књижевности и културе*, зборник радова. Уредили Никола Тасић и Миодраг Матицки, 149–156. Београд: Балканолошки институт САНУ и Институт за књижевност и уметност, 1992.

Скерлић, Јован. *Историја нове српске књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.

Столић, Ана. *Сестре Српкиње. Појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*. Београд: Еволута, 2015.

Fox, Vivian C. "Historical Perspectives on Violence Against Women". *Journal of International Women's Studies*, Volume 4, Issue 1 (2002): 15–34.

**Lyuben Karavelov's Criticism of Suppression and Domestic Violence in the Short Story
"Je li kriva sudbina?"**

This paper singles out and analyzes the socio-critical aspect of the short story "Je li kriva sudbina?" ("Is Destiny to Blame?") by the Bulgarian writer Lyuben Karavelov (1834–1879), published in Serbian. As far as Serbian literature is concerned, this represents one of the earliest critically intoned voices that draw attention to topical social transformations and, especially, emancipation of women in the mid-19th century Serbian society. Similarly, as for the subject matter, it features powerful criticism of the position and suppression of women, as well as the social model making their emancipation impossible, presenting explicitly domestic violence as a form of abuse and a mechanism of suppression. Given the fact that the author takes side with the marginalized social categories in terms of criticism, ethics and humanity, Karavelov is labeled as one of the first writers to advocate the modernization of Serbian society, in interliterary and intercultural context, and to rebel against brutality and tyranny in any social form. In addition, Karavelov can also be singled out as one of the first male writers to advocate the equality of women, condemning their suppression.

Keywords: Lyuben Karavelov, "Je li kriva sudbina?", suppression, domestic violence, violence against women

Казна пре злочина или о непознатом чланку Данице Марковић

Када сам, пре више од десет година, пажљиво прикупљала и ишчитавала грађу о Даници Марковић ради писања магистарске тезе, остао ми је један незавршен задатак.¹ Никако ми није полазило за руком да пронађем чланак Данице Марковић који је поменуо Милан Грол, потписан псеудонимом „Повремени“, у рубрици „Кроз књиге и догађаје“ у *Српском књижевном гласнику*. Грол је овако писао: „С горчином својих песама, Даница Марковић пише чланак о узбудљивој парници једне несрећне младе жене, која је осуђена на годину дана затвора за убиство невернога мужа. Као 'израз савремене кризе брака' и трагедија једне 'фине уметничке природе, тананих осећања, која је идеализовала човека, мужа и брак', овај случај чини се гђи Марковић 'грађа за читав роман'.² Већ из наведене, уводне реченице Гроловог текста постало ми је јасно да је Даница Марковић била ауторка некаквог чланака о жени која је пресудила неверном мужу. Нема сумње да је њен чланак код савременика изазвао велику пажњу. Најзад, подстакао је Грола да реагује, уводећи у свој одговор и њене стихове. Осврт Милана Грола на чланак и поезију „српске орхидеје“ писан је полемичним тоном у односу на песникињине ставове о „вишој правди“. Међутим, Грол није навео податак где је чланак објављен, јер је, вероватно, у ондашњим књижевним круговима то било добро познато. Испоставило се да сам чланак Данице Марковић који Грол цитира и наводи, тражила на погрешном месту. Чинило ми се да је штампан у дневном листу *Политика* чији је сарадник била Даница Марковић, нарочито те 1929. године. Како то обично бива, пронашла сам га тек онда када сам престала да га тражим.

Ради се о чланку „Случај Десанке Илић“ објављеном у *Времену* 9. новембра 1929. године, на првој страни. Као прилог уз овој чланак донета је и фотографија Данице Марковић. Сигурно због тога да се не остави простор за нагађање да ли је ауторка чланка позната књижевница, или нека друга жена истог имена и презимена.

*

Чланак „Случај Десанке Илић“ свакако ће обогатити библиографију Данице Марковић. Са друге стране биће од изузетног значаја за разумевање поетике несрећне песникиње, али и њеног размишљања о браку, неверству, мушко-женским односима – темама којима се, на специфичан и радикалан начин, бавила и у својим стиховима.

Који је то догађај до те мере узнемирио песникињу да је осетила потребу да јавно иступи?

У Београду, 16. априла 1929. године, млада Десанка Илић је, „услед љубоморе“, убила мужа пред кућом љубавнице. Већ следећег дана, дневне новине су преплавиле фотографије са лица места; усликана је и двадесетпетогодишња Десанка Илић како након убиства седи покрај беживотног тела супруга. Догађај је узбуркао Београд, а клупко тешког брака и бремена Десанке Илић почело је полако, пред читаоцима, да се одмотава.³ Објављени су изводи са саслушања несрећне жене, као и искази сведока. Читаоци дневне штампе сазнаће да Десанкин муж, син богатог оца, није марио за своју младу жену. Варао ју је, готово јавно, са кафанском певачицом. Суптилно је у чланцима приказан јаз између кафанске певачице „у годинама“ и преварене жене која је завршила Уметничку школу у Београду. Поред тога што је убијени супруг био неверан, испоставило се да је био склон алкохолу, и да је жену бесомучно тукао и злостављао. Сведоци су на саслушањима износили мучне детаље из брачног живота породице Илић; огласили су се и они који су Десанку, после супругових батина, налазили у несвести. Дешавало се и да потегне револвер на њу. Сви изнети детаљи као да су представљали олакшавајућу околност и оправдавали Десанкин поступак када је хицем из пиштоља решила да мужу пресуди.

Првостепени суд осудио је Десанку Илић на две године затвора. Апелациони суд снизио јој је казну на годину дана. Епилог је био, сазнајемо из дневне штампе, да је Десанка Илић осуђена на две године затвора за убиство мужа без предумишљаја.

Ово је, у кратким цртама, историја случаја Десанке Илић.

Нема сумње да је Даница Марковић грозничаво пратила исход ове несрећне сторије. Имајући у виду животопис Данице Марковић, њену храброст и одважност, не чуди што је отворено показала разумевање и самилост за жену која је починила злочин. Јер, она је могла да је разуме. И да, донекле, препозна и себе у њеној судбини. Наиме, и

сама Даница Марковић је прошла кроз брачни бродолом. Богатство њеног мужа, Момчила Татића, није било довољан залог за брачну срећу. У браку је родила шесторо деце, од којих је троје сахранила. По окончању Првог светског рата њен брак се распао. Показало се да су разлике између супружника биле непремостиве. Момчило Татић је, према запису Милана Јовановића Стоимировића, „по природи био боем а помало без смисла за децу и породицу. Он није сматрао да има било какву одговорност – ни пред собом ни пред друштвом – што се оженио том надахнутом женом. Књижевно-уметничка страна личности те лепе жене није га интересовала.“ Као и Десанку Илић, и Даницу Марковић је муж варао, да би је, после двадесет и две године брака, напустио и отишао са љубавницом. Оставио ју је, са децом, у сиротињи. Оставши сама са децом, Даница Марковић је засигурно имала разумевања за све жене унесрећене браком, које су доживеле слом младалачких идеала и надања. Слична судбина коју су делиле, верујем, подстакла је Даницу Марковић да реагује.

Јер, по њој, Десанка Илић је лошим браком била осуђена на казну пре злочина. Или злочин са унапред одређеном казном. Највећом. Неупоредивом у односу на све, чак и најстроже судске пресуде. Јер, окривљена јесте одавно жртва која, као у тамном вилајету, остаје жртва шта год да учини. Без могућности сатисфакције, без могућности да почне изнова и без сврхе покајања. У својој промашености, живот пре злочина, једнако као и после извршења злочина, одузима сврху и смисао покајању. Песникиња сугерише да стварни злочин (или, казну) представља време Десанке Илић изгубљено у браку, односно, године које јој је неповратно одузео супруг. А протекли живот не може се вратити судском пресудом као што се може вратити одузета имовина или украдени новац.

Отуда, Даница Марковић наводи читаоце на закључак да је Десанкин злочин само епилог дугогодишњег насиља којег је управо она била жртва. Стога, убити супруга делује као „саставни део“ и логичан исход претходних дешавања. Јер, Десанки ионако није било живота ни пре, а ни после убиства.

Даница Марковић велича човечност суда који, разуме се, не може да оправда убиство и да донесе ослобађајућу пресуду, али ипак изриче више него благу пресуду. Као да се таквом пресудом извињава (у име целог друштва) Десанки Илић, разумевајући њен стварни животни пораз. А то није убиство, већ погрешан брак. Њен стварни пораз јесте управо брак испуњен и физичком и душевном патњом.

Отуда је недвосмислен утисак да Даница Марковић посматра и убиство и судску пресуду као задовољење правде за једну недужну и измучену жену. Дакле, убиством супруга, Десанка је сама себи „потврдила и употпунила“ казну којој је била изложена током брака – тако да било каква судска пресуда постаје излишна или мање важна.

Са друге стране, становиште Милана Грола косило се са резоновањем Данице Марковић. Он је на читаву ситуацију другачије гледао: „враћајући неправду за неправду, ми обично чинимо већу, јер је наша свесна и намерна, док она коју подносимо од других не потиче увек с намером да нам се зло причини. Међутим, нашем неделу за неделу, циљ је да неделу буде и да заболи.“ Даница Марковић, услед сличне проживљене брачне драме, говорила је о вишој правди стављајући се на страну несрећне жене и имајући разумевања за њен поступак.

Грол је још луцидно приметио везу става Данице Марковић и њене поезије: „њој се свакако мора чинити да та обесвећена и понижена младост, 'подарена човеку који није хтео или није могао да је разуме' оваплоћује визије њених *Кајања*, њених *Немира* и њеног сетног *Ивањског цвећа* (...)“.

Иако не би требало по сваку цену тражити исповедност у поезији Данице Марковић, истина је да у њеним стиховима ни брак ни мушкарац нису представљени идилично. Брак је терет и тескоба, а мушкарац јесте и недостојан и зао. У стиховима „Мајске елегике“ жена жали што њен мушкарац није мртав, чак призива или прижељкује његову смрт, јер би тако све било лакше и добило смисао. Несразмера између очекиваног и проживљеног је евидентна.

Десанка Илић је урадила оно што жена у поезији Данице Марковић није. Јер, живот је једно, а стихови нешто друго. У време када пише овај чланак песнички опус Данице Марковић је готово заокружен. Она се све више окреће прози, те не чуди што у болној судбини Десанке Илић види грађу за роман.

У сваком случају, Даница Марковић је имала разумевања за очајнички поступак Десанке Илић, и то је показала реаговањем у дневној штампи. Она је, опет, храбро искорачила и, не презајући од светине, свој став јасно и гласно изнела.

Њено образложење случаја Десанке Илић наводим, на овом месту, у целини:

СЛУЧАЈ ДЕСАНКЕ ИЛИЋ

Скорих дана Касација је оснажила пресуду Апелационог суда по кривици Десанке Илић.

Овом пресудом кажњена је Десанка годином дана затвора за убиство својег мужа.

Није без вредности позабавити се случајем Десанке Илић. Поред својег посебног значаја – с обзиром на личност Десанкину – он је израз савремене кризе брака, која је захватила све друштвене слојеве.

Сувопарни реферати, који се обично пишу поводом оваквих случајева, слабо осветљавају трагику побуде и дубину проблема, који одатле произилази. Обим једног чланка исто тако не даје могућности да се прикаже једна болна историја у свим својим перипетијама. Она је грађа за читав роман.

Десанка Илић убила је свог мужа.

Овим бруталним учином она није добила сатисфакције за увреде и понижења којима је била изложена, ни накнаде за своју богату младост подарну човеку који није хтео или није могао да је разуме.

Спонтаним гестом, којим је послала у смрт неког вољеног човека, Десанка није остварила ни срећу ни мир. На против: пошто је жртвовала своју младост, злокобним револверским хитцем уништила је свој живот.

Како нам Десанку приказује њен бранилац г. Живанчевић, она је фина, уметничка природа. Идеалиста, тананих осећања, она је идеализовала човека, мужа и брак. За тако идеализованог човека она је створила култ. У брак с тим човеком она је уложила сву лепоту своје младости: лепоту своје уметничке душе, „срце препуно љубави“ и свој сан о срећи. Но какав јад! Сва лепота је обесвећена: чистота је утрљана, срце је згажено, сан је срушен.

Десанку су одавно напустили спокојство и нада и животна радост. Својим судбоносним гестом она их се доживотно одрекла. Онај метак погодио је најтеже њу саму. Прво пораз па онда слом.

С колико услова за живот може да се изађе из ове катастрофе?!

Није исто у свима сличним случајевима.

За многе Десанкин учин био би ослобођење; за њу, он је распеће. Десанка је била мученица дотле, она је мученица и данас.

Погођена њена најинтимнија осећања, у повређеној светињи брака она види само кумира, срозаног са високог постоља на који га је подигла њена љубав. Нимбус којим га је она окружила, изаткан од најтананијих њених осећања ишчезао је неповратно, потрган његовим рукама, без обзира и без жалости за њу и за себе.

Шта је злочин? Ко је овде злочинац?

Као ехо одјекнуло је у њој недело човека и вратило се њему.

У општем револту целог њеног бића, лишеног свести и воље, у последњем и врховном напону енергије, рука се подиже спонтано – у одзив. Ни казна, ни одмазда, него она више правда. Она, можда, није лепа, али је неодољива. А после тога? Пустош и испаштање.

Колико је боља била патња од овог незаслуженог испаштања.

Испаштање ради сопственог бола, ради правде, која има право да тријумфује.

И тек онда настаје право мучеништво.

Оно је увек изнад сваке могуће примене закона. Тумачима његовим то је било јасно.

У државама где оваква дела суди порота Десанка би била пуштена као некрива. Код нас пресуђује суд.

И ако је судио по старим законима Суд је био на висини својег позива: Десанка је осуђена свега годину дана затвора.

За овакву пресуду сва заслуга припада Десанкиним браниоцима, јер Суд је изнад заслуге.

Улога и дужност браниоца су да Суду изнесе чињенице у правој боји: да прикаже у пуној светлости на стрјење [вероватно: стање; прим. З. Хацић] оптуженог, да истакне психолошки моменат и укаже на узроке који су га одвели овом кораку.

Своју тешку задаћу Десанкини браниоци испунили су са великим успехом.

Нарочито ваља истаћи одбрану г. Илије Живанчевића, адвоката.

Ова одбрана, речита, но без излишне фразеологије, веома интелигентна, веома документована, била је још веома човечна и пуна топлине. Према томе изванредно сугестивна, истицала се својим објективношћу, тактом и помирљивошћу.

Ван сваке је сумње да је таква одбрана импресионирала Суд и наишла на дубоко разумевање.

Ова човечна одбрана, човечно схваћена, донела је човечне закључке. И, колико год је судија, у браниоцима закона, смео да буде човек, он је то био у овом случају.

У име свих чланова људске заједнице, чији је етички основ човечност, сматрам за дужност да на овоме месту, одам Суду признање.

Стереотипни и често профанисани узвик „слава Суду!“ никад није имао искренијег, топлијег и пунијег смисла, но у овом случају.

Слава Суду и – част браниоцима

¹ Магистарску тезу објавила сам под насловом *Историја једне самоће. Поезија и проза Данице Марковић* 2007. године, у издању Академске књиге.

² Повремени [Милан Грол], „Кроз књиге и догађаје“, *Српски књижевни гласник*, св. 6, 1929, 478-481.

³ О „случају“ Десанке Илић писано је у овим чланцима у *Времену*: „У наступу љубоморе, жена убија мужа пред кућом љубазнице“ (17. април 1929, стр. 5), „Претрес Десанки Илић, која је недавно, на Ђерму, метком из револвера убила свога мужа“ (18. мај 1929, стр. 7), „Десанка Илић осуђена на две године затвора“ (22. мај 1929, стр. 5) и „Десанки Илић, која је почетком лета на Ђерму убила мужа, Апелација снижава казну на годину дана затвора“ (6. септембар 1929, стр. 7). О случају Десанке Илић писале су и остале дневне новине.

ЛИТЕРАТУРА:

[Грол, Милан] Повремени. „Кроз књиге и догађаје“, *Српски књижевни гласник*, св. 6, (1929), 478-481.

Јовановић Стоимировић, Милан. „Даница Марковић“, У *Силуете старог Београда*. Београд: Просвета, 554-557.

Марковић, Даница. „Случај Десанке Илић“, *Време*, бр. 2829, (9. новембар 1929), 1.

Хацић, Зорица. *Историја једне самоће. Поезија и проза Данице Марковић*. Нови Сад: Академска књига, 2007.

Zorica Hadžić
Faculty of Philosophy
University of Novi Sad

UDC: 821.163.41.09.Марковић Д.
Brief Comment
<https://doi.org/10.18485/knjiz.2018.8.8.2>

The Punishment Before the Crime, or on an Unknown Article by Danica Marković

ДЕВОЈКА И ВОДА – о динамици односа жене и природе¹

У раду се разматра моделовање односа између девојке и воде у различитим мотивима усмених лирских песама, начини на који саме жене које те песме певају виде себе у свету и како се жена у традицијској култури позиционира у односу на опозицију природа/култура. Указује се на амбивалентност поменутог односа. Будући да песме моделују воду као девојчин простор, али и као простор где је она угрожена, показује је позиција жене између природе и културе. Девојке у лирским песмама владају плодноним, стваралачким и лековитим моћима воде, оне су господарице водене стихије и слободно се крећу у акватичком пејзажу, али су у додиру с водом и угрожене и у њој се утапају. Иста двострукост уочава се и када се посматра однос лирских песама с мотивима девојке и воде према патријархалном поретку – оне га могу потврђивати или га могу преиспитивати.

Кључне речи: усмене лирске песме, жена, вода, природа/култура, простор

Када се посматра како се у фолклору формирају митопоетске представе, како се моделују односи према свету, природи и човеку, могу се уочити одређене разлике условљене жанром, док се један слој значења прелива преко жанровских граница. На примеру односа девојке и воде може се пратити динамика односа жене и природе, које се у традицијској култури доминантно конструишу као аналогне.² Међутим, оне се не могу сасвим изједначити, што потврђују и савремена промишљања природе и културе, међу којима се не може повући јасна граница.³

Усмена лирика често повезује девојку и воду – било у мотивима одласка на воду, преласка преко воде, зауздавања набујале реке и спасавања момка из воде, мотивима владања исцелитељским и плодноним воденим силама, било у мотивима девојчине угрожености на води и утапања. Формулу девојке на води Маљцев одређује као једну од основних формула усмене лирике.⁴ Она се налази и у најстаријем лирском запису из Дубровачког архива, сачуваном у тужби градским судијама из 1462. године: „O Jelo, vita jelo, / ne hod' sama na vodu“, уз додати стих: „Klimoje je na vodu“. ⁵ Већ ови стихови показују амбивалентност односа девојке и воде – њен одлазак на воду је свакодневна или обредна радња, али је она истовремено током тог одласка у опасности. Акватички пејзаж је женски када се посматра семантички комплекс

формуле везан за женско начело, али је као место еротског сусрета са момком повезан са симболиком прелаза и привремене (или коначне) смрти.⁶ С тим у вези стоји и двострука симболика воде – женска (свеопште рађање) и мушка (оплођујуће семе).⁷

Лирске песме показују како су односе девојака/жена према води/природи моделовале управо жене које су те песме певале и оне које су их слушале.⁸ Тај однос превасходно се одликује двострукошћу. Када вода доноси будућу невесту, девојка се приказује као онострано биће јер је туђа младожењиној породици: „Дотекол ње мџтан Дунав, / мџтан Дунав и пороен; / що донесло Димна Депа, / Депа хубава девојка, / кому да я поклониме, / поклон да е на свекърва“.⁹ Дунав може бити граница преко које она стиже или управо њен свет. Као нељудски простор, он се моделује као „место страног, као негде другде, и као изван-редно“.¹⁰ Страни простор атрибуира девојку као другачију, другу.¹¹ Насупрот томе, управо у води она је угрожена и задатак момку да је спасе јесте тежак задатак којим се он искушава: „Извор-вода извирала / ситно труње изметала, / у труњу је шарен сандук, / у сандуку лепа Мара. / Лепа Мара проговара: / Ко би мене извадио, / ја би' њему сеја била, / или сеја или љуба“.¹² У лирској структури троструког понављања задатак не могу да испуне ни трговци ни писари, већ девојку из извора избављују ратари и узимају је за себе. Образује се колективни лик младића, чиме они формирају иницијацијску групу,¹³ а избављење девојке из воде представља победу над хаосом, над стихијом и успешни завршетак њихове иницијације.¹⁴ Поређење ове две песме показује различиту природу девојке у односу на воду. Док је Депа путница преко границе или чак водено биће, Мара је у води угрожена. Различит однос према води не моделује, пак, различиту позицију девојака у заједници: обе су пасивне, Депа – потенцијално моћна као онострана заправо је дар свекрви да би се успоставио нови ред у мушкој кући, а Мара је награда за момке који су обавили ритуални задатак доказавши своју спремност за женидбу.

Моћ жена над водом и њихова најтешња веза са природом остварује се кроз мотиве плодности. Моћи невесте на путу огледају се у промени пејзажа: „Добро ти је угодила Мара / којијем је пољем преведена, / оно поље и зими зелено. / Коју Мара воду преходила, / она вода ситно жуберкала. / Којом гором Мара преведена, / она гора бисером родила. / У које је дворе доведена, / они су се двори поновили“.¹⁵ Девојка носи начело опште плодности, која обједињује природу и људски свет (двори). Тиме она чини социјални аспект плодности, а поље, вода и гора природни.¹⁶ Њена моћ над водом манифестује се у претварању стихије у питоми жубор, радњи сличној оној коју врши културни јунак обуздавајући стихију. На путу она штити сватове јер може утицати и на

то да гора рађа бисером, чиме хтонски простор трансформише (или култивише).¹⁷ У кућу она доноси потомство. Током свадбе женске моћи трају до предаје невесте. Тим моћима мушки чланови заједнице користе се да би поменуте енергије, инкорпориране у женску биолошку моћ рађања, пренели на другу страну.¹⁸ Управо жене које ритуал обављају одржавају постојеће стање, чиме њихова конзервативност достиже врхунац¹⁹ и оне потврђују патријархалне вредности.²⁰

О победи тих вредности сведочи одговор момка на девојчино стварање (она сеје златну гору, ничу дубови и трава, извире вода): „Ја сам јунак у све добар – / ја ми имам бритку сабљу, / посјећићу златно дрво, / ја ми имам врана коња, / попасти ће златну траву / и замутит златну воду, / обљубићу лице твоје“.²¹ Помоћу сабље и коња, типичних епских атрибута јунака, момак добија изразито ратничку функцију. У првом плану није девојачка моћ стварања, већ јунакова способност да савлада границе изузетног света, да уђе у њега и обљуби девојку. Тај женски свет има функцију да потврди мушке снаге. Мућење воде типичан је еротски мотив.²² Контраст између бистре воде испод дуба и замућене златне воде образује мотив надметања. Док девојчино стварање *златног света* нарушава мушки поредак, момково разарање заправо је повратак том поретку.

Вода као женски простор моделује се и тиме што је девојка-невеста та која може да преплива усталасано море и пренесе преко њега сватове: „Ка су прешли одонуде море, / сиње море из брег у брег бије, / сви сватове ником поникоше, / ал’ девојћа ником не пониче / два девера на окато перо, / кума и старојћу у свилни скутови, / младожењу у свилне пазуће, / па преплива преко Сиње море“.²³ Контраст између зазора сватова пред воденом стихијом и невестине спремности да у море уђе маркира море као женски простор. Простор и јунакињу повезује њихова граничност. Док је море лиминална зона између два света – девојчиног и сватовског, невеста је гранично биће током обреда прелаза. Њен лиминални положај открива и посебна невестинска спрема – окато перо је перо пауново, украс и заштита од урока,²⁴ а свилена одећа је свадбено рухо. И женска активност насупрот мушкој пасивности одсликава тај изокренути свет. Девојка представља господарицу водене стихије, која може да је укроти кад је узбуркана.²⁵ „Понашање“ мора такође је обележено контрастом: када су сватови ишли по девојку, оно је било мирно, када се с њом враћају, оно се подиже. Тиме је граница коју девојка прелази додатно маркирана, јача је од оне коју су прешли сватови у смеру ка њеној кући. Сходно томе, веза између мора и невесте успоставља се и на егзистенцијалном плану: немир природе одговара немиру девојке која умире за своју

породици и рађа се у новој. Контрасти (море на одласку и повратку сватова; понашање и позиција невесте и сватова) посебно утврђују границу и истичу разлику између два простора, два времена, сватова и невесте – међу свима њима влада напетост наглашена обредном ситуацијом. Ствара се семантичко поље маргиналности које чине простор, предмети и биће.

Варијантно, невестински атрибути могу се моделовати као превозно средство: „Наш војвода, камо ти сватови? / Остали се на мору возећи. / Наш војвода, ко возар бијаше? / Возар беше госпођа девојка; / све сватове на венцу превезе, / младожењу на струк' рузмарина“.²⁶ Војводина перспектива упућује на имплицитни мушки текст обреда – прелаз преко воде коначни је прелаз границе од женског ка мушком свету, односно на путу ка младожењиној кући.²⁷ Када девојка прекорачује водену границу, она заправо унутар обредног контекста враћа сватове и младожењу из свог света (за њих оностраног света смрти) у њихов, истовремено сама мењајући сферу постојања – прешавши из једне животне фазе у другу, умирући као девојка и поново се рађајући као удата жена.²⁸ Моћ девојке на води аналогна је моћима виле као демонског бића, будући да се у фолклору море моделује као највеће водено пространство, које може прећи само „вила на коњу љељену“.²⁹ Пошто је море митско пространство хаоса,³⁰ невеста која влада над њим јесте митско биће.

Поређење варијаната ове песме показује да девојка може алтернирати са птицама³¹ – сватове и младенце преко воде (Дунава, и *других бистрих језера*) може преносити соко³² или гавран.³³ У овим варијантама птица је младожењин чаробни помоћник, слично ситуацији у бајкама. Аналогија са вилама и птицама указује на нељудско моделовање лика девојке – она је биће природе или има натприродне моћи.³⁴ У оба случаја одваја се од људског света.

Девојчину слободу на води и моћ да савлада водену границу или стихију бележе и други фолклорни текстови, не само лирски. У епској женидбеној песми невеста постаје активни, централни лик када се свадбена поворка нађе у хтонском простору. У песми *Женидба сина Ива Сењанина*³⁵ Антуна из воде спасава заручница. Када Башич Ал-ага прети смрћу ономе ко Антуна извади из реке, Будимка девојка преузима иницијативу, која јој не доликује ни по епским ни по ритуалним законима: „То слушала Будимка Ђевојка, / те претила хата ударила / а отисну четири солдата, / а мараму са главе скинула, / тер је хату под ногама баци, / па овако бесједи Будимка: / Боже мили, тебе да је фала! / Ал' утопи мене и Антуна, / ал' избави мене и Антуна“.³⁶ Она није снажна и не прерушава се, већ задржава женске атрибуте.

устанулу Тису скинувши претходно, без зазора, мараму са главе. Такав поступак је иначе врло опасан, јер марама штити од урока, али овде она улази у свој простор. Унутар мушког миљеа она не би ни преузимала иницијативу, нити би откривала главу. Када Антун од ње помисли да је риба шестокрила и када га она извлачи на суво ухвативши га за перчин, у њој се препознају вилинске одлике, или једноставно одлике женског принципа, доминантног у набујалој реци и смрти утапањем. Вода омогућава спој два супротна начела – истовремено је и вода смрти која тражи жртву и вода живота која жртву васкрсава.³⁷

Поређење лирске и епске ситуације показује да традицијска култура конструише воду као доминантно женски елемент. Тако се и девојке у воденом окружењу понашају другачије и слободније. Епске и лирске песме са оваквим мотивом преласка преко воде, односно спасавања из воде не разликују се ни у вредносном смислу. И једне и друге чувају патријархални поредак. Женска моћ је привремена и користи се у хтонском простору и обредном времену да би се спасао јунак или да би се окончала свадба и изнова успоставио ред.

Осим саме воде, женским се може сматрати и приобални простор. То потврђује и мотив девојке која помаже момку да пристане: „Крају, крају, мој мрнару! / Не могу ти крају доћи, / јер ми барка весла нема. / Ма му вели ђевојчица: / Ја ћу тебе весла дати, / б'јеле руке ђевојчине, / нег' ми крају, мој мрнару! / Не могу ти крају доћи, / јер ми барка једро нема. / Ја ћу тебе једро дати, / б'јеле скуте ђевојчине“.³⁸ Њена поетска трансформација у којој руке постају весла, а скути једро одговара традицијској вези девојке и воде, па се могућност метаморфозе може посматрати као митска, при чему она (попут девојке коју доноси Дунав) добија одлике акватичког бића. Девојка у овој песми својим телом (рукама) зауздава море што њену снагу метафорички маркира као надљудску. Представа моћне девојке прати љубавно-свадбену симболику, која би се могла објаснити њеним повишеним моћима током иницијацијских обреда (доказа спремности за удају) и конструисањем женске (утопијске) стварности, у којој девојка влада својим животом – својим избором момка.

У још једном „женском“ фолклорном жанру, какав је басма, среће се слична слика. Када девојка жели да види за кога ће се удати, обраћајући се (одсутном) момку, изговара следећи текст: „Ако си преко воде, ево ти моје канице, пређи и дођи мени“.³⁹ На сложеност бајаличког текста упућује и мотив појаса који носи симболику плодности⁴⁰ пошто је у додиру с пупком као извором људског живота.⁴¹ У песми и басми о девојачкој помоћи при пристајању симболика плодности жене преплиће се са

космичком симболиком воде која даје живот, а у контексту припрема девојака за свадбу. Паралела између лирске песме и басме указује на постојање женске традиције, којој још припадају бајке и баладе,⁴² као и на пропустљивост жанровских граница.

Док песме о превозењу сватова наглашавају прелаз – долазак новој кући – и део су мушког текста обреда, у песми (и басми) о помоћници при пристајању уз обалу перспектива је женска, а акценат је на позиву момку да јој дође, на жељи за драгим (и за удајом). Поређење ове две представе девојке на води показује да лирске усмене песме могу припадати званичној култури и одржавати постојећи поредак и женској супкултури носећи утопијски потенцијал.

Тај утопијски потенцијал носи и песма о девојци-видарици. Женске исцелитељске моћи проистичу из способности манипулације водом и биљем: „Она бере биља свакојака / и загази у језеро млада / те заграби лађане водице, / па испира ране на јунаку, / залила га лађаном водицом, / и мету га у то свјеже биље, / и извиди рањава делију / оведе га двору за себека“.⁴³ Да би стигла до лековите воде, девојка мора да савлада јаку границу.⁴⁴ Ако је језеро као стајаћа вода – мртва вода, статична граница која семантизује простор смрти,⁴⁵ онда девојка прекорачује међу оностраног и ононостраног, света живих и света мртвих. Како је показано, пошто у дивљем (хтонском) простору владају обрнута правила,⁴⁶ у њему је девојка доминантно активна а јунак пасиван (мада упућује позив упомоћ). Она, слично Будимки девојци, без зазора улази у језеро, савлађујући границу и доказујући знање о лековитом биљу, и пролази женску иницијацију видарице. Када као награду за то добија (освоји) јунака, пролази кроз други степен иницијације и доказује да је спремна за удају. Њена удаја је, пак, обележена инверзијом родних улога.⁴⁷ Док епске женидбене песме познају финалну формулу „и венча је себи за љубовцу“, у лирској песми девојка одводи момка својој кући. Она за себе бира момка, излечивши га, добија право на њега, што јој омогућава да га одведе „двору за себека“. Од обрнутог поретка у акватичком пејзажу стиже се до просторне инверзије када се свадбени пут заврши у женској а не у мушкој кући. Женска (исцелитељска) магијска манипулација водом и биљем једини је начин да жена утиче на своју судбину.⁴⁸

Различит однос према води основа је за формирање супротних културних конструкта женског. Ова песма показује да водено окружење може бити погодно за формирање алтернативне представе девојке. Насупрот женском повиновању патријархалном поретку у свадбеним песмама, формира се другачији модел понашања – он више не подржава званични ред, већ преиспитује доминантне концепте о моћи и

нуди могућу алтернативу и другачију слику света стварајући културу оспоравања.⁴⁹ Аили Ненола примећује да је за појаву културе оспоравања потребна (женска) група.⁵⁰ У истом смеру иде и упућивање Мари Меклин на значај активног односа између извођача и публике током усменог извођења.⁵¹ Она инверзију мушких вредности објашњава искључивањем мушкараца из причања прича (певања песама), па би оно припадало скривеној супкултури. Када јунакиња преузме контролу над својим животом, како то чини девојка која одводи извиданог јунака својој кући, долази до детериторијализације. Она не руши поредак, већ користи интелигенцију (знања и вештине лечења) да би добила шта жели. Девојка обрће правила приче у своју корист.⁵² Причање прича (или певање песама) трансформише моћ размене, закона реалности и друштвеног поретка у потенцију жеље (задовољство причања).⁵³

С друге стране, Бахтин инверзију друштвеног поретка, привремено укидање свих правила и успостављање утопијског царства универзалности, слободе, једнакости и благостања⁵⁴ посматра у контексту празника (обрета) и њихове привремености. Сама пролазност те слободе појачава фантастичност и утопијски радикализам слика грађених у празничној атмосфери.⁵⁵ Говорећи о женском аспекту карневала, Ненола примећује да они нису били женска традиција, да њихов циљ није био еманципаторски нити револуционаран, али су патријархалној култури нудили женску контракултуру, другачији поглед на свет.⁵⁶

Када су припремали за штампу необјављене рукописе Вука Стефановића Карацића, Живомир Младеновић и Владан Недић песму о девојци-видарици сврстали су у љубавне и друге различне женске песме. Не постоје подаци о тренутку извођења, извођачу нити о структури слушалаца. Сходно томе, не може се говорити о евентуалној женској супкултури, нити о ритуалном контексту.⁵⁷ Ипак, свадбена тематика допушта претпоставку да су песму могле певати девојке у предсвадбеном периоду када су исказивале своје жеље за љубављу и удајом. Као што су средњовековни људи подједнако суделовали у два живота – званичном и карневалском,⁵⁸ тако се може рећи да је свадбени обред имао два лица – „озбиљно“ и смешовно.⁵⁹ То још не одговара на питање о природи песме о девојци која лечи момка језерском водом и биљем и одводи га својој кући. У њој нема смешовних елемената, али има изокренутог поретка. Он може кореспондирати са хтонским простором где се дешава радња и лиминалном фазом свадбе као обрета прелаза током ког такође владају обрнута правила.⁶⁰ Пошто крај не води успостављању патријархалног реда, какав је случај у званичном обреду када се свет враћа у стање пре нарушене равнотеже,⁶¹ могло

би се претпоставити, не и закључити, да ова песма припада женској супкултури и да се њоме исказују жеље за другачијим животом, за слободом избора и слободом уопште.

Жеља за таквом слободом постоји и када момак одвраћа пребег-девојку да га не прати, јер је на путу чекају опасности, а она одговара: „Прећи ћу овчар поље / цвеће берући; / пливаћу дилбер воду / венац вијући; / доћи ћу мајки твојој / све певајући“.⁶² Кроз дијалог се откривају две перспективе – док момак инсистира на слици слабе девојке која не може да прекорачи границе, девојка доказује своје моћи. Побегавши за драгог, она крши правила патријархалне заједнице, преузима иницијативу и постаје активна.⁶³ Пошто обавља магијске задатке, моделује се као моћна – када прелази преко поља помоћу цвећа, она постаје биљарица која влада магијом биља, када преплива преко воде помоћу венца, прекорачује границу светова и у иницијацијској трансформацији постаје господарица стихије и невеста с венцем, када пева, показује да познаје магију речи. У три корака девојка открива своје моћи, пролази кроз вишестепену иницијацију и задобија нови положај – улази у круг жена које владају природом и натприродним силама, и у круг оних спремних за брак. Те моћи ће на крају бити употребљене за уравнотежење поретка, јер девојка, иако пребег-девојка, жели да стигне момковој кући и укључи се у нову породицу, оличену ликом свекрве којој долази певајући. Зато је њен активизам мање радикалан, што се види на просторном плану – песма најављује уобичајени крај обреда у мушкој кући.

Посебну везу између девојке и воде открива и слобода с којом се девојка креће у пејзажу. Иако муслиманска заједница налаже покривање девојке, она на воду иде непокривена: „Поранила Кумрија, поранила / аман, поранила бела була, / дос паша, Кумрија, ’ман, аман! / Поранила Кумрија, / и обукла антерију, / антереију чичеклију, / и либаде лимонију, / да донесе ладне воде, / да умије бело лице. / – Бог убио твоју мајку, / што те посла тако рано, / без јашмике, без фереце, / без папуча, голу, босу!“⁶⁴ Пошто иде боса, девојка успоставља директни контакт са земљом, а непокривена – са небом. Тако она у простору који се моделује као њен – женски, а који је гранични, могуће хтонски, успоставља и другачији друштвени поредак – поредак у ком је она слободна да иде непокривена, и космички поредак – јер сама чини космичку вертикалу, спаја небо и земљу.⁶⁵ Треба приметити да призор девојке на води посматра момак, чиме он из мушке перспективе посредује алтернативни – женски свет. Свакодневни посао (одлазак по воду) постаје оквир за откривање женске моћи која лежи у изузетној лепоти, симболизованој откривеном главом и белим лицем.⁶⁶

Као што је показано, фолклор чува супротне представе односа жена са водом и природом – девојка може доћи водом младожењиној кући, и у води бити угрожена; може бити господарица стихије и лако прелазити јаку границу, али пред њом може бити и немоћна, попут момка, у опасности. Управо та амбивалентност потврђује нестабилност везе између жене и природе. Када девојка сеје босиљак: „Урипи јелен у башчу, туго,/ урипи Стана по њега, туго,/ урипи јелен у море, туго,/ преплива брзо, преплива, туго,/ заплива Стана, не може, туго“, ⁶⁷ издвајају се јака места – *пуста гора зелена* и море. Гора се разликује од кућне, питоме баште, али је њој и аналогна. Такав простор је хетеротопичан ⁶⁸ – истовремено је култивисано место где девојка сади босиљак, и горски, што значи нељудски, па самим тим и опасан – у њему се спајају инкомпатибилности дивљег и питомог, неограђеног и ограђеног, свог и туђег. Хетеротопичност простора кореспондира са полисемијом придева *пуст*, који подразумева супротна значења – на коме нема ничега, оскудан, али и веома велик (што би одговарало неограђеном) и веома леп (чиме гора изнова алтернира са вртом). ⁶⁹ Долази до семантичког померања. Заменом башта:гора наглашава се удаљавање места где девојка сади босиљак од њеног света. Када се истиче девојчина граничност (у лиминалној фази живота), она се моделује као горско биће које култивише неплодни, дивљи предео. Јелен је метафора момка, па је мотив јелена који попасе босиљак аналоган момку који замути воду и део је мотива љубавног сусрета. Вода је, пак, простор кулминације животне кризе – за јелена/момка она није непремостива, за девојку – јесте, у мору је она животно угрожена. Лик момка се затим разлаже: он је и јелен и онај који спасава девојку из воде. Његова лиминалност моделује се као моћ над границама, а женска као амбивалентност – припадност гори и угроженост на води, на најјачој граници између два света.

Прелазак преко воде може се у песми реализовати и као прекинут обред када девојка не може да савлада границу: „Пасла мома јеленке, / на воду их навраћа, / јеленци јој пређоше, / ал' не може та мома, / осврте се јеленак, / узе мому на роге, / пак је хита на бреге. / Где је мома паднула, / ту је расла брекиња. / К њој доходе чобани, / подсекоше брекињу, / од ње праве свирале, / у свирале говоре: / Преди, момо, дарове“. ⁷⁰ Раст брекиње на месту моминог пада призива фолклорну представу о израстању биљака из гробова умрлих. Из те перспективе, прелазак се имплицитно завршава смрћу, девојка у митопоетском смислу не успева да се врати из света мртвих, одвојеног водом од света живих. Сцена се може тумачити удвајањем женског лика – девојка о којој се пева долази у додир са јеленом као носиоцем мушке симболике, али

се тај сусрет не завршава браком, а девојци којој се песма пева поручује се да спрема дарове и тиме се најављује њена удаја. Вода као граница носи собом и симболику живота (плодности, новог рађања) и симболику смрти (утапања, разорне стихије). Док је девојка као господарица стихије доносила снагу живота новој породици мењајући предео кроз који пролази, сада – зауставивши се на обали, њу побеђује смрт. На води се она сусреће са људском егзистенцијалном ситуацијом – сусреће се са коначношћу.

Двоструки однос девојке и воде показује поларизовану симболике жене – она је понекад моћна (када прелази водене границе и преко њих превози друге), понекад угрожена (када њу из воде спасавају или када се у води утапа), али ретко у границама нормалних људских могућности. Жене су истовремено слабе и јаке, угрожене и опасне,⁷¹ бића природе и културе, уклопљене и неуклопљене у поредак. Та двосмисленост карактеристична је за маргиналне појаве.⁷² Песме с мотивом девојке на води показују различите перспективе иако их све доминантно певају жене – оне потврђују (патријархални) поредак када женска активност на води резултује успостављањем претходног стања или окончањем свадбеног обреда у мушкој кући (превожење сватова), или тај поредак (бар привремено) оспоравају наглашавајући женску слободу кретања у акватичком пејзажу или избор момка на води. Амбивалентност односа жене и воде потврђује став да је аналогија жена/природа културни конструкт. Сходно томе, и представе о женама у усменој лирици показују се као сложене и несводиве на једнодимензионалне конструкте.

¹ Овај рад представља дужу верзију излагања *The Maiden and Water – Locating Women In Nature*, поднетог на конференцији *Locating Women in 'The Folk'. Perspectives on women's contributions to folk song, folklore and cultural traditions*, одржаној 9. јуна 2018. године на Универзитету у Сасексу, у организацији *Sussex Traditions, The Centre for Life History and Life Writing Research (University of Sussex)* и *The English Folk Dance & Song Society*.

² Уп: Šeri Ortner, „Žena spram muškarca kao priroda spram kulture“, u *Antropologija žene*, приг. Žarana Papić, Lydia Sklevicky (Београд: Библиотека 20. век, 1983), 152–183.

³ *Ibid*, 159.

Не може се занемарити снажна веза жене са кућом – било да је реч о унутрашњем простору, или о врту који култивише и преводи из поља природе у поље културе (уп: Карановић 2010, 247).

⁴ Г. И. Мальцев, *Традиционалне формуле руске народне необредовој лирике* (Ленинград: Наука, 1989), 94.

⁵ Hatidža Krmjević, *Lirski istočnici* (Београд: Bigz/ Приштина: Јединство, 1986), 22.

⁶ Г. И. Мальцев, *op cit*, 101.

⁷ Мирјана Детелић, *Митски простор и епика* (Београд: САНУ/ Ауторска издавачка задруга Досије, 1992), 91.

⁸ Термин *женске песме* у српску фолклористику уводи Вук Стефановић Караџић у предговору уз прву књигу *Народних српских пјесама* (Лајпциг, 1824). Он их одређује на основу: извођача – јер их певају жене и девојке, али и мушкарци, „особито момчад“; начина извођења – највише их певају двоје у један глас, или једно или двоје ради свога разговора и закључује да се у

певању женских песама зато више гледа на певање него на песму (Караџић 1987, 525). Хатица Крњевић истиче да су важни критеријуми Караџићеве поделе били природа песама и њихов сензибилитет (Крњевић 1986, 227), чиме се показује осетљивост његовог родно заснованог термина, јер се он не поистовећује са полом певача већ са унутрашњим својствима текста. Значајно је, пак, уочити која то својства средина перципира као женска будући да лирске песме превасходно певају о осећањима.

⁹ Д. и М. Миладинов, *Български народни песни* (София: Български писател, 1961), 551°.

Као водено/онострано биће моделује се и девојка која излази из мора и дарује босиљком нову породицу: „Излете Тиво из море, / изнесе киту босиљак, / те даје свекру тивому...“ (Јстребов 1886, 382–383).

¹⁰ Bernhard Valdenfels, *Topografija stranog* (Novi Sad: Stylos, 2005), 12.

¹¹ Уп: *ibid*, 22.

¹² Зоја Карановић, *Народне песме у Даници* (Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за књижевност и уметност, 1990), 165°.

¹³ С обзиром на моћ ратара над стихијом и њихово право на девојку коју су спасили, они се могу упоредити са разбојницима из бајке које Проп тумачи као неофите којима је дато право на разбојништво: Vladimir Prop, *Historijski korijeni bajke* (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 186.

¹⁴ Уп: *Ibid*, 529.

¹⁵ Лука Грђић-Бјелокосић, *Из народа и о народу III. Смиле и босиље* (Нови Сад, 1898), 22, 9°.

¹⁶ Уп: Radost Ivanova, *Traditional Bulgarian Wedding* (Sofia: Svyat Publishers, 1987), 122.

¹⁷ Симболика бисера такође има акватички аспект, што потврђује предање о настанку бисера продрањем муње у дагњу, односно сједињењем Воде и Ватре (Елијаде 1999, 173).

¹⁸ Зоја Карановић, *Небеска невеста* (Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2010), 104.

¹⁹ *Ibid*, 162.

²⁰ Aili Nenola, “Gender, Culture and Folklore”, *ELO (Estudos de Literatura Oral)*, 5 (1999): 25.

<http://sapiencia.ualg.pt/bitstream/10400.1/1365/1/1Ninola.PDF> (преузето 19.6.2018).

²¹ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме из необјављених рукописа I* (Београд: САНУ, 1973), 186.

²² Hatidža Krnjević 1986, 149.

²³ Св. Симић Овчеполац, „Народне песме из Шоплука“, *Браство* (1906): 10.

Овакав развој мотива девојке која превози сватове може се посматрати у вези са мотивом велике невесте, будући да је њена спрема довољно велика да се на њој превезу девер, кум, стари сват и младожења. Уп: Bahtin, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse* (Beograd: Nolit, 1978), 335, Карановић, Јокић, *Смеховно и еротско у српској народној култури и поезији* (Нови Сад: Филозофски факултету у Новом Саду, 2009), 8.

²⁴ Тихомир Ђорђевић, *op cit*, 290.

²⁵ Radost Ivanova, *op. cit*, 122.

²⁶ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме I* (Београд: Просвета, 1987), 74.

У варијанти ове песме девојка сватове превози на перју, девера на прстењу, младожењу на рукавима: „Мили боже камо вам девојка? / Остала је на мору возећи, / све сватове на перју превезе, / мил' девера на златно прстење, / младожењу на свилне рукаве“ (Бушетић, *Српске народне песме са мелодијама из Левча* (Београд: САНУ, 1902), 31°).

²⁷ О невести као медијатору за сватове и младожењу унутар свадбеног обреда види: Агњешка Ласек, „Медијаторске границе у свадбеним песмама Јужних Словена“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* LIII/1–3 (2005): 179–252.

²⁸ О овом мотиву види и: Ана Вукмановић, „Женске песме: осврт на родну димензију усмених лирских песама“, *Књиженство*, год 5, бр. 5, 2015. <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=159> (преузето 11. 09. 2018).

²⁹ Уп: Богољуб Петрановић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине I* (Сарајево: Свјетлост, 1989), 10°. О вили бродарици и вили изворкињи види: Мирјана Дрндарски, *На вилином вијалишту* (Београд: Рад, КПЗ Србије, 2001), 86–100.

³⁰ Е. М. Meletinski, *Poetika mita* (Beograd: Nolit, 1983), 210.

³¹ Девојке се у птице претварају (Караџић 1987, 12), имају птичју природу (жена славујева рода – Геземан 1925: 41) или попут сокола и гаврана владају просторима живота и смрти, односно воденим границама. Уп: Зоја Карановић, „Гавран и соко као свадбени медијатори у три сватовске песме (или заборављена прича о иницијацији)“, у *Птице: књижевност, култура*, ур. Мирјана Детелић, Драган Бошковић (Крагујевац: Liceum 14, 2011), 138.

³² Вук Стефановић Караџић 1987, 15.

³³ Вук Стефановић Караџић 1973, 70.

³⁴ Крила и окриље као вилински атрибути указују да постоји аналогија и између виле и птице.

³⁵ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме VII* (Београд: Државно издање, 1900), 12, 475–485.

³⁶ Мирјана Детелић, *op cit*, 101.

³⁷ *Ibid*, 102.

³⁸ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме V* (Београд: Државно издање, 1898), 391.

³⁹ Никола Беговић, *Живот Срба граничара* (Београд: Просвета, 1986), 261.

⁴⁰ Зоја Карановић 2010, 181.

⁴¹ У женским иницијацијским обредима лазарица и краљица појас означава припрему за рађање (Карановић 2010, 187–188).

⁴² Марија Клеут, *Из колебе у дворове господске. Фолклорна збирка Милице Стојадиновић Српкиње* (Нови Сад: Матица српска/ Београд: Институт за књижевност и уметност, 1990), 25.

⁴³ Вук Стефановић Караџић 1973, 185.

⁴⁴ Мирјана Детелић, *op cit*, 96.

⁴⁵ Зоја Карановић 2011, 138.

⁴⁶ Мирјана Детелић, *op cit*, 99.

⁴⁷ У бајци *Зла жена* задатак лечења (истеривања ђавола) обавља јунак и тако задобија руку царске ћерке (Караџић 1969: I).

⁴⁸ Уп: Johanna Katrin Fridriksdottir, “Women's Weapons. A Reevaluation of Magic in the Sagas of Icelanders”, *Scandinavian Studies*, No. 4, Vol. 81 (Winter 2009): 428.

О овој песми види и: Ана Вукмановић, „Термин женске песме Вука Стефановића Караџића и савремена српска фолклористика“, *Савремена српска фолклористика II*, ур. Смиљана Ђорђевић Белић et al (Београд: Институт за књижевност и уметност, Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 2015), 171.

⁴⁹ Aili Nenola, *op cit*, 23.

Као што у српску фолклористику уводи појам *женске песме*, Вук Караџић такође уводи појам *женске приповетке* којим одређује бајке. Основна одлика овог приповедања јесте фантастика: у женским приповеткама се приповедају „којекаква чудеса што не може бити“. Драгана Антонијевић саосећање са слабим, пониженим и подређеним особама које на крају тријумфују над моћним и опресивним непријатељем, користећи се домишљатошћу и лукавством, мудрошћу и истрајношћу, тактиком и триковима, одређује као карактеристике женске супкултуре, њеног тајног задовољства у супротстављању мушкој доминацији. Женске приче пружају наду у утопију спасења и ослобођења. Види: Dragana Antonijević, „Antropološko ројманје бајке као оптимистичког жанра“, *Antropologija*, 13, sv. 1 (2013): 19–20.

⁵⁰ Aili Nenola, *op cit*, 25.

О култури оспоравања, посебно у баладама, види и Јеленка Пандуревић, „Фолклорни еротикон између обредне и поетске метафоре“, *Књижевна историја* 159 (2016): 18–19.

⁵¹ Marie Maclean, “Oppositional Practices in Women's Traditional Narrative”, *New Literary History*, 19, 1 (1987): 39.

⁵² *Ibid*, 43–44.

⁵³ Луис Марин, према Maclean 1987, 45.

⁵⁴ Mihail Bahtin, *op cit*, 16.

⁵⁵ Mihail Bahtin, *op. cit*, 104.

⁵⁶ Aili Nenola, *op cit*, 32–33.

⁵⁷ Женске групе, без сумње, постоје у женским обредима какви су, на пример, краљички, лазарички и додолски.

⁵⁸ Mihail Bahtin, op. cit, 111.

⁵⁹ О тим двама аспектама свадбе, с посебним освртом на смеховну културу, види: Зоја Карановић и Јасмина Јокић, op cit.

⁶⁰ Уп: Victor Turner, *The Ritual Process* (New Brunswick, London: Aldine Transaction, 2008), 167.

⁶¹ Уп: ibid, 176.

⁶² Григорије Николић, *Српске народне песме I* (Нови Сад, 1888), I 10.

⁶³ О обичају одбагавања девојака, види: Ђорђевић, *Наш народни живот I* (Београд: Просвета, 1984), 95–196.

⁶⁴ Стеван Мокрањац, *Записи народних мелодија* (Београд: Научно дело, 1966), 117.

⁶⁵ Мирче Елијаде, *Свето и профано* (Нови Сад/Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2003), 185.

⁶⁶ О магији изузетне лепоте, види: Hatidža Krnjević, *Živi palimpsesti ili o usmenoj poeziji* (Београд: Nolit, 1980), 293–294.

⁶⁷ Владимир Ђорђевић, *Српске народне мелодије (Предратна Србија)* (Београд, 1931), 182.

⁶⁸ О појму хетеротопије види: Michael Foucault, „Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias“, 1997, 5. <http://www.vizkult.org/propositions/alineinnature/pdfs/Foucault-OfOtherSpaces1967.pdf> (преузето 23. 6. 2018).

⁶⁹ Види: *Речник српскога језика* (Нови Сад: Матица српска, 2011), *пуст*.

⁷⁰ Вук Стефановић Караџић 1987, 244°.

⁷¹ О истовремено угроженим и опасним бићима расправља Арнолд ван Генеп у контексту обреда прелаза и лиминалне позиције иницијаната. Уп: Арнолд Ван Генеп, *Обреди прелаза* (Београд: СКЗ, 2005), 31. У том контексту, жене би биле у сталној позицији лиминалности – увек гранична бића.

⁷² Уп: Šeri Ortner, op cit, 180.

Литература:

- Беговић, Никола. *Живот Срба граничара*. Београд: Просвета, 1986.
- Бушетић, Тодор. *Српске народне песме са мелодијама из Левча*. Београд: САНУ, 1902.
- Вукмановић, Ана. „Женске песме: осврт на родну димензију усмених лирских песама“, *Књижевство*, 5 (5) (2015) <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=159> (преузето 11. 09. 2018).
- Вукмановић, Ана. „Термин женске песме Вука Стефановића Караџића и савремена српска фолклористика“. У: *Савремена српска фолклористика II*. Уредници Смиљана Ђорђевић Белић et al, Београд: Институт за књижевност и уметност, Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 2015, 163–175.
- Генеп ван, Арнолд. *Обреди прелаза*. Београд: СКЗ, 2005.
- Геземан, Герхард. *Ерлангенски рукопис*. Сремски Карловиц: Српска манастирска штампарија, 1925. <http://www.erl.monumentaserbica.com> (преузето 27. 6. 2018).
- Грђић Бјелокосић, Лука. *Из народа и о народу III. Смиље и босиље*. Нови Сад, 1898.
- Детелић, Мирјана. *Митски простор и епика*. Београд: САНУ/ Ауторска издавачка задруга Досије, 1992.
- Дрндарски, Мирјана. *На вилином вијалишту*. Београд: Рад/КПЗ Србије, 2001.
- Ђорђевић, Владимир. *Српске народне мелодије (Предратна Србија)*. Београд, 1931.
- Ђорђевић, Тихомир. *Наш народни живот I*. Београд: Просвета, 1984.
- Елијаде, Мирча. *Слике и симболи*. Сремски Карловци/Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1999.
- Елијаде, Мирча. *Свето и профано*. Сремски Карловци/Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2003.
- Карановић, Зоја. *Народне песме у Даници*. Нови Сад: Матица српска/Београд: Институт за књижевност и уметност, 1990.
- Карановић, Зоја и Јокић Јасмина. *Смеховно и еротско у српској народној култури и поезији*. Нови Сад: Филозофски факултету у Новом Саду, 2009.
- Карановић, Зоја. *Небеска невеста*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2010.
- Карановић, Зоја. „Гавран и соко као свадбени медијатори у три сватовске песме (или заборављена прича о иницијацији)“. У: *Птице: књижевност, култура*.

- Уредници Мирјана Детелић и Драган Бошковић, Крагујевац: Лицеум, 2011, 125–140.
- Карацић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме V*. Београд: Државно издање, 1898.
- Карацић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме VII*. Београд: Државно издање, 1900.
- Карацић, Вук Стефановић. *Српске народне приповетке*. Београд: Просвета, 1969.
- Карацић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме из необјављених рукописа I*. Београд: САНУ, 1973.
- Карацић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме I*. Београд: Просвета, 1987.
- Клеут, Марија. *Из колебе у дворове господске. Фолклорна збирка Милице Стојадиновић Српкиње*, Нови Сад: Матица српска/Београд: Институт за књижевност и уметност, 1990.
- Ласек, Агњешка. „Медијаторске границе у сведбеним песмама Јужних Словена“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* LIII/1–3 (2005): 179–252.
- Мальцев, Г. И. *Традиционалне формуле руске народне необредовој лирики*. Ленинград: Наука, 1989.
- Миладинов, Д. и М. *Български народни песни*. Софија: Български писател, 1961.
- Мокрањац, Стеван. *Записи народних мелодија*. Београд: Научно дело, 1966.
- Николић, Григорије. *Српске народне песме I*. Нови Сад: 1888.
- Пандуревић, Јеленка. „Фолклорни еротикон између обредне и поетске метафоре“, *Књижевна историја* 159 (2016): 9–36.
- Петрановић, Богољуб. *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине I*. Сарајево: Свјетлост, 1989.
- Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2011.
- Симић Овчепољац, Св. „Народне песме из Шоплука“, *Браство* (1906): 275–283.
- Јстребов, И. С. *Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ*. С. Петербург, 1886.
- Antonijević, Dragana. „Antropološko poimanje bajke kao optimističkog žanra“, *Antropologija*, 13, sv. 1 (2013): 9–22.
- Bahtin, Mihail. *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse*. Beograd: Nolit, 1978.
- Foucault, Michael. „Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias“, 1997. <http://www.vizkult.org/propositions/alineinnature/pdfs/Foucault-OfOtherSpaces1967.pdf> (преузето 23. 6. 2018).

- Fridriksdottir, Johanna Katrin. „Women's Weapons. A Reevaluation of Magic in the Sagas of Icelanders“. *Scandinavian Studies*, No. 4, Vol. 81 (Winter 2009): 409–436.
- Ivanova, Radost. *Traditional Bulgarian Wedding*. Sofia: Svyat Publishers, 1987.
- Krnjević, Hatidža. *Živi palimpsesti ili o usmenoj poeziji*. Beograd: Nolit, 1980.
- Krnjević, Hatidža. *Lirski istočnici*. Beograd: Bigz/Priština: Jedinstvo, 1986.
- Maclean, Marie. “Oppositional. Practices in Women's Traditional Narrative”. *New Literary History*, 19 (1) (1987): 37–50.
- Meletinski, E. M. *Poetika mita*. Beograd: Nolit, 1983.
- Nenola, Aili. „Gender, Culture and Folklore“. *ELO (Estudos de Literatura Oral)*, 5 (1999): 21–42, <http://sapiencia.ualg.pt/bitstream/10400.1/1365/1/1Ninola.PDF> (преузето 19. 6. 2018).
- Ortner, Šeri. „Žena spram muškarca kao proroda spram kulture“. U *Antropologija žene*. Priredile Žarana Papić, Lydia Sklevicky. Beograd: Biblioteka 20. vek, 1983, 152–183.
- Prop, Vladimir. *Historijski korijeni bajke*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Valdenfels, Bernhard. *Topografija stranog*. Novi Sad: Stylos, 2005.

THE MAIDEN AND WATER – On the Dynamics of the Relation between Women and Nature

The paper discusses ways of modelling the relation between the maiden and water in different motifs of oral lyric songs, how women who sing those songs see themselves in the world and how women in traditional culture are positioned in relation to the nature/culture opposition. The ambiguity of the aforementioned relation is demonstrated. The songs model water as a feminine space, but as a space where the maiden is endangered as well. In this sense, they confirm the position of a woman as a being between nature and culture. The maidens in oral lyric songs reign over the fruitful, creative and healing powers of water, they are the masters of the torrent and they move through aquatic landscape freely, but they are also endangered in contact with water and they drown in it. The same ambiguity is perceived when we observe the relation of lyric songs with motifs of the maiden and water to the patriarchal order – the said songs can confirm that order, or contest it.

Keywords: oral lyric songs, woman, water, nature/culture, space

Јелена Димитријевић, Коло српских сестара и календар *Вардар* (1906–1914; 1921–1941)¹

Текст представља сажет приказ сарадње признате и утицајне српске књижевнице Јелене Димитријевић (1862–1945) са елитном хуманитарном организацијом Коло српских сестара током прве половине XX века. У његовом фокусу је званично гласило овог женског удружења, календар *Вардар*, који је објављиван у две етапе (1906–1914. и 1921–1941. године). Текст нуди детаљан попис и анализу књижевних прилога Јелене Димитријевић у *Вардару*, који се, како се испоставља, може окарактерисати као феминофилан, тек донекле и као женски, али не и као феминистички часопис. Истраживање се врши како у циљу додатног осветљавања уређивачке политике овог листа и идеологије КСС у целини тако и ради стицања нових увида у стваралаштво Јелене Димитријевић.

Кључне речи: Јелена Димитријевић, Коло српских сестара, *Вардар*, феминофилна штампа, женско ауторство

Коло српских сестара

Бавећи се женским часописима који су били објављивани крајем XIX и почетком XX века на подручју данашње Србије Слободанка Пековић долази до неколико важних закључака. Она на првом месту истиче културни и идеолошки значај продора женске писане речи и женских уређивачких политика у јавну сферу: „женски часописи се појављују у периоду женског освешћења и у нараслој самосвести жена које су се школовале и стекле знање и способност да самостално раде и зарађују“ и услед тога „у поглављима културне историје постају чин и начин преживљавања“.² Као једно од њихових најважнијих обележја она издваја упадљиву просветитељску тенденцију и дидактички карактер, који су били сасвим у складу како са ниским степеном образовања читалаца и читатељки тако и са општом климом тог времена – времена у којем су се тек

формирали женски покрети, отварале школе за жене и континуирано радило на њиховом описмењавању и образовању, до тада најчешће потпуно ускраћиваним. Слободанка Пековић сматра да ови увиди важе за практично све часописе у чијем су уређивању учествовале жене и/или чију су доминантну публику чиниле жене, без обзира на бројне разлике у њиховим уређивачким политикама или идеолошким стремљењима, указујући ипак на чињеницу да је „пројекат пучке просвете, баш због великог броја још недодирнутих, невиних читалаца којима се обраћао, могао бити изузетно успешан, и опасан и погодан, за разне врсте манипулација“,³ било да је реч о дечијој, радничкој или женској штампи. У случају трећег наведеног типа, „концепт провођења елементарног образовања за широку женску публику спроводила су женска друштва преко сопствених часописа, или часописа које су уређивале њихове чланице“.⁴

Једно од таквих друштава било је и Коло српских сестара (у даљем тексту: КСС), основано 1903. године у Београду, чији је рад забрањен одмах након и у складу са успостављањем комунистичког режима,⁵ а обновљен почетком деведесетих година XX века након његовог краха (удружење постоји и функционише и дан-данас, како у границама Србије тако и у дијаспори). Његове председнице у првом периоду постојања биле су Савка Суботић (1903–1905), Љубица Луковић (1905–1915), Мирка Грујић (1918–1940) и Делфа Иванић (1940–1946), а међу оснивачи(ца)ма треба истаћи и Надежду Петровић, која је уједно била и иницијаторка самог оснивања, Катарину Миловук, Драгу Љочић, Бранислава Нушића и Ивана Иванића. Деловање КСС у првој половини XX века било је обележено како просветитељском мисијом тако и снажним патриотизмом. Иницијални мотив за оснивање друштва заправо је била помоћ српском народу у Турској и национално освешћивање становништва у подручјима под турском влашћу.⁶ Тако је КСС било једно у низу (најчешће престоничких) елитних удружења која су делила исте циљеве: „јавно мњење, које је чинила политичка и интелектуална елита је, увиђајући немоћ државе, кроз приватну иницијативу приступило формирању различитих грађанских удружења с циљем стварања свести о националној припадности код српског становништва под владавином Отоманског царства“.⁷

КСС је свој национални ангажман спроводило на неколико нивоа и начина, и он је у неким случајевима, иако не нужно, подразумевао и рад на променама у положају жена. Његове чланице су на самом почетку отварале занатске школе за жене, подстицале њихов

стваралачки рад обезбеђујући им уједно и зараду, то јест економску моћ и еманципацију, а „паралелно с оснивањем женских занатских школа у којима се неговала домаћа радиност Коло је формирало и сопствену колекцију народних рукотворина“.⁸ Балкански ратови, као и период слутњи и извесности Првог светског рата, те његовог потоњег одигравања, довели су до значајних промена у активностима и приоритетима друштва – у први план је дошло хуманитарно организовање, како у виду обука за болничарке тако и кроз оснивање прихватних центара за рањенике. Као и остала слична удружења, КСС је распуштено 1915. године (премда је донекле наставило да делује у тајности), да би се обновило три године касније, али у битно измењеном друштвено-политичком контексту: „са стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца српски народ се коначно нашао у једној држави. Уједињењем национални интерес деветнаестовековне Србије мутирао је у интегрално југословенство. [...] Након стварања Југославије, требало је створити Југословене, а то се могло постићи само кроз образовање нове генерације“.⁹ Сходно томе, чланице КСС су бројним акцијама и иницијативама потврђивале свој пројугословенски став (Јелена Савић у том погледу посебно истиче манифестацију Свеславенски бал) и предано радиле на просвећивању и помоћи млађој популацији (отварањем интерната и креирањем алтернативних образовних програма). У исто време су настављале да инсистирају на поспешивању и промовисању женског стваралаштва. Оно што се из свега тога намеће као важан закључак јесте да су „генерално гледано, политичка кретања Кола српских сестра увек и у свему пратила националну тенденцију државе. Без обзира да ли је државни интерес носио српско или југословенско обележје, увек и свуда је за националну битку коју је водило Коло српских сестара коришћена традиционална женска делатност“.¹⁰

Календар *Вардар*

Још један значајан вид и плод деловања овог удружења представља часопис *Вардар*, његово званично гласило покренуто 1906. године на иницијативу Станиславе Содермајер са циљем да непосредно промовише и читалачкој публици приближи политику и делатности КСС. „Према њеној замисли, Коло би издавало један мали календар, у коме би се објављивале *једна до две патриотске песме* и који би се продавао по улицама и

кафанама, а приходом од његове продаје би се финансирале хуманитарне активности. Ову замисао је допунио Иван Иванић, предлогом да тај будући лист добије форму алманаха са родољубивом садржином, који би био усмерен српском народу ван Србије”.¹¹ *Вардар* је заправо био годишњи календар сачињен од извештаја о раду овог удружења, али и бројних чланака и прилога из области науке, историје, књижевности, културе и етнологије. Објављиван је у две етапе: најпре у предратном периоду, од 1906. до 1914. године, а потом од 1921. до 1941. године, услед чега се може рећи да је он, поред тога што је био „један од најтиражнијих и најцењенијих Календара у периоду између два светска рата”,¹² такође био и један од дуговечнијих часописа који су се објављивали на простору Србије/Југославије у овом историјском периоду. Финансирао се како путем годишње претплате тако и захваљујући донацијама одређених појединаца или институција. И садржај и визуелни идентитет овог календара били су врло упадљиво и јасно усклађени са основним циљем друштва КСС – борби за стицање, а потом и очување националног јединства – услед чега је тзв. женско питање ипак остало у другом плану, премда су у његовом уређивању учествовале жене, припаднице једног женског удружења: „приметно је да је током свог дугогодишњег постојања *Вардар* више нагињао ка темама из савремених политичких процеса, односно темама из националног домена, него ка темама из женског домена, те се услед овакве концепције још на почетку излагања с правом сврстао у патриотски оријентисане часописе. Док је предратни *Вардар* (у периоду 1906–1914. године) имао за циљ јачање националне свести и вере српског народа под туђинском влашћу у ослобођење, дотле се послератни (у периоду 1921–1941. године) окренуо развоју и пропагирању идеје југословенства јер су уједињењем претходни циљеви били испуњени”.¹³ Сходно томе, календар *Вардар* не можемо окарактерисати као феминистички у строгом смислу те речи, а и женским га можемо назвати само делимично.¹⁴ Наиме, његово уредништво јесте било доминантно сачињено од жена, али то исто не можемо рећи и за циљану публику: „циљну групу чинили су сви они који су заступали идеју о националном јединству без обзира на полну припадност. Управо се по овоме *Вардар* разликовао од свих гласила женских друштава која су излазила током прве половине XX века”.¹⁵

Међутим, без обзира на доминантно патриотску оријентацију, те природу његове циљне групе, *Вардар* сасвим извесно можемо сагледати као „феминистички”, односно часопис са феминистичком уређивачком политиком. На трагу Јелене Петровић, Станислава

Бараћ као феминистичке види „оне часописе који су, у периоду процвата женске штампе, захваљујући продору еманципаторских дискурса, у новонасталој Краљевини СХС, касније Краљевини Југославији, неговали женско ауторство и бавили се тзв. женским питањем, иако по својој основној намени нису били ‚женски‘ или феминистички“.¹⁶ Када је о „женском питању“ реч, морамо имати у виду следеће: „током свог постојања, Коло српских сестара (а самим тим и његово гласило, *прим. аут*) се на себи својствен начин ‚борило‘ против традиционалне улоге жене као јединог могућег занимања, али је рад на пољу афирмације жена био присутан само у оној мери колико је то било потребно зарад остваривања ‚виших‘, националних циљева. Коло српских сестара је учествовало у женским савезима, основаним с циљем еманципације жена и заштите њихових права, али је то увек било из жеље за стварањем ширег поља на којем се могло борити за ‚отаџбину и народ‘“.¹⁷ Када је, пак, реч о другом критеријуму феминистичности, односно женском ауторству, можемо установити да га ово гласило испуњава. Иако у њему, када је реч о књижевним прилозима, свакако преовлађује удео мушких аутора, његове странице су отворене и за прилоге ауторки, а једна од оних које се у том погледу истичу јесте и тада већ профилисана књижевница Јелена Димитријевић (1862–1945).¹⁸

Јелена Димитријевић и *Вардар* (1906–1914)

Како наводи Јасмина Милановић, „Јелена Димитријевић се врло рано заинтересовала за положај српског народа у Турској. Честа путовања у Скопље и околна места, као и у Солун, подстакли су је да напише низ патриотских чланака под називом ‚Писма Пријатељици‘ које је од 1890. до 1906. године слала Љубици Луковић, а које је она објављивала у *Домаћници*, *Бранковом Колу* и *Делу*. Ови чланци су били апел да се помогне српском народу под османском влашћу. Када је Љубица Луковић 1905. године постала председница Кола српских сестара, Јелена је изабрана 1906. године за управну чланицу тог друштва. На иницијативу, између осталих, и Јелене Димитријевић која је у Старој Србији и Македонији спознала утицај бугарске пропаганде која је ширена путем различитих календарских издања, Коло је 1906. одлучило да покрене свој календар који је назван *Вардар*“.¹⁹ Поред тога што је била једна од иницијаторки покретања овог часописа, Јелена

Димитријевић је уједно била и једна од заступљенијих ауторки у њему: објавила је укупно седамнаест текстова у десет различитих бројева, што је трећина укупног броја годишњих издања. Реч је о текстовима различитих жанрова и садржаја, а управо њиховим пописивањем, прегледом и тумачењем може се стећи јасан увид у (уређивачку) политику КСС и *Вардара*, са једне, те допунити увиди о опусу ове ауторке који су последњих година све учесталији у проучавању књижевности у Србији, са друге стране.²⁰

Јелена Димитријевић се у *Вардару* први пут оглашава на самом почетку његовог излажења, 1906. године, када објављује писмо насловљено „На Косову“, које је пет година раније послала својој пријатељици Љубици Луковић, у том тренутку – председници КСС, и то управо на њену жељу. Овај текст представља једну од типичних и учесталих појава у (женској) штампи на прелому векова и потврђује увид Слободанке Пековић да „популарна, масовна или пучка књижевност и култура какву негују женски часописи у већини европских земаља није имала ослонаца или континуитета са старом, традиционалном популарном културом која се изражавала кроз народно стваралаштво. Но како је наша културна ситуација била много сложенија од европске, тако и у нашим женским часописима има одступања. Народна традиција и у певању и у мишљењу била је још толико жива да се није могла лако заобићи“.²¹ Ово писмо, наиме, сведочи о својеврсном преплету женског ангажмана и патриотизма, карактеристичном за (пред)ратне године.²² Јелена Димитријевић се у њему, сасвим у духу идеологије КСС, и уз изражен патос, обраћа свим сестрама Српкињама, ослањајући се готово у потпуности на „народну традицију у певању и мишљењу“. Шаљући допис (потписан речима: „Српкиња, сестра твоја, Ј“) ²³ са Косова, које је почетком XX века још увек под Отоманском влашћу, ауторка у свом доживљају, те тако и у својој исповести, непрекидно прави паралеле са некадашњим Косовом из 1389. године, реферишући на епску народну традицију. За смисао и тон њеног писма најважније је, како се чини, често подсећање на лик Мајке Југовића. Ово указивање на значај и величину жртве једне мајке која је у рат послала своје синове, а потом их у рату и изгубила, осећајући поводом тога огромну тугу али и велики понос, индикативно је и потврђује да се „међу Србима првенствено неговао култ жене мајке, а женски утицај у друштву био је посредан и постојао је у оквиру институције брака. [...] Ако је ултимативна дужност грађана (мушкараца) била да дају живот за своју земљу, онда је ултимативна политичка дужност жена било мајчинство, то јест, да рађају децу за потребе државе и, ако

треба, да дају живот испуњавајући ту дужност. Због свега тога, мајчинство је увек било у средишту националних политика и програма“,²⁴ те, сходно томе, важно и у политици и програму КСС и *Вардара*.

Текстом „На Косову“ из 1906. године не исцрпљује се патриотски набој прилога Јелене Димитријевић у календару *Вардар*. Већ наредне године она у њему објављује и песму „Авали“, потписану пуним именом и презименом ауторке и написану у александринцу, стиху који су у то време користили српски модернисти попут Дучића и Ракића, преузевши га из француске књижевне традиције.²⁵ Одабиром стиха ауторка на формалном плану чини одступање у односу на народну традицију и приближава се модернистичком поступку, док на садржинском остаје у домену патриотске тенденције. „Авали“ је родољубива песма која представља апострофирање планине Авала („српске груде миле“) и планине Космај („њеног брата рођенога“), уз помен Васе Чарапића, једног од најистакнутијих јунака у устанку против дахија. Овим Јелена Димитријевић потцртава свој занос националним ослобођењем и дели га са читаоцима *Вардара*, који је према захтеву Станиславе Содермајер и требало неизоставно да садржи неколицину „патриотских песама“. То је тек један у низу прилога, у овом случају књижевни, којим се утврђује јасна уређивачка политика овог гласила у периоду пре Првог светског рата, пресудно обележена тежњама ка националном ослобођењу и уједињењу Срба.

Епилог Балканских ратова уједно је био и остварење оваквих тежњи, али то остварење је имало и велику цену у виду жртава. У *Вардару* за 1914. годину, објављеном годину дана раније, Јелена Димитријевић објављује приповетку „А где ти је брала, сине?“ у којој тематизује управо овај проблем. Приповетка је, као и писмо из првог броја часописа, прожета патриотским заносом и патетичним тоном, а написана је такође у форми поетског извештаја (овога пута не са Косова, већ из једног од прихватних центара у којима су били смештени рањеници и у којима је ауторка радила као болничарка). Њихове сродности се тиме не исцрпљују: будући да предочава сусрет мајке са сином који је преживео рат, и са којим разговара о свом другом сину који је у њему погинуо, ова приповетка представља својеврстан одраз писма и довршава лук који је оно започело (што, наравно, не подразумева нужно да је то била ауторкина свесна интенција): од позива Српкињама да се сете Мајке Југовића и њеног доприноса који она даје, али и жртве коју трпи, у циљу одбране достојанства отаџбине, и то управо кроз своје мајчинство, стижемо

до ауторкиног непосредно препричаног сусрета са једном од „српских мајки“ које су на тај позив, опет са тугом али и са поносом, одговориле. Јелена Димитријевић у сусрету са овом ожалошћеном женом изнова призива у свест и експлицитно реферише на лик Мајке Југовића, те тиме овај лук чини још чвршћим и упечатљивијим. У исто време довршава и сопствени ауторски допринос календару *Вардар* током прве фазе његовог излагања, у којој је, осим три побројана текста различитих жанрова али сличне тенденције, објавила још само један – лирску, рефлексивну песму „Побуњена душа“ (1910. године), која се својим интимним изразом лишеним ма какве непосредне тенденције значајно разликује у односу на остале.

Јелена Димитријевић и *Вардар* (1921–1941)

„Побуњеној души“ можемо придодати још неколико сличних лирских песама које Јелена Димитријевић спорадично објављује у листу *Вардар* и након завршетка ратова, током друге фазе његовог објављивања (1921–1941). Све оне изворно су написане током 1915. године, да би се накнадно нашле на овом месту.²⁶ Међу њима су: „Револт“ и „Утешење“ (1926. год), „Утеха“ и „На броду“ (1929. год), „Асоцијације...“ и „У децембру 1915“ (1931. год). Дакле, рачунајући и „Побуњену душу“, Јелена Димитријевић је у *Вардару* објавила укупно седам лирских песама, за које би се могло рећи да су међусобно стилски уједначене и тематски сродне, и то у великој мери. На све њих се, без изузетка, могу применити неки од увида до којих Јелена Милинковић долази бавећи се поезијом савременица Јелене Димитријевић која је објављивана у часопису *Мисао*: „песникиње више него приповедачице и есејисткиње остају у патријархално традиционалним оквирима и не проговарају отворено о женским темама, а уколико ова врста говора постоји онда је њена песничка обрада у великој мери суспрегнута, табуи су потиснути, а тон је утишан... Формални традиционализам је још доминантнији и [...] песникиње се најчешће придржавају везаног стиха (катрени, квинте), правећи [...] риме по узору на дучићевско-ракићевску линију поезије“.²⁷ Без обзира на формални и садржински традиционализам који њима провејава, ове песме Јелене Димитријевић се обично сматрају вредним и успелим,²⁸ а таквим их је очигледно, с обзиром на учесталост њиховог објављивања,

сматрало и уредништво *Вардара*. Оно што ми, са своје стране, можемо закључити јесте да је ово уредништво, иако превасходно окренуто темама које се тичу српског националног уједињења или његовог одржавања на снази, односно успостављања идеологије југословенства или њеног одржавања на снази, уједно препознавало значај књижевности за коју се свакако не може рећи да је тенденциозна или родољубива. Сходно томе, на страницама *Вардара* подржавала су се и оваква поетска достигнућа ауторки, иако су она била знатно мање заступљена од прилога аутора.

Поред шест лирских песама Јелена Димитријевић у послератном *Вардару* објављује још седам текстова различитих жанрова. Оквирно их можемо разврстати на приповетке и путописне прилоге. Када је реч о путописима, наилазимо на свега два текста која припадају овом жанру, по коме је Јелена Димитријевић иначе чувена и коме је била доследно и снажно посвећена током читавог стваралачког века.²⁹ У издању овог календара из 1931. године она објављује текст написан пет година раније – „Од Каира до Јерусалима“, одломак интегралног путописа *Седам мора и три океана*, у коме описује своје ходочашће у тзв. Свету земљу. И овај кратак одломак довољно је репрезентативан да укаже на типичне стилске поступке и мисаона кретања Јелене Димитријевић приликом стварања путописа. Они су уочљиви и у другом путописном прилогу, објављеном у *Вардару* из 1933. године. У питању је врло занимљив, пројугословенски оријентисан текст, написан две године раније, под називом „Утисци с пута по нашој земљи“. Обилазећи Југославију, ауторка подробно бележи своје утиске о њеним пределима – најпре укратко о Словенији („кутићу земаљског раја“), а потом и о хрватском приморју и Босни (Сарајево описује као „комадић Ориента усред Европе“). Пут наставља у правцу Боке Которске, преко континенталних делова Црне Горе, да би се вратила натраг у Требиње и, напоследку, Бања Луку. Она у више наврата истиче своје пројугословенске ставове и усхићеност поводом уједињења, уочавајући с уважавањем и задовољством све културолошке, религијске и географске разлике у подручјима која обилази. Овакав текст без сумње је кореспондирао са уређивачком политиком *Вардара* након оснивања Краљевине СХС и у суштини представља највећи домет тенденциозности који је Јелена Димитријевић постигла у другој, послератној етапи његовог излагања. Можемо истаћи да у њему, поред тога што описује различите пределе и културе, ауторка такође изражава велику захвалност и

похвалу својим пријатељицама – чланицама огранака КСС, са којима током путовања ступа у контакт и које јој постају домаћице.

Преосталих пет прилога, са изузетком једног писма захвалности, махом чине приповетке. У *Вардару* из 1926. године Јелена Димитријевић објављује кратку причу „Килограм брашна“. Нараторка се налази „с оне стране Атлантског океана“, односно у Америци, и својим тамошњим пријатељицама „кроз смех и сузе“ приповеда о „гладним годинама“ на подручју Србије током Првог светског рата. Најзанимљивијим аспектом приповедања чини се стално, на тренутке хуморескно, истицање контраста између свеопштег ванредног стања у друштву и његове озбиљности, са једне, те ситних свакодневних пракси којима се јунакиња довија да дође до килограма брашна и анегдота које јој се успут дешавају, са друге стране. „Николаћ малебашија“ је назив приповетке Јелене Димитријевић која се налази у *Вардару* из 1939. године, док је иницијално била објављена још 1903. у *Српском књижевном гласнику*. Она је, баш као и аутобиографски прозни запис „Света вода“ (топло поетско сведочанство о пријатељству са једном Туркињом из харема, објављено у *Вардару* годину дана раније), у великој мери заснована на ауторкином искуству живота у Нишу и упознавању са исламском културом које јој је тамо било омогућено. Све приповетке одликују се карактеристичном отвореношћу Јелене Димитријевић према другим културама. Све су, такође, барем донекле утемељене у њеном личном искуству, те не чуди то што се одликују исповедним, каткад хумористичким тоном и што се ауторка ни не труди да из њих уклони трагове свог присуства.

Посебно треба издвојити „приповетку у стиху“, како је сама ауторка жанровски одређује, под називом „Баба-Краса“. Она је објављена у издању *Вардара* из 1933. године и, како тематски тако и формално, значајно одступа од остатка стваралаштва Јелене Димитријевић на које наилазимо у овом календару, а и од остатка њеног стваралаштва у целини. „Баба-Краса“ је жанровски оригинално замишљено дело и представља исповест једне старе Нишлијке на нишком „дијалекту“, која се пред својом слушатељском враћа у прошлост и на занимљив начин је преиспитује. Као ни неки други текстови о којима је до сада било речи, ни „Баба-Краса“ није изворно написана за *Вардар*. Први пут је објављена у листу *Видело* још 1892. године, тачно четрдесет година раније. Управо тим поводом Делфа Иванић, иначе њена блиска пријатељица, предложила је поновно штампање овог текста у

периодици, а Јелена Димитријевић је предлог прихватила и изразила јој захвалност једним кратким писмом које је објављено у истом броју *Вардара* (1933), тик испод приповетке.

Закључак

Будући да је била блиска круговима београдске грађанске елите и подржавала њихове иницијативе на прелому XIX и XX века, Јелена Димитријевић је, између осталог, успоставила и значајну сарадњу са Колом српских сестара, једним од проминентнијих удружења овог типа, заснованог превасходно на патриотским и просветитељским принципима. Својим идејама допринела је оснивању њиховог званичног гласила *Вардар*, 1906. године, када је почела да се оглашава у њему у својству ауторке књижевних прилога. Са овом праксом је наставила у наредне тридесет четири године, постајући на тај начин једна од најчесталијих и најзаступљенијих ауторки овог календара. Објавила је укупно седамнаест текстова различитих форми – писма, путописе, приповетке и песме. Пратећи промене у уређивачкој политици гласила, које можемо укратко описати фразом „од српства до југословенства“ (политика часописа је била доследно прорезимска, без обзира на промене режима), Јелена Димитријевић је објављивала своје текстове током обеју фаза његовог излажења, а њихова тенденциозност (онда када је уопште постојала, дакле – у ређим случајевима) кореспондирала је са идеологијом КСС. Присуство Јелене Димитријевић, заједно са осталим ауторкама – њеним савременицама, на страницама *Вардара* важно је зато што указује на „феминифилност“ овог календара, оличену у промовисању и подржавању женске књижевности, иако у питању није феминистички или уже схваћен женски часопис. Поезија и проза Јелене Димитријевић које читамо у *Вардару* такође допуњују шаролику слику опуса ове ауторке и сведоче о њеној стваралачкој ширини и уметничкој плодности.

¹ Текст је настао у оквиру пројекта *Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца* (178024), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Слободанка Пековић, „Женски часописи с почетка века“, у *Прилози за историју српске књижевне периодике*, уредник Александар Петров (Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Матица српска, 1990), 135.

³ Ibid., 138.

⁴ Ibid., 137.

⁵ Како наводи Јелена Савић, „по ослобођењу Београда 1944. године, нове власти потврдиле су забрану рада Кола, карактеришући га као буржујско и реакционарно, те стога непожељно у новом, социјалистичком друштву”. Јелена Савић, „Коло српских сестара – одговор елите на женско питање“, *Гласник Етнографског музеја* бр. 73 (2009): 129.

⁶ Посебно се има у виду простор данашње Македоније и, како се тада говорило, Старе Србије, због чега је календар и назван *Вардар*.

⁷ Јелена Савић, „Коло српских сестара – одговор елите на женско питање”, 118.

⁸ *Ibid.*, 122.

⁹ *Ibid.*, 124.

¹⁰ *Ibid.*, 126. Важно је истаћи да су чланице обновљеног Кола српских сестара, које се формирало почетком деведесетих година, прокламујући континуитет са својим претходницама из ратних година прве половине XX века, те тако правећи у најмању руку опасну паралелу између ових двају историјских периода, биле без икакве сумње прорезимски оријентисане. Најважнија одредница њихове идеологије и деловања постао је национализам, који морамо посматрати у знатно другачијем светлу у односу на патриотизам раног XX века. Тако у својеврсном манифесту нишког одбора овог удружења наилазимо на следећи опис: „време обнављања Кола српских сестара, нажалост, поклапа се са новим таласом страдања нашег народа. Тих година у Србију долази велики број прогнаника из Хрватске и Босне и Херцеговине... Од првог тренутка чланице Кола покушавају да посетама и помагањем олакшају тежак положај прогнаника. Посећују и граничаре, рањенике и породице погинулих полицајаца и војника у одбрани земље. То је период када чланице Кола попут својих славних претходница стижу свуда где је потребна њихова помоћ. Посећују ратна подручја у Републици Српској, Хрватској. Чланице Кола несебично помажу како материјално, тако и храбрењем – речима утехе унесређенима“. Поред тога, треба нагласити да се за обновљено КСС пре може рећи да заступа антифеминистичке него феминистичке ставове, и да тзв. женско питање сада ни на који начин није у првом плану, што и не чуди с обзиром на чињеницу да је током деведесетих година истински феминистички ангажман у Србији/Југославији нужно подразумевао и антinationалистички ангажман, односно критику националистичког дискурса. Како се наводи на порталу нишког одбора, активности Кола српских сестара могу се груписати у неколико целина: хуманитарни рад; неговање православних празника и обичаја; културно-просветитељска активност; посебне (остале) акције. Види: <http://kssnis.org.rs> (преузето 27. 9. 2018).

¹¹ Јован Симијановић, „Један осврт на историјски значај оснивања Кола српских сестара“, *Баитина* бр. 29 (2010): 87, истакла Зорана Симић.

¹² *Ibid.*, 88.

¹³ Јелена Савић, „Коло српских сестара – одговор елите на женско питање“, 128.

¹⁴ „Женским се часописима овде сматрају они који су прављени за жене, који су инсистирали на очувању традиционалних родних улога и очувању поделе јавне и приватне сфере на мушку и женску. Феминистички су часописи они које стварају жене, и који захтевају преиспитивање и укидање традиционалних родних норми“. Станислава Бараћ, „Феминистичке политике: Нова Европа и Мисао“, у *Нова Европа 1920-1941: зборник радова*, уредници Марко Неђић и Весна Матовић (Београд: ИКУМ, 2010), 519.

¹⁵ Јелена Савић, „Коло српских сестара – одговор елите на женско питање“, 128.

¹⁶ Станислава Бараћ, „Феминистичке политике: Нова Европа и Мисао“, 515.

¹⁷ Јелена Савић, „Коло српских сестара – одговор елите на женско питање“, 130.

¹⁸ Поред ње, можемо издвојити и Даницу Марковић, Милицу Јанковић, Јелу Спиридоновић Савић и Десанку Максимовић, али своја дела у *Вардару* периодично објављују и мање признате и иначе у тадашњој штампи мање заступљене ауторке од овде побројаних.

¹⁹ Јасмина Милановић, „Јелена Димитријевић и женска друштва“, *Књижевство*, бр. 7 (2017), http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=212#_ftn27 (преузето 27. 9. 2018).

²⁰ О досадашњој рецепцији стваралаштва Јелене Димитријевић, те тако и о обновљеном интересовању за ову књижевницу у последњим деценијама, види: Биљана Дојчиновић и Јелена

Милинковић, предговор у *Читате ли Јелену Димитријевић?*, зборник радова (Београд: Филолошки факултет, 2018).

²¹ Слободанка Пековић, „Женски часописи с почетка века“, 137.

²² Упореди: „На феминизам у Србији су утицала страна кретања, он је и у том времену био ‚увезена идеологија‘, али му је борба за национално ослобођење и тежња ка одржавању националне свести дала особен печат“, Биљана Дојчиновић-Нешић, „О женама и књижевности на почетку века“, *Женске студије* бр. 11/12 (2000), <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-11-12/185-o-zenama-i-knjizevnosti-na-pocetku-veka> (преузето 27. 9. 2018). Ради детаљнијих и потпунијих увида у проблематику видети: Ана Столић, *Сестре Српкиње: појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији* (Београд: Evoluta, 2015).

²³ Потпис иницијалом уместо пуним именом и презименом, тиме што донекле обезличава ауторку, такође представља траг народне традиције.

²⁴ Ана Коларић, „Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет: анализа часописа Жена (1911-1921)“, *Књиженство* бр. 1 (2011), <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=26> (преузето 27. 9. 2018).

²⁵ Види: Новица Петковић, *Књижевност 20. века*, https://www.rastko.rs/isk/isk_21.html (преузето 27. 9. 2018).

²⁶ Иначе, треба нагласити да је Јелена Димитријевић за живота објавила само једну збирку песама, *Јеленине песме*. Збирка је објављена 1894. године и представља ауторкин првенац. Остале песме објављивала је у периодици. Оно што је такође важно истаћи јесте да увиди Јелене Милинковић не важе у потпуности и за њене ране песме, већ само за оне којима се овде бавимо и које су објављене у часопису *Вардар*.

²⁷ Јелена Милинковић, *Женска књижевност у часопису Мисао (1919–1947)*, докторска дисертација, 230.

²⁸ Види, на пример: Слободанка Пековић, „Женски часописи с почетка века“, 139.

²⁹ Објављени путописи Јелене Димитријевић су *Писма из Ниша о харемима* (1897), *Писма из Солуна* (1918), *Писма из Индије* (1928), *Писма из Мисира* (1929), *Нови свет или у Америци годину дана* (1934) и *Седам мора и три океана* (1940). Неки од њих доживели су и реиздања.

Библиографија Јелене Димитријевић у *Вардару*:

„На Косову“, год. I (1906), 32–40.

„Авали“, год. II (1907), 58.

„Побуњена душа“, год. V (1910), 43.

„А где ти је брала, сине?“, год. IX (1914), 69–81.

„Килограм брашна“, год. XV (1926), 22–31.

„Револт“, год. XV (1926), 35.

„Утешење“, год. XV (1926), 35.

„Утеха“, год. XVII (1929), 63.

„На Броду“, год. XVII (1929), 64.

„Од Каира до Јерусалима“, год. XIX (1931), 43–48.

„Асоцијација...“, год. XIX (1931), 69.

„У децембру 1915“, год. XIX (1931), 70.

„Баба-Краса“, год. XXI (1933), 124–132.

„Писмо гђе Ј. Димитријевић“, год. XXI (1933), 132–133.

„Утисци с Пута по Нашој Земљи“, год. XXI (1933), 51–58.

„Света вода“, год. XXVI (1938), 52–55.

„Николаћ малебашаја“, год. XXVII (1939), 43–50.

Литература:

Примарни извори:

Вардар, год. I–XXX (1906–1914; 1921–1941).

Секундарна литература:

Бараћ, Станислава. „Феминистичке уређивачке политике: Нова Европа и Мисао“. У *Нова Европа 1920–1941: зборник радова*. Уредници Марко Недић и Весна Матовић, 515–539. Београд: ИКУМ, 2010.

Дојчиновић, Биљана и Јелена Милинковић. „Предговор“. У *Читате ли Јелену Димитријевић?* Уреднице Биљана Дојчиновић и Јелена Милинковић, I–XII. Београд: Филолошки факултет, 2018.

Дојчиновић-Нешић, Биљана. „О женама и књижевности на почетку века“. Женске студије бр. 11/12 (2000). <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-11-12/185-o-zenama-i-knjizevnosti-na-pocetku-veka> (преузето 27. 9. 2018).

Коларић, Ана. „Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет: анализа часописа *Жена* (1911–1921)“, *Књиженство* бр. 1 (2011). <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=26> (преузето 27. 9. 2018).

Милановић, Јасмина. „Јелена Димитријевић и женска друштва“. *Књиженство* бр. 7 (2017). <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=212> (преузето 27. 9. 2018).

Милинковић, Јелена. (2016). *Женска књижевност у часопису Мисао (1919–1947)*, докторска дисертација.

Пековић, Слободанка. „Женски часописи с почетка века“. У *Прилози за историју српске књижевне периодике*. Уредник Александар Петров, 135–144. Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Матица српска, 1990.

Петковић, Новица. *Књижевност 20. века*. https://www.rastko.rs/isk/isk_21.html (преузето 27. 9. 2018).

Савић, Јелена. „Коло српских сестара: одговор елите на женско питање“, Гласник Етнографског музеја бр.73 (2009). http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/5_GEM_73_Savi%C4%87_115-132.pdf (преузето 27. 9. 2018).

Симијановић, Јован. „Један осврт на историјски значај оснивања Кола српских сестара“, *Баштина* бр. 29 (2010): 81–91.

Jelena Dimitrijević, the Circle of Serbian Sisters and the Almanac *Vardar* (1906–1914; 1921–1941)

This essay is a brief presentation of the cooperation of Jelena Dimitrijević (1862-1945), a recognized and influential Serbian writer, with the elite charitable organization The Circle of Serbian Sisters in the first half of the 20th century. The focus of the paper is the official periodical of this women's association, the almanac *Vardar*, which was published in two stages (1906-1914 and 1921-1941). The essay offers a detailed list and analysis of the literary articles of Jelena Dimitrijević in *Vardar*, which, as it turns out, can be described as a feminophilic, only partially as a women's magazine and not at all as a feminist one. The aim of the research, on the one hand, is a further consideration of the editorial policy of this almanac and the ideology of The Circle of Serbian Sisters on the whole. On the other hand, it also offers some new insights regarding the work of Jelena Dimitrijević.

Keywords: Jelena Dimitrijević, The Circle of Serbian Sisters, *Vardar*, feminophilic periodicals, women's authorship

Фотографија 1

Фотографија Јелене Димитријевић у Читаоници за одрасле Библиотеке града Београда у Улици кнегиње Љубице 1 (данас Змај Јовина улица), 1939. године. (Заокружена на снимку)

Извор: Љубица М. Ћоровић, Илустрована историја Библиотеке града Београда, Београд : Библиотека града Београда, 2011, стр. 45.

Photo 1

A photograph of Jelena Dimitrijević in the Reading Room of the Belgrade Municipal Library in 1939. (Circled)

Source: Ljubica M. Ćorović, Illustrated history of Belgrade Municipal Library, published by Belgrade Municipal Library in 2011, page 45.

Фотографија 2

Фотографија Јелене Димитријевић која се налазила у Читаоници Библиотеке града Београда 1939.

Извор: Библиотека града Београда

Photo 2

The photograph of Jelena Dimitrijević which was in the Reading Room of the Belgrade Municipal Library in 1939.

Source: Belgrade Municipal Library

Седам мора и три океана (друга књига): о декриптовању рукописа Јелене Ј. Димитријевић¹

Рад даје увид у процес декриптовања и садржај друге, необјављене књиге путописа *Седам мора и три океана* српске списатељице Јелене Ј. Димитријевић. У првом делу су детаљно и систематски изложене етапе, изазови и тешкоће у декриптовању рукописа Јелене Димитријевић на коме је радило шест истраживача са пројекта *Књиженство*. У другом делу дата је прегледна анализа декриптованог текста с освртом на кључна места поетике и естетике Јелене Димитријевић. У првом плану, намера је да се покажу интерпретативни резултати тог тимског рада на једном заборављеном рукопису. Најзад, крајњи циљ рада је да се настави афирмација богатог књижевног опуса те српске књижевнице и светске путнице која последњих година завређује све више пажње како уже стручне тако и шире читалачке публике.

Кључне речи: декриптовање, рукопис, читање, Индија, Јелена Димитријевић

О животу и књижевном раду Јелене Ј. Димитријевић (1862–1945) већ је доста речено у низу савремених тумачења – студија, чланака, докторских дисертација, разних написа – тако да је данас, у нашем дигиталном XXI веку, та даровита и умна ауторка значајно померена са маргине књижевне историје. О томе можда најбоље сведочи њена одредница у бази података *Књиженство* која је једна од најпотпунијих и најисцрпнијих у погледу биобиблиографског садржаја. Забележено је 12 монографија, 23 чланка и 5 наслова из некњижне грађе Јелене Ј. Димитријевић, а када је о плодној рецепцији реч, за живота ауторке база бележи 11 референци, док је тај број много већи након смрти ауторке: чак 50 наслова (научних студија, зборника радова, критичких текстова, чланака у периодици, па и један роман!) посвећено је тој српској списатељици од којих је већина из XXI века.² Јелена Димитријевић је свакако једна од перјаница српске женске књижевности XX века, неправедно и неосновано запостављена у

деценијама након Другог светског рата, да би своју заслужену ревалоризацију доживела у нашој епохи дигиталне хуманистике.

У време када је име Јелене Димитријевић било изостављано из српске, то јест југословенске лексиконске грађе, оно се, на другом крају Европе, ипак нашло у општем *Речнику књижевности* аутора Филипа ван Тигема (Philippe van Tieghem) који је објављен 1968. године. Уласком у један француски речник светске књижевности, Јелена Димитријевић је потврдила свој истински статус списатељице која, како животом тако и књижевним радом, надилази оквири националне књижевности. Ван Тигем издваја четири главне књижевне врсте које обележавају њено стваралаштво: то су поезија „оријенталног мириса“, затим приповетке, роман *Нове*, и најзад „изванредни“ путописи.³

Поред сјајног путописа *Нови свет или У Америци годину дана*, издваја се последњи и најобимнији путописни текст Јелене Димитријевић *Седам мора и три океана – путем око света* који као круна сумира сва ауторкина (интер)национална и космополитска осећања и размишљања. Друга књига тог путописа је, нажалост, остала необјављена, а рукопис се чува у Народној библиотеци Србије у Београду под сигнатуром Р 540. Пошто је прва књига већ доживела своје поновљено издање (Лагуна, 2016), у циљу даљег афирмисања стваралаштва Јелене Димитријевић код стручне и шире читалачке публике, на ред је коначно дошла и друга књига: наиме, као неминован задатак поставило се откривање рукописа другог дела светског путописа и организовање његовог декриптовања, то јест пребацивање текста у куцани, електронски формат ради његовог очувања за будућа ишчитавања и тумачења. Тај посао убрзала је чињеница да је рукопис у доста лошем стању, са оштећеним, пожутелим страницама, разливеденог или избледелог мастила.

О декриптовању рукописа

Тим професора и истраживача окупљених око часописа и базе података *Књиженство* преузео је на себе овај тежак и одговоран задатак на иницијативу професорке Биљане Дојчиновић, руководитељке пројекта *Књиженство*. Народна библиотека Србије и одељење „Посебни фондови“ омогућили су скенирање свих постојећих страница рукописа, што је на крају чинило 482 фајла-страница. Декриптовање је обављено у четири велике етапе: од 15. маја до 15. јула 2017, затим од

1. септембра до 1. децембра 2017, од 27. фебруара до 27. маја 2018, и најзад од 11. септембра до 11. новембра 2018. године. На рукопису је интензивно радило шест истраживача: три члана пројекта – др Снежана Калинић, мср Жељка Јанковић и др Владимир Ђурић, као и три стипендисткиње Министарства просвете, науке и технолошког развоја мср Марија Булатовић, мср Радојка Јевтић и мср Вишња Крстић.⁴

Организација материјала, планирање и руковођење процесом декриптовања поверени су Владимиру Ђурићу. У свакој од четири етапе декриптовања сваки истраживач је добио да растумачи у задатом року по 20 фајлова-страница. Треба рећи да је декриптовање олакшано самом чињеницом да су истраживачи радили са добро скенираним материјалом (за шта дугујемо велику захвалност Народној библиотеци Србије), тако да је рукопис лако могао да се увелича и до 200 или 300%, а некад би помогла и одштампана верзија. Пошто би сви предали своје верзије прекуцаног текста, Владимир Ђурић би приступао обједињавању делова у једну кохерентну целину. Уз то, Владимир Ђурић је још једном критички и рецензентски пролазио кроз све делове рукописа разрешивши бројна спорна места и нелогичности.

Међутим, и даље постоје *лакуне*, јер су поједина места рукописа изузетно нечитљива, што због лошег квалитета или штедне папира, што због материјалних оштећења, што због разливеног или избледелог мастила, мрља од течности, што због ауторкиног брзописа итд, али има и оних белина које је ауторка сама оставила – вероватно у немогућности да се тренутно сети неког податка, тако да је празнина на крају остала. Марија Булатовић и Владимир Ђурић су у фуснотама уносили и додатна објашњења – *гlose* које су у вези са мање познатим или адаптираним речима: такве интервенције у куцаном тексту обележене су са „*прим. рец.*“ да би се разликовале од оригиналних ауторкиних за које је примењена уобичајена ознака „*прим. аут.*“. Најзад, треба истаћи да су сви ангажовани чланови пројекта као и стипендисткиње Министарства просвете помагали једни другима у одгонетању тешко читљивих места. Захваљујући том колективном духу и максималној посвећености највећи део рукописа је успешно дешифрован.

Први и основни корак у самом процесу декриптовања јесте *формална анализа* рукописа. Било је неопходно упознати се са свим специфичностима исписивања појединих графема, великих и малих слова које ауторка има обичај да калиграфски украси, што се показало као отежавајућа околност у овом послу. Како је приметила Снежана Калинић, било је потребно поново се „описменити“, то јест научити азбуку Јелене Димитријевић. Ауторка пише ћирилицом писаним словима, али каткад је

„меша“ са латиницом (на пример, чест је уплив малог латиничног *m* и великог латиничног *H*) што је вероватно узроковано учесталим коришћењем страних речи које Јелена Димитријевић некад фонетски прилагоди српској ћирилици, а некад остави у оригиналу на латиници (најчешћи је уплив енглеског језика).⁵ Дакле, најтеже је било, према мом искуству, утврдити „лични опис“, „идентитет“ сваког писаног, великог и малог, латиничног и ћириличног слова. Након што је то једном утврђено и похрањено у меморији истраживача, у даљем читању ће се лако, или бар лакше препознати одређена графема-глас. Наравно, услед брзине писања, неравне подлоге и других непогодности, често се сусрећемо са различитим облицима истих слова, или пак сличним (или готово истим) облицима различитих слова. На пример, најтеже је било разликовати честе самогласнике „a“, „e“ и „o“, јер њих ауторка готово свуда пише на исти начин.

Када формална, графемско-текстуална анализа не покаже резултате, прибегавало се наравно *контекстуалној анализи* садржине текста и то на основу редова који претходе или који следе, или пак на основу читавог поглавља. Таква анализа је често показивала добре резултате, иако су се дешавале грешке, то јест да наслућена реч није била она права и да нас је контекст „навео на странпутицу“. У ствари, та чињеница показује неисцрпно богатство књижевног текста чија *семиоза* и продуктивност надилазе очекиване контекстуалне назнаке. У том смислу Вишња Крстић истиче да је током декриптовања најважније да се изнађена решења не узимају за готова, већ да се константно преиспитују: „У више наврата сам, на основу одређене речи, коју сам наводно разумела, покушала да протумачим остатак реченице, да би се на крају испоставило да баш то за шта сам била сигурна, заправо није тачно.“

Трећи, најшири и најдубљи захват у процесу декриптовања јесте *културолошки фон* када је потребно да истраживач, на основу ужег контекста задатог текста, покрене сва своја енциклопедијска знања, као и знања о самој ауторки, у циљу одгонетања проблематичних делова. Највише је помогло познавање историје, и то историје идеја и религија, затим географије, социологије и антропологије – управо оних „помоћних“ наука у књижевним истраживањима на којима инсистира француски компаратиста Данијел Анри Пажо (Daniel-Henri Pageaux). У случају светске путнице Јелене Димитријевић која је свуда путовала отвореног срца и све цивилизације проматрала духовним очима, у потрази за, како сама метафорично каже „драгим каменом знања на врху Хималаја или бисерном шкољком на дну Тихог океана,⁶ таква интердисциплинарна компаративна метода се поставља као неминовна и обавезујућа.

У огледу *Компаратистичка чињеница*, Пјер Бринел (Pierre Brunel) предлаже три закона компаративне методе од којих је први закон *појављивања (loi d'émergence)* који се односи на уношење страних речи, израза, па и целих реченица у текст матичног језика.⁷ Управо то чини Јелена Димитријевић у свом путопису да би истакла неку локалну особеност или аутентичну боју, а то је оно што је свим нашим истраживачима током декриптовања задавало муке с речима на страном језику, најчешће енглеском и француском, али и на пример санскриту, написаним на ћирилици или латиници! Тако Марија Булатовић истиче да су јој кључне потешкоће биле речи страног порекла исписане латиницом, а каткад и ћирилицом, чији се смисао врло често и није могао наслутити – нпр. „топи“ (*topee*), „кули“ (*coolie*) „валчарс“ (*vulturs*), храм Цаганат, „*Jagannat* или *Jaggrnat*, санскритски“ итд, затим употреба неуобичајено скованих речи и архаичних синтагми (нпр. *ручкано доба*, уместо *доба ручка*), као и културолошки називи и феномени, разни егзотични топоними, имена владара, лична имена, архаизми и туђице („сокла“, „хамамцик“, „оберлихт“). Вишња Крстић подвлачи да се све те квалитативне разлике у адаптацији страних речи и фраза у рукопису Јелене Димитријевић морају сачувати и у дигиталној верзији текста. Међутим, појава ксенизама није само извор потешкоћа, већ и окидач за дубља културолошка и антрополошка истраживања. Као најинтригантније и најизазовније тренутке декриптовања Марија Булатовић издваја:

- речи које имају културолошко-антрополошки контекст, а којих је, сасвим очекивано, било напретек (леви и десни контекст речи у тексту, као и брижљива претрага референтних портала на интернету, били су од највеће користи у декриптовању);

- подсећање на неке речи и изразе које нису данас у нарочитој употреби – колоквијализми, архаизми, дијалектизми („шалоне“, „уметрити“, „роморити“, „мене украде сан“, „ћерт“, „врвци“ „во касач“, „мелшпајз“), а које у свом звуковно-значењском склопу имају поетску функцију;

- речи које практично имају статус неологизама („ручкано“, „лакосани“, „плаћајући гост“, „једноверка“), али које, опет, не делују стилски рогобатно (нпр. реч „лакосани“);

- и на крају, *лепоту декриптовања чинило је едукативно откривање речи* које упућују на разне митске, културолошке и антрополошке, а за читаоца имаголошке светове и просторе („чота-хазри“, „бора-хазри“, „тифин“, „еке“, „кули“, „доти“,

„панка“, „пардах“, „зенан“, „тонге“, „курума“, „бетел“, „кари“, „саказ“, „ним“, „тамарис“, „лојтра“, „рагастов“, „пеплон“, „мендил“).

Управо је, чини се, овај језичко-културолошки аспект био најподстицајнији за све наше декриптографе који су имали прилике да обогате свој лексички фонд истражујући бројне колоквијализме, дијалектизме, неологизме, позајмљенице и архаизме у српском језику прве половине XX века и то на примеру рукописа једне српске књижевнице. Такво „едукативно откривање речи“ и израза који „у свом звуковно-значењском склопу имају поетску функцију“, како вели Марија Булатовић, јесте управо један од крунских савета које је још пре готово пет стотина година француским песницима прокламовао Жоашен ди Беле (Joachim du Bellay) у познатом националном прогласу *Одбрана и богађење француског језика*. За данашњег читаоца-истраживача језик и стил Јелене Димитријевић имају драж новине, јер уметнички *онеобичавају* савремену језичку стварност подстичући тако стицање нових знања и то не само из лингвистике или историје језика, већ из различитих области људског материјалног и духовног деловања.

Но, вратимо се још једном проблемима декриптовања. Све потешкоће тог захтевног рада можемо сумирати у неколико тачака:

1) *Квалитет мастила*: места замрљана мастилом, просутом течношћу, текст писан другачијом бојом мастила, или места која су напросто избледела, те је тешко протумачити реч;

2) *Смер и угао писања*: текст који је често густо исписиван уз леву или десну маргину (очигледно у недостатку папира) па му је компликовано одредити смер читања – на шта се наслања, а на шта надовезује – или, пак, текст исписиван између редова, а који притом није прецртан, па некад није јасно да ли је тај уметнути текст ауторкина „коначна верзија“. Те додатне исправке делују доста збуњујуће за декриптографа тим пре што су некад читаве реченице и пасуси прецртани и кориговани, па долази до разних преклапања кад није лако утврдити финалну верзију;

3) *Прекинут текст/смисао*: текст који је прекинут, односно недоречен, најчешће због стилских исправки у реченици, дописиваног и брисаног текста; Јелена Димитријевић је, према сопственим речима, непосредно бележила утиске на путу у не

толико оптималним условима, те није имала времена за накнадну ревизију и уобличавање читавог текста. Отуда су неке сложене реченице остале недоречене, непотпуне, те стога асемантичне и асинтаксичне, тако да би се само из контекста и стила Јелене Димитријевић могло наслутити како би изгледала „заокружена“, целовита реченица. Дешава се да једна реченица, започета при дну стране и настављена на следећој, буде нелогична и смислено недовршена.

4) *Расложене речи*: пермутована слова у речи, развучено написане речи или речи које су растављене на слоге, затим неуобичајено скраћивање речи због недостатка простора на папиру. Дешава се, на пример, због брзине писања, да један слог „одлута“ ка следећој речи тако да се чини да је саставни део те друге речи, што на савесног декриптографа делује не само збуњујуће, већ и фрустрирајуће. Срећом, дванаест очију виде много боље него двоје, па су и овакве дилеме успешно разрешене.

У прилозима дајемо неке странице рукописа на којима се најбоље види све што је до сад речено.

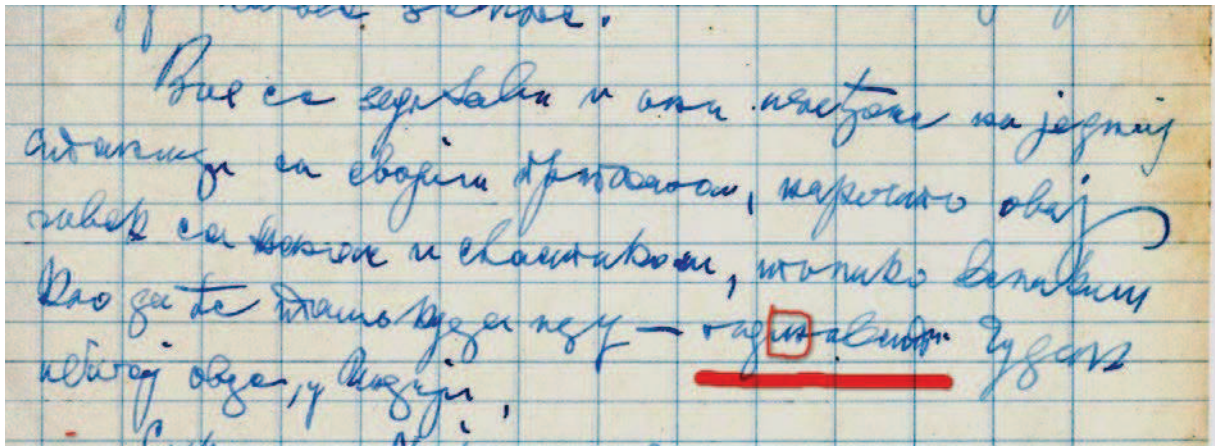
(18)

skam amdo di namo ^{za mavona svet} jfrazisavaso dnie ari, u
svobaso radosata u y rany dnelo nase svrati
Mavoni. A ja - Papst. Soudan u dnu samo za
mi dnu svrati ovi nekamo dnu rasevi, rasevi do
masevi.

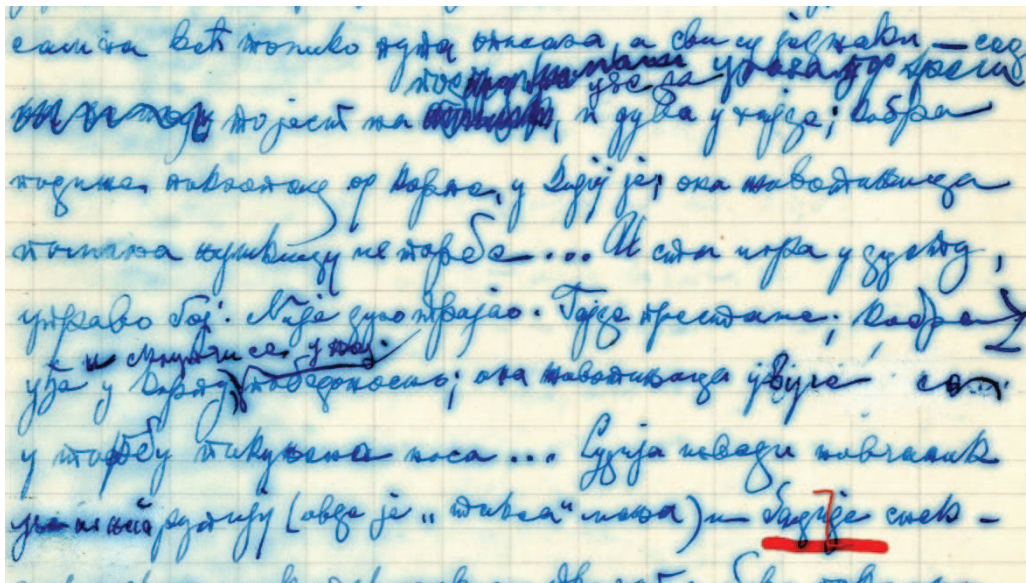
Podobavata me svrati ~~mmmmmmmmmm~~ um
nala mase, da me masi: of fzele u... Dne
dne, do me kraj sveti, kao kaj bi svet, mase
mase u mase kraj. Do me je obrzo
nala mi mase u kraj. Dne obova
svrati Dne je svrati me samo rava
mase, mo i mase, da sak u svrati
dne? Ma svrati mi mase vate je svrati
u kraj, a me! - jam me mase! Dne kao
dne u svrati mase u se za mase rasevi
vremenu. Dne je vreme na rasevi
svrati rasevi, na rasevi svrati u rasevi,
dne mi mase mase mi mase mase mase.

U dnu mase kase, od umra, od mase, vata
na kraj. Soudan dnu rasevi mase u dnu
na mase mase od mase rasevi mase
Dne svrati svrati svrati mase, mase
mase mase mase mase. (Mase is all imaginary)

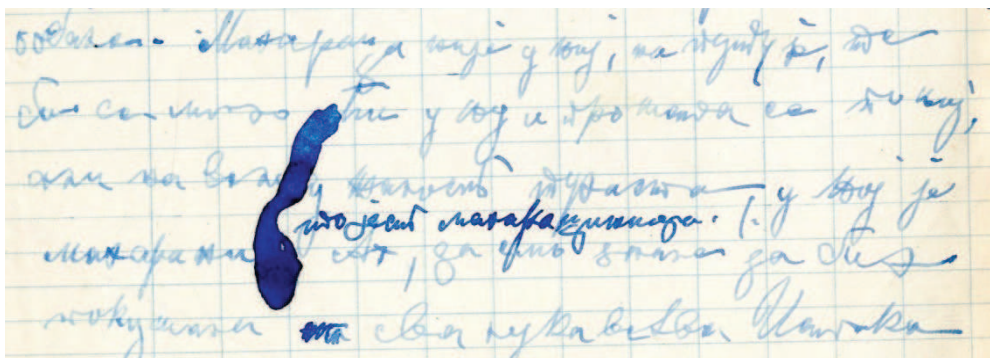
Слика 1. Плаво – писање малог латиничног k и великог латиничног H; жуто – слично или идентично писање различитих слова; црвено – различито писање малог слова t, латинично и ћирилично; трећи ред одоздо – пермутована слова o и z.

Слика 2. Пример јасно исписане речи „годиновати“, али где су два слова срасла (и и н). Овде је проблем у успостављању смисла представљала наведена архаична реч.

Слика 3. Пример „натписања“, писања између редова и прецртавања. Црвеном је обележен случај где су услед брзописа две речи срасле и једну „бације“ уместо „баци је“.

Слика 4. Пример разливеног мастила.

Благодаря, а также за все что сделано
в пользу народа.

«Итак, в том числе Восток, с
его жителями, как и то что в нем
идет сейчас».

Уже в то время Восток не имел
моря. И восточные земли были
под властью, как и в то время,
и тогда же и на первом этапе
на Востоке и Европе, у которых
было с западом, как и тогда.
И восточные земли, восточная
часть Европы. И в то время, восток,
тогда же восток, как и тогда же
было: так же, как и тогда же.
То же самое, как и тогда же. И восток
был бы восток, как и тогда же,
восток, как и тогда же, восток,
восток, как и тогда же, восток,

Слика 6. Исто.

162 -
 Писмени Београд.

И ја с нама на нас гласајућу и њом одржавају
 ом; да ме видиш се иза у ом... Тимом ми се
 да издрже се свитковане свек-гарнер, него Ведр:
 свитковане по својим одима. Сви стоје на друштву
 и издржи и ступани. Да, и ступани! Јер ова је у
 свитковане свиткована и нас Ведр није није на свитковане
 свитковане у францозу", био на чврстак ~~на~~ и францозу ^{у свитковане}
 А кар Ведр свитковане своју францозну, францозну и францозу,
 ону се погуба по свитковане. Тада он, Американици и
 Американици, ону се погуба францозну од францозна
 и свитковане. Витковане, а и францозна свитковане! Францозна
 францозна Американици у свитковане: Three cheers for the
snake-star! (францоз: свитковане свитковане свитковане)!
 У свитковане се: Flip! hip! Hurrah!
 А Ведр-и францозна, свитковане свитковане, и францозна
 францозна, у свитковане се свитковане францозна свитковане,
 се се се, францозна, францозна на - францозна на...
 Да нас је неко францозна францозна, францозна си, да
 је као Ведр и нас свитковане свитковане.
 - Сваки по гласајућу! Јер свитковане свитковане
 "на францоз": и на францозна францозна францозна да нас
 се францозна францозна францозна францозна францозна. Францозна
 Францозна францозна францозна францозна францозна францозна

Слика 8. Пример писања текста уз леву маргину са наставком у заглављу и на следећој страници.

Међутим, још једном треба истаћи да је већина тешкоћа превазиђена захваљујући изузетном ентузијазму и прилежности свих који су на рукопису радили, јер смо пре свега уживали у чињеници да пред собом имамо један оригинални манускрипт писан пре готово стотину година, као и у томе да учествујемо у процесу његовог јединственог „рађања“ после толико година. „Муке одгонетања нечитког рукописа заменило је бартовско *задовољство у тексту*, као и радост откривања занимљивих обичаја и необичних житеља удаљених поднебља“, закључује Снежана Калинић. Али рад на рукопису за пасионираног филолога не носи само велико унутарње задовољство, већ и огромну одговорност према ономе што тек треба да доживи своје прво штампано издање.

Иако ће у завршној верзији какав читалац моћи да осети језик и стил, ритам реченице или лексичко богатство путописног текста Јелене Димитријевић, он не би требало да остане ускраћен ни за графички, писани аспект рукописа који је визуелно један текст *per se*, чије уникатно „ткање“ не може бити пренето никаквом штампом. Управо је то оно што Вишња Крстић препознаје као велику предност рукописног у односу на штампани текст, па отуда и предност филолога-истраживача у односу на „обичног“ читаоца: линеарна штампа не може да сачува све оне осцилације у рукопису узроковане различитим непогодностима, као ни просторну организацију текста на самој страници, што никако није занемарљиво. Како онда сачувати дух рукописа ако нам рукопис није доступан? Јер овде није реч само о бризи за формално-графички, фактографски аспект документа, већ и о начину и квалитету читања: дух рукописа, то јест писања као делатног чина производње, у директној је вези са духом читања као делатним чином рецепције. Отуда нам је овај рад на рукопису Јелене Димитријевић отворио потпуно нову духовну димензију читања и усвајања прочитаног, и тако нас значајно приближио личном, аутентичном духу српске списатељице.

О тексту

Највећи део дешифрованог текста односи се на Индију, тачније на утиске и фасцинације Јелене Димитријевић пред чудесима те древне земље којој је посвећено око 30 поглавља, што значи убедљиво највише ако погледамо структуру првог дела великог путописа: око 20 поглавља посвећено је Египту, а свега 12 Светој земљи (Палестини) и Сирији. Нажалост, од записа из Кине, Јапана, са острва Цејлон и Хаваја,

које је српска списатељица извесно посетила и о њима писала – на шта упућују бројне реминисценције и наводи (на пример, на једном месту наводи да је купила циркуларну возну карту за Индију и Цејлон) – остала су само два и то непотпуна поглавља из Јапана која су овом приликом декриптована: „О својим ужицима из Јапана“ (декриптовала Марија Булатовић) и „У земљи сунчевог рађања и Будиног смејања кад трешње цветају... Нико“ (декриптовала Вишња Крстић). Поред тога, о импресијама из Јапана сазнајемо из поглавља „На Тихом океану“ које је први пут засебно штампано у *Српском књижевном гласнику* (1930), док је поновљено, критичко издање са коментарима Ане Стјелје изашло 2014. године у 499. броју књижевног часописа *Багдада*.

Поврх тога, о готово свим посећеним местима сведочи и необјављена збирка поезије (остао је нацрт збирке у рукопису) под насловом *К Сунцу за Сунце – У паклу рај* где налазимо датиране песме, то јест егзотична места која су инспирисала Јелену Димитријевић на писање стихова: ту су између осталих „Пред остварењем сна“, поема настала у Ђенови уочи поласка на велико путовање, затим „Две Сфинге“, посвећена госпођи Ходи Шарави; следи „индијски циклус“ са поемама „Индија“ (написана у Београду, по повратку са путовања), „На Гангу кад Сунце изгрева“ (Бенарес),⁸ „Подне у Пури“ и „Вече у Пури“ (Пури, Бенгал), а потом и „јапански циклус“: „Гејша Нами-сан“ (Кјото), „У празник Трешњин цвет“ (Нико), „Spleen“, „Србија“ (Токио), „Јокохама“ (Јокохама), „На Тихом океану“ (поетизована верзија истоименог прозног поглавља у коме ауторка цитира, у ћириличној транскрипцији, неколико стихова традиционалне јапанске песме) и на крају „Хула-хула“ (Хонолулу, Хаваји). После „америчког циклуса“ („Шешир од Панаме“, „Њу-Јорк“, „После седам година“, „Посланица“) збирку затварају „Ђенова“ и „На Дан победе“, то јест почетна и завршна тачка прекоокеанског пута нашег „женског Магелана“. У рукопису постоје још три песме („После остварења сна“, „Бамбусов лист“ и „Чудно пиће – пут“, настале у Београду) које припадају другој књизи збирке *К Сунцу за Сунце*.⁹ У току је и декриптовање наведених песама које су у непосредној корелацији са референтним поглављима друге књиге путописа. Тако имамо с једне стране наративну, а с друге поетску интерпретацију чудесних утисака из Индије.

Најсажетију слику о свим импресивним дестинацијама пружају нам неуређене реминисценције Јелене Димитријевић из Епилога, у „свести која не тражи хронолошки ред“:

А сада док седим на обали мора којим сам пошла у Стари Свет, кроз моју свест пролетају оне силне земље из моје путне исправе које сам прошла, и оне силне воде из моје душе које сам препливала, Средоземно море – тамо где запљускује фараоново царство и Свету Земљу, Црвено море на оном месту где се раздвојило на двоје да прођу из ропства деца Израилјева; Индија, мајка наша, Кина, многовековна старица, Јапан, земља „излазећег сунца“, Америка, Нови свет, „седам мора и три океана“.

Мимо мојих духовних очију пролази летом све што су виделе моје физичке очи за двеста педесет и пет дана. Поред њих промичу не само земље и воде, но и места: градови и села... Али ништа не пролази по реду, него преко реда: Токио пре Шангаја и Хонгконга; Шангај пре Каира; палестинска и сиријска села и засеоци пре египатских. [...] Хонолулу појављује се пре Сингапура, Лос Ангелес, Холи Вуд после Панамског канала и Великих Антила! Њу Јорк видим одмах после Калкуте, Пури и Мадрид пре Делхија, Агре и Џајпура...

Са свих тих места ауторка је сасвим извесно оставила и неки запис, а не само јаке утиске у сећању. Уз то, наилазимо и на експлицитне наводе да је нешто било написано, као што је на пример несвакидашње искуство преласка датумске границе у Тихом океану: „Двеста педесет пет дана! ... Било би двеста педесет пет дана да нисам на своме путу имала два пета маја, две среде у два дана – узастопце... Онај један дан добила сам на Тихом Океану, *као што сам вам о томе писала*.“ Међутим, до сада није детектовано у ком поглављу/писму Јелена Димитријевић говори о томе. С друге стране, неке референце су јасније као на пример: „Ја затворих телесне очи, али не могах духовне: пред њима ми се појави Калкута, Калин храм и Кала... Не, *да не понављам* каква је она и како ми је било кад сам је видела.“ Дакле, о богињи Кали и њеном храму ауторка зацело говори у поглављу „У Калкути“, међутим, то не можемо до краја утврдити, јер нам у рукопису недостаје то референтно поглавље. О недостајућим главама друге књиге путописа говоримо у наставку.

Вратимо се сад структури текста декриптованог рукописа. Од наведених 30 глава из Индије недостаје безмало девет за које је Јелена Димитријевић написала наслове на омотима (поглавља су пакована у папирне завоје) уз напомену „треба да се напишу“, стога данас нисмо сигурни да ли су та поглавља изгубљена, засебно штампана у периодици или у ствари никад нису ни била написана! То су листом: „Од Бомбаја до Калкуте“, „Агра и њене лепоте (Таџ махал)“, „У светоме граду Бенаресу“,

„На Гангу кад сунце изгрева“,¹⁰ „У палати бенареског махараџе“, „У Калкути“, „Дарџилинг – прилаз Хималајима“, „У старом Мадрасу“, „На острву Цејлону“. С друге стране, на омотима у којима су завршена поглавља, ауторка је испод наслова стављала назнаку „готово“. Тако је до нас стигло 19 готових „индијских“ поглавља уз Епилог који затвара овај фасцинантни пут око света и из којег се ретроспективно заправо види где је све српска списатељица била и о чему је писала. У наставку следе наслови тих декриптованих поглавља, који у ствари чине четврти одељак интегралног текста „Пут Индије“, уз нумерацију саме ауторке, из чега се опет јасно види колико поглавља недостаје:¹¹

VI Пред Капијом Индије

VII Бомбај – Капија Индије

VIII У Хотелу Дерби

IX Острво Елефанта

X Бомбај „Краљица Истока“

XI Рау Бабу и почести Србији

XII Моја Рупија и Снек-Чармерове гајде

XIII Чаробни Исток

XIV Куинс Род Барнинг Гат (Краљичин пут Спалиште у Бомбају)

XV Куле Тишине

XVI Први пут возом кроз Индију

XVII По градовима раџа и махараџа у Раџпутани

XVIII Делхи, главни град у Индији (*непотпун*)

XXVIII У Калкути, Тагорова кућа без Тагора

XXIX У посети Тагору у Сантиникетану

XXX ???

XXXI Пури

XXXII Храм Џаганат – Пури

XXXIII Хиндуске удовице

XXXIV На Бенгалском заливу у сунчев залазак

Епилог (Ђенова, 30. јули 1927)

Следећи овакву нумерацију, може се закључити да је девет горенаведених недостајућих глава („које треба да се напишу“) требало овде да заузму места од XIX до XXVII поглавља, али коначну верзију ауторка није стигла да уобличи. Тако и у самом рукопису постоје недоследности и „оклевања“ када је нумерисање у питању. Од свих наведених глава само су две дочекале своја штампана издања и то у епистоларној форми, као *Писма из Индије*: прво писмо, датирано из Мадраса од 11. марта 1927. у ствари је глава XXVIII „У Калкути, Тагорова кућа без Тагора“, док је друго писмо, такође из Мадраса од 12. марта 1927. у ствари глава XXIX „У посети Тагору у Сантиникетану“. Ова два писма објављена су први пут већ 1928. године у издању Народног универзитета у Београду, док ће се ново издање, које је приредила Ана Стјеља, појавити тек 2017. године и то са преводима на енглески и хинди језик. Једина разлика између штампаног текста *Писама* и рукописног текста путописа јесте одсуство наслова у *Писмима* (који су извесно накнадно дати, кад је ауторка спремала јединствен текст путописа) и одсуство, то јест брисање датирања у путописном тексту.

Дакле, јасно је да је Јелена Димитријевић своје бележење утисака првобитно замислила у форми писма, а да је *a posteriori* радила на припреми текста за „путописну“ верзију. У тим писмима српска светска путница обраћа се својим земљакињама, пријатељицама и интелектуалкама, дакле женском реципијенту, и то специфично уписивање адресаткиња у текст наглашава очигледне феминистичке намере списатељице да комуницира са српском женском читалачком публиком.¹² Ти знаци, то јест остаци епистоларне структуре где се као референтни адресати појављују жене, не изостају ни из финалног текста путописа, па тако у првој књизи наилазимо на екскламације: „*Драге моје!* [...] ми смо боље од њих, ми пишемо, мис Мими мисионарске извештаје, ја својим пријатељицама писма, то јест, бележим своје утиске мислећи на своје пријатељице) [...] Ах, *кад бисте знале...* [...] ја се сетих оних *наших* разговора у Колу српских сестара...”¹³ Дијалoшки дух феминистичке преписке наставља се и у необјављеној другој књизи, то јест у нашем дешифрованом рукопису, некад чак и врло непосредно: „Али све ово поменула сам у прошлом *писму*“, „Куле тишине, где се Парси сахрањују, то јест... Не, *то ћу оставити за друго писмо...*“, „Ох кад би могло моје слабо перо да опише Малабар Хил! Не себе ради, *него вас ради, моје миле*, тамо, далеко, далеко, – у мојој домовини којих се сећам...“, „Ах, да сте могле видети тог младића!“. На крају главе о посети Тагору у Сантиникетану, односно на крају другог писма из Индије, сазнајемо на кога су та два писма заправо адресирана: „Можда ће вам се учинити да је у ова два писма из Индије, *упућена вама, младим девојкама, студенткињама*, много појединости. Али није тако.“ Најзад, у Епилогу (који је датиран!) још једном се јасно види жар кореспонденције када откривамо да је Јелена Димитријевић преко своје воље примила неколико писама из домовине која су је стигла у Сан Франциску, на другом крају Земљине кугле. Нека су је ражалостила (смрт брата), нека обрадовала, нека изненадила, а нека баш наљутила кад каже: „Жао ми је што овим завршавам последње *писмо* с Пута око Света. *Али, ви сте криви, једна од вас* што је казала свету где ми може писмо стићи: на коме континенту, у којој земљи, на коме месту, на какву адресу.“

Уз то, оно што је типично за Јелену Димитријевић, још од пута у Солун (1908) и Америку (1919/20), преко посета Египту, Палестини и Сирији, јесте занимање за жене, за њихов начин живота, обичаје и друштвени положај. Како примећује Биљана Дојчиновић „свугде и на сваком путовању, од Америке, преко Египта, па до Сирије, њој је статус жена примарно питање.“¹⁴ Наравно, тако је и у Индији – на пример, цело једно поглавље посвећено је хиндуским удовицама, док поменута песма „На Гангу кад сунце

изгрева“ на језгровит и ефектан начин не само да сумира лајт-мотиве из земље чудеса („букте ломаче“, „трепере свеће и олтари“, „звоне сићана храмовска звона“, „звече таламбаси“, „Кришна-Хари! Кришна-Хари!“), него исказује ауторкин отворен протест против мизерне судбине сасвим младих удовица, готово девојчица, судбине коју им нису доделили богови, већ онај за кога се оне тим боговима моле:

Ох, проклете сте!

Не од Бrame, не од Кришну, не од Сиве,

Ни од Сивине осветљивице – жене, Кали,

Већ од онога кога вам срце и воли и жали,

За чију сурову душу моли се душа ваша

Нежна и мека:

Проклете сте од човека.

Ишле сте у смрт с оним што вам је значео живот;

Живе сте скакале у огањ за њим мртвим на ломачи.

О, да грднога срама!

Казна...

Црна је лица, презрена, крива је за смрт мужа свога

Индуска удовица.¹⁵

Слично је пре тога Јелена Димитријевић, доследна и ватрена феминисткиња, стала на страну младих Туркиња када је у роману *Нове и Писмима из Солуна* потказивала саможивост и осиноност њихових љубоморних мужева, јер „... ово [велови, кафези, хареми] женама није дошло из светог Корана, већ из глава љубоморних мужева“.¹⁶ Тако и Хиндускиње нису проклете од Бrame, Вишну, Шиве или Кали, већ од мужева „несвесних за свој међу гресима вековни највећи грех, и за свог века грдан срам.“¹⁷

Јелена Димитријевић често пореди жене различитих вера или култура, нарочито њихове ношње, држање и понашање. Тада до изражаја долази њена склоност ка описивању детаља и посматрачки дух достојан једног реалистичког писца. У наставку доносимо кратак одломак из декриптованог рукописа у коме су сумиране сличности и разлике између хиндускиње (браманке), индијске (аријевске) муслиманке и египатске (семитске) муслиманке:

На улици или по улицама [Бомбаја] *највише ме занимају жене*, и хиндуске и муслиманке, аријевке – и једне и друге, по раси, а различите, грдно различите по вери. Јер док прве имају стотину богова и божанстава, друге само Јединог Бога и Мухамеда, послатог од Бога. На Хиндускињама је сари, нешто као у античких Гркиња пеплон, доле формира сукњу, дугу до пета, горе покрива струк и пребачен преко главе оставља једну десну мишицу голу, а, у неке, и дојку...; док су муслиманке у дугачким гаћама с горњом хаљином до колена и покривене главе – ретко и лица. Босе, и једне и друге, са гривнама и око руку и око ногу, с прстењем руку и ногу, с обоцима и на ушима и на ноздрвама – нека у левој ноздрви, нека у десној, а нека у обе. Као да им никад није потребан „мендил“, или боље да кажем „српски“ „шнуфтикла“. Египат, египатске жене из народа, а опет нису као египатске, чак ни муслиманске јер иако су једне вере, муслиманке, сасвим су друге расе: оно семићанке, а ово – аријевке, или како се некад говорило, аријељке. Али очи! Ни у једних нисам видела оваквих очију као што су у Хиндускиња из прве касте. Не што су црне и сјајне као презреле оливе, него што су овако замишљене и овако тужне. Да и замишљене иако немирне, лутају негде, по унутарњим световима. Као да су сви светови боли и сва туга овога света нашли станиште у очима ових жена.

Уз феминизам, треба истаћи и ауторкин антиколонијализам који прикривено или очигледно провејава кроз цео путопис, а можда најексплицитније у следећој строфи из поеме „Индија“:

Како бих, како бар вођа да сам,
Не свима,
Само овима
Што јарам носе као во
(Јер нит' се буне нити пркосе;
Ил да пробудим њих – Исток клет –
Што верујућ у фатум заборавише чак и датум
Кад им је јарам метнут на врат.
И као волови што рикну,
Они да викну:
„Напоље, уљези, с наших дедова тла,

Старог, великог, светог тла!“

Громко да викну да се пробуди поново зачмали свет.¹⁸

Посета Тагору за Јелену Димитријевић била је једна од најузбуљивијих и најдирљивијих епизода на путу око света, попут посете египатској принцези Ходи Шарави у Каиру или царици Зенаиди (од 128 година!) у палати Харун-ал-Рашид у Дамаску. Утолико пре, јер је она индијског писца посетила у његовом аутохтоном, природном окружењу које креира јединствен и потпун утисак: „Кад бих видела Тагора у његовом Сантаникетану, мени би било исто онако како је било онима који су имали срећу да виде Толстоја у његовој Јасној Пољани.“¹⁹ Колико је неки пејзаж, неко референтно окружење или неки ситуациони фон код Јелене Димитријевић често у првом, а не у задњем плану, говори чињеница да она врло често пореди те удаљене пределе, људе и језике са сопственим, српским поднебљем. У тим тренуцима се национално и интернационално стапају у једној имагинарној, али кохерентној визији: када је млади хиндуски студент Кришна, њен вођа до Тагорове куће, наглас прочитао једну песму у оригиналу на бенгалском дијалекту, Јелени Димитријевић би веома пријатно да га слуша „толико што ми бенгалски језик, као и индустански по нагласку много личи на наш језик, како се говори у Македонији“ или кад посматра урођеничке беле куће у густом растињу „мени се учини да сам негде у нашем селу са раштрканим белим кућама у зеленилу, па ми би пријатно...“²⁰ Ово искуство са околином је можда остало јаче утиснуто у ауторкин духовни споменар од самог сусрета са великим Поетом, јер овај је у том тренутку био болестан, малаксао, а слабо је и говорио (то није био говор него „болесничко стењање“, пише Јелена Димитријевић). Међутим, из поштовања према некоме ко долази из далека, и још из јуначке Србије, Поет је пристао на виђење, макар и кратко. Посета је трајала пет минута и сам сусрет је описан у једном пасусу!

Словенско гостољубље и српски слободарски дух јесу атрибути које Тагор, али и цео индијски народ приписује нашој земљи, оно по чему је цени и препознаје, а што усамљеног путника у туђини чини поносним: „Јер великој Индији импонује мала Србија; а њу узимају као идеал за остварење својих идеала.“²¹ Тако је Јелена Димитријевић добила за водича једног Хиндуса Бомбајца, чиновника Индијске банке који је указао све почести Србији: „Кад тај чиновник, Рау-Бабу, како ми се доцније представи, виде из моје путне исправе а и из кредитног писма франко-срб. банке, у Београду, престоног града државе С.Х.С., он ме упита која је то земља; и кад ја поменух

Србију, он устаде, склопи шаке као катанци у молитви, прислони врхове палчева на усне, а кажипрстију на чело и дубоко се поклони. Поклонио се преда мном, али не мени, него 'Давиду што је био бој с Голијатом и надбио га': поклонио се Србији. И тада, у почаст Србије, понуди се мени, њеној кћери – како сам рече – за вођу.“ Мало касније неће изостати исте почести од женских чланова Рау-Бабове породице приликом посете његовој кући: „Нарочито су мене распитивале о мојој далекој и егзотичној земљи, о Србији, њима егзотичнијој него Енглеска. Јер Рау-Бабу их је већ припремио и казао им да је бој био, тек пре неколико година Давид с Голијатом. Оне су се клањале мени у којој су гледале Мајку Србију.“

Поред искреног родољубља, књижевно-уметничког ентузијазма, оријентофилије, феминизма и антиколонијализма, оно што на свим меридијанима света заокупља мисао и пажњу Јелене Димитријевић јесте час смрти и начин на који се различите вере, културе и цивилизације односе према њој. Тако у Египту – Пирамиде, у Палестини – Свети гроб и Омарова џамија, а у Индији – Краљичин пут Спалиште и Куле тишине остављају неизбрисив утисак на нашу списатељицу. Неумољивост свеопште пролазности и пропадљивост материјалног најупечатљивије се очитује у хиндуском обреду спаљивања мртваца на ломачи под отвореним небом или, још пластичније и језивије, у староперсијском обреду излагања мртвих тела стрвинама у за то посебно намењеним Кулама тишине. „Нигде се оволико не мисли, не размишља о материјалном ништавилу, као кад се седи крај ломаче и гледа у пламен што ништи оно што је материјално.“ Читајући те редове, чини нам се да је Јелена Димитријевић, Српкиња и космополиткиња, у свом духу усвојила трагику пролазности, јер пред тим мртвачким буктињама, где се спаљују и дечји лешеве, „ја не осетих ни страха ни грозе. Напротив, само пожелех да умрем у Индији, и да будем спаљена на ломачи.“ То осећање је неће напуштати до краја пута кроз Индију, чак ни када у граду Пури буде изашла да посматра залазак сунца над чаробним Бенгалом, који би требало да буде најјачи утисак: „Али пре него што почне да залази, ја ћу да прођем Спалиштем тражећи место за ломачу. Ко ме? Себи. И јави ми се жарка жеља да у овом бенгалском граду умрем и да у Бенгалском заливу мој пепео почива.“

Међутим, иако „филозофски“ спремна за судњи час, наша списатељица убрзо схвата да није отпорна на грозоте пропадања људског тела : „Док сам седела на Спалишту према ломачама, ја нисам ништа осетила; а кад пођох, колима: што се више удаљавах, све више осећих мирис људскога мяса и костију... И тек тада ми би тешко, врло тешко, и грозно...“, као и да није савладала древну бољку страха од смрти који се

интензивирао пред гротескним, застрашујуће одвратним призором сахрањивања Парса²² у Кулама тишине: „Заиста, ја не знам колико сам у колима седела и докле бих седела затварајући очи ’да не видим Смрт‘... Исто као некада! Болест која је неком загорчавала живот више од половине његова живота и за коју је он држао да је, најпосле, умрла – устаје из мртвих! Чула сам, да неко који је у детињству имао падавицу, она му се може повратити у старости – при неком јаком душевном потресу. Па тако, ево, и ова болест... страх од смрти.“

Дубоко потресена и згрожена, Јелена Димитријевић ће већ сутрадан отпутовати, тачније побећи из Бомбаја не сачекавши одговор персијске принцезе Тате коју је писмом замолила да је прими: не би могла поднети да види из близа њену несвакидашњу елеганцију и лепоту, јер је и она смртна и колико већ сутра може постати плен тим грозним птичуринама! Међутим, до њиховог сусрета ће доћи неколико година касније на Међународном конгресу Савеза жена у Бечу (1930)²³ „где се представница Индијки појавила у свом црвеном свиленом сарију, украшеном бисерима и драгим камењем, улепшаном накитом који је заслепљивао очи. – Та Индијанка била је моја незаборавна пријатељица, угледна леди Дораб Тата, која је преминула, иако млада, тачно годину дана после Женског конгреса у Бечу.“²⁴ О изненадној смрти најлепше принцезе Парса, и уопште „краљице“ читаве Индије и чаробног Истока, наша списатељица је сазнала током боравка у Паризу 1931. године: „Умрла је у Енглеској. Као да је знала да ће брзо умрети, побегла је да је смрт не затекне у Бомбају...“²⁵ Та кобна вест биће јој инспирација да напише поему на француском „Привиђење“ (*Une vision*) која је први пут засебно објављена 1936. године, док је поновљено двојезично издање Ане Стјеље (са преводом на српски) изашло 2016. године. Иако је сахрањена у породичном маузолеју породице Тата у Лондону, у песничкој визији Јелене Димитријевић леди Дораб није „успела да побегне“ од судбоносних Кула тишине. У мистичном привиђењу, утвара се појављује под велом смрти, лишена свих земаљских чари. Када злокобна сенка смакне вео, указују се, уместо два бистра извора, две страшне јаме – две куле тишине на којима лешинари већ вребају свој плен... Дакле, и овде још једном наилазимо на поему која се показује као поетска транспозиција путописних поглавља XIII Чаробни Исток и XV Куле тишине.

На крају, треба истаћи посебно лековито дејство пута око света: „Ја сам путник који је пошао на далеки пут као тешки реконвалесцент, како телом, тако душом, а вратио се потпуно здрав“, закључује у Епилогу Јелена Димитријевић. Подстрек за светско, магеланско путовање могао би се наћи у неким књижевним узорима које

ауторка помиње, пре свега у Верновом (Jules Verne) *Путу око света за 80 дана*, али Јелена Димитријевић је срећнија што је двеста педесет пет дана путовала као независан путник, који је на тај начин стекао немерљиво духовно благо утисака и успомена, него да је, попут Филеаса Фога, добила опкладу у замену за ефемерне утиске са мора и мало копна. Када је реч о интересовању за „Мајку“ Индију, која чини, видели смо, највећи одељак путописа, није искључено да је српска списатељица била под утицајем Форстеровог (Edward Morgan Forster) романа *Кроз Индију* (1924) који је објављен две године пре њеног отискивања из Ђенове, а још извеснији је утицај Киплинга (Joseph Rudyard Kipling) који град Џајпур, присећа се Јелена Димитријевић, назива ружичасто црвеним због боје кућа, на шта му она одговара са лица места: „Ја не бих рекла да је баш ружичасто црвен, него шарен као обично градови на Истоку.“ Књижевна култура је свакако допринела и припремила идеју о пропутовању, али пресудни моменат био је сасвим личан: „Моја жеља да обиђем земљину куглу није била жеља, но мисао, која се појавила изненада, једног пролетњег дана пре више година. Прснула је као искра, не у свести, већ у срцу. После ми се учинила као жар који тиња под пепелом. И најпосле као пламен који се раширио, брзо узео да господари...“ Та истрајна мисао у срцу одвела је на пут око света нашу списатељицу, клонула духа и оронула тела, а вратила је опорављену и оснажену, са „ружичастим успоменама за сиве дане“.

У мору велелепних импресија које се *post festum* хаотично роје у свести Јелене Димитријевић, један утисак је, чини се, најјачи: „И тако непрестано, као на филму. Све је као на филму што је данас у свести, што прелета кроз свест као мува преко неба... Филм! Па, ипак, колико је и најбољи створен филм ништа према овоме који је био стваран, а постао илузоран.“ Потирање танких граница између сна и јаве, реалног и фиктивног, стварног и илузорног, најинтензивније се осећа после једног оваквог путовања, када у потпуности схватите барокну крилатицу да је живот – сан. У прилог томе, цитирамо и неке рембоовске, чак надреалистичке слике у свести Јелене Димитријевић: „Возови нису више возови, него неке фантастичне птице; нити су бродови више бродови, но некакве монстр-рибе летилице. Као да излазе из воде и секу је точковима као рибе крилима.“ На крају, ако би неко, после дугог и детаљног читања, погрешно схватио значај и смисао једног таквог прекоокеанског, слободног подухвата, Јелена Димитријевић у једној од завршних реченица разрешава сваку дилему: „Да ли се разумело да је ова моја 'печалба' *духовно благо*, ризница којој, кад не би било смрти, не би могао нико ништа – не само људи, него ни време?“

Закључак

Резултати процеса декриптовања рукописа Јелене Димитријевић показали су се нестварно задивљујући: од прве етапе декриптовања, када је текст деловао као нерастумачив хијероглиф, дошли смо до четврте етапе када је дешифровано око 95% добијеног рукописа, дакле готово целокупан текст. Требало је прећи трновит пут од графеме до интегралног текста, од готово нераскрчиве „шуме симбола“ до одгонетања њихових „присних погледа“, пробијајући се кроз густе слојеве писма, језика и стила с једне, те контекстуалног и културолошког плана с друге стране. За ширу читалачку публику свакако је највећи резултат и „откровење“ то што ће јој сасвим нов текст из једне прохујале епохе, који ефективно до данас није постојао, бити доступан за читање и тумачење. Ипак, непроцењиво је постигнуће декриптографа који су у директном контакту с рукописом доживели на стотине „откровења“, „епифанија“ и „наслада у тексту“ које је немогуће искусити у додиру са штампаном верзијом. Био је то безмало посао некадашњег ренесансног филолога који мења свет откривајући аутентичне списе. Само овде није реч о „препороду“ једног старог текста, већ о његовом *првом „рођењу“* који не би био могућ без мајеутичке вештине филолога-декриптографа.

На крају, настојали смо да кратким прегледом садржаја рукописа друге књиге *Седам мора и три океана* приближимо будућим истраживачима и читаоцима богатство и значај путописа Јелене Димитријевић за српску књижевност и културу: наиме, у овом тексту наша мала, али не мање вредна култура води активан интеркултурни дијалог са културама и цивилизацијама целе планете Земље у једном бурном историјском тренутку. Уз то, српска списатељица покреће низ деликатних питања око неких кључних филозофских идеја као што су национализам, космополитизам, патриотизам, феминизам, антиколонијализам, најзад смрт и ништавило. То је већ довољно аргумената да се схвати, за почетак, неопходност објављивања друге књиге, која је уосталом још живописнија од прве и представља њен логичан наставак. Колективни рад на декриптовању рукописа већ је донео свој први резултат, а то је „спасавање“ текста од материјалног пропадања за наш дигитални век. У скорој будућности очекујемо не само да друга књига путописа буде објављена, већ и да дочека ширу и продубљену
рецепцију.

¹ Текст је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства просвете и науке Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915. године*.

² Извор: <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/jelena-dimitrijevic>.

³ Philippe van Tieghem, *Dictionnaire des littératures*, avec la collaboration de Pierre Josserand (Paris : PUF, 1968), 1131.

⁴ Срдачно се захваљујем свим сарадницама на изузетно обављеном послу декриптовања у задатим роковима као и на свим корисним информацијама од важности за овај рад.

⁵ Међутим, ове графемске осцилације су присутне у ћирилској палеографској грађи. У XVIII веку тадашња писана латиница пресудно утиче на „коначно обликовање и морфолошко изједначавање појединих малих и великих слова писане ћирилице“. Тако на пример Јован Рајић у рукопису из 1755. године пише „тронога *m*“, а 1765. слично латинском писаном *m*; Вук Караџић пише велико слово *n* према Орфелиновом брзопису у којем то слово има латинични облик... Видети: Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице: палеографско-филолошки прилози* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1987), 194, 199. Отуда је врло вероватно да поменути преплет ћирилице са латиницом у рукопису Јелене Димитријевић, који представља својеврсни графемски палимпсест, дугујемо бурној историји српског писма у XVIII и XIX веку.

⁶ Уколико није другачије назначено, сви цитати су из декриптованог рукописа Јелене Димитријевић (Народна библиотека Србије, Одељење „Посебни фондови“, сигнатура Р 540).

⁷ Pierre Brunel, „Le fait comparatiste“ in Pierre Brunel & Yves Chevrel, *Précis de littérature comparée* (Paris: PUF, 1989), 28–33.

⁸ Ова песма објављена је у часопису *Мисао*, књига XXXI, св. 5-8, 1929, 345-347. Доступно на: http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/Misao/P-0409-1929#page/533/mode/1up.

⁹ Захваљујемо се Народној библиотеци Србије и одељењу „Посебни фондови“ на омогућеном увиду у рукописну заоставштину Јелене Димитријевић. Поетске бележнице заведене су под сигнатуром Р 542 и 543.

¹⁰ Поменули смо песму под истим насловом која је очигледно требало да добије свој наративни пандан, као што имамо на пример песме „Подне у Пури“ или „Вече у Пури“ које кореспондирају са декриптованим поглављима путописа „Пури“ или „Храм Џаганат – Пури“. О томе говоримо у наставку.

¹¹ Уводних пет поглавља за другу књигу путописа („Кроз Каиро и Порт-Саид, „Суецким каналом“, „Црвено море“, „Црвеним морем или Паклом и рајем“ и „У Адenu и Арапским морем“) постоје у Народној библиотеци Србије и декриптовани су у нашој четвртој етапи.

¹² О томе пише Магдалена Кох, *...када сазремо као култура...* (Београд: Службени гласник, 2012), 213–215.

¹³ Јелена Ј. Димитријевић, *Седam мора и три океана* (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1940), 11, 30, 126, 213, курзив В. Ђ.

¹⁴ Biljana Dojčinović, „’Viloslovka’ putem oko sveta“ u: Jelena J. Dimitrijević, *Sedam mora i tri океана – putem oko sveta* (Београд: Laguna, 2016), 34.

¹⁵ Јелена Ј. Димитријевић, „На Гангу кад сунце изгрева“, *Мисао* (књига XXXI, св. 5-8, 1929), 347.

¹⁶ Јелена Ј. Димитријевић, *Писма из Солуна* (Лозиница: Карпос, 2008), 51.

¹⁷ „На Гангу кад сунце изгрева“, 347.

¹⁸ Јелена Ј. Димитријевић, *К Сунцу за Сунце – У паклу рај*, из рукописа НБС, Одељење „Посебни фондови“, Р 542.

¹⁹ Јелена Ј. Димитријевић, *Писма из Индије*, приредила Ана Стјеља (Београд: Digitalart company, 2017), 23.

²⁰ Ibid, 26–27.

²¹ Ibid, 17.

²² Парси су Персијанци који су пред муслиманском најездом, између VIII и X века, избегли у Индију да би сачували религију предака (заратустранство).

²³ О томе видети текст „Са конгреса“ објављен у часопису *Градина* (2015). Доступно на: http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/attachments/work/1543/65_Gradina-64-65-2015-Jelena-Dimitrijevic.pdf.

²⁴ Jelena J. Dimitrijević, „Predgovor“ u: *Priviđenje*, poema, prevod s francuskog Ana Stjelja, dvojezično francusko-srpsko izdanje (Београд: Digitalart company, 2016), 21.

²⁵ Ibid, 22.

Извори:

Димитријевић, Јелена Ј. *К Сунцу за Сунце – У паклу рај*. Рукописна заоставштина, Народна библиотека Србије, одељење „Посебни фондови“, сигнатура Р 542.

Димитријевић, Јелена Ј. „На Гангу кад сунце изгрева“. У *Мисао*, књига XXXI, св. 5–8, 1929, 345–347. Доступно на:

http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/Misao/P-0409-1929#page/533/mode/1up [15.09.2018]

Димитријевић, Јелена Ј. *Писма из Индије*. Приредила Ана Стјеља. Београд: Digitalart company, 2017.

Димитријевић, Јелена Ј. *Писма из Солуна*. Лозиница: Карпос, 2008.

Dimitrijević, Jelena J. *Priviđenje*, poema. Prevod s francuskog Ana Stjelja. Prevod „Predgovora“ Bojan Savić Ostojić. Dvojezično francusko-srpsko izdanje. Београд: Digitalart company, 2016.

Димитријевић, Јелена Ј. *Седам мора и три океана – прва књига*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1940.

Димитријевић, Јелена Ј. *Седам мора и три океана – друга књига*. Рукописна заоставштина, Народна библиотека Србије, одељење „Посебни фондови“, сигнатура Р 540.

„Димитријевић, Јелена“ у бази података *Књиженство*:

<http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/jelena-dimitrijevic> [10.09.2018]

Литература:

Brunel, Pierre. „Le fait comparatiste“. In *Précis de littérature comparée*. Sous la direction de Pierre Brunel & Yves Chevrel. Paris: PUF, 1989, 28–55.

Dojčinović, Biljana. „’Viloslovka’ putem oko sveta“. U Jelena J. Dimitrijević, *Sedam mora i tri oceana – putem oko sveta*. Београд: Laguna, 2016, 11–44.

Ђорђевић, Петар. *Историја српске ћирилице: палеографско-филолошки прилози*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1987.

Кох, Магдалена. *...када сазremo као култура... Стваралаштво српских списатељица на почетку XX века: канон–жанр–род*. Београд: Службени гласник, 2012.

Tieghem, Philippe van. *Dictionnaire des littératures*. Avec la collaboration de Pierre Josserand. Paris : PUF, 1968.

Vladimir Đurić
Faculty of Philosophy
University of Niš

UDC: 003.076 Dimitrijević J.
821.163.41.09-992 Dimitrijević J.
Original Scientific Article
<https://doi.org/10.18485/knjiz.2018.8.8.5>

Seven Seas and Three Oceans (Second Book): on the Decryption of Jelena J. Dimitrijević's Manuscript

The article offers an insight into the process of decryption and the content of the second, unpublished travelogue *Seven Seas and Three Oceans* by the Serbian writer Jelena J. Dimitrijević. The first part of the article is dedicated to the challenges and difficulties during the process of decrypting the manuscript of Jelena Dimitrijević. Six researchers from the project team *Knjiženstvo* have been working on this process. The second part consists of an overview analysis of the decrypted text with an accent on the key moments of the poetics and aesthetics of Jelena Dimitrijević's writing. The main purpose of this article is to show the team results in the interpretation of a forgotten manuscript. Finally, the goal is to continue the affirmation of the rich opus of this Serbian writer and a world traveller, who in the last couple of years became the focus of many researchers, as well as the general public.

Keywords: decrypting, manuscript, reading, India, Jelena Dimitrijević

Марија Булатовић
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

УДК: 37:929 Јакшић Л.
Кратко или претходно
саопштење

Никола Булатовић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2018.8.8.6>

Лујза Ст. Јакшић: апорије једног генеалогског истраживања¹

Аутори у раду представљају и објашњавају спроведено истраживање о пореклу Лујзе Ст. Јакшић, наставнице Више женске школе у Београду и ауторке прве граматике енглеског на српском језику. Генеалогско истраживање, подстакнуто посебним детаљем из литературе, тачније *Писма из Солуна* Јелене Димитријевић, симптоматично је текло у неколико поступно описаних фаза, указавши на бројне несагласности биографских података унутар корпуса претраживаних извора и докумената. Премда се представљено истраживање не поставља у хоризонт коначних одговора и решења, аутори образлажу епистемичку вредност личног документа, значај дигиталне грађе и научну релевантност сличних испитивања у контексту хуманистичких наука.

Кључне речи: Лујза Ст. Јакшић, *Писма из Солуна*, генеалогија, лични документ, дигитална хуманистика

Лујза Ст. Јакшић предавала је француски и енглески језик у Вишој женској школи краљице Драге и била је ауторка прве граматике енглеског језика на српском. Извори јој приписују заслуге за оснивање ђачке трпезе, као и новчано помагање дневног листа „Штампа“ који је основао и водио њен супруг, предратни публициста и дипломата Светолик „Света“ Јакшић. Оскудни биографски извори говоре да је Лујза Јакшић, пореклом Лужичка Српкиња, рођена као Јелисавета Ела Берник у Берлину око 1860, где се удала за извесног Швеђанина и променила име у Алиса Тепер. Након мужевљеве смрти, у Берлину се упознаје са Светоликом Јакшићем са којим се венчава у Бечу 1899/1900. године, променивши име у Лујза. Подаци наводе да је умрла за време Другог светског рата у великом сиромаштву. Да је Лујза Јакшић била велика пријатељица књижевнице Јелене Ј. Димитријевић, потврђују и Јеленина

Писма из Солуна (1908) писана управо Лујзи. Указивање слависткиње проф. Марије Митровић на специфичан парадоксалан детаљ у *Писмима*, чињеницу да се Јелена Димитријевић експлицитно и јасно обраћа Лујзи као Францускињи, пољуљало је плаузибилност фактографије и покренуло вишемесечно генеалошко истраживање у којем смо се сусрели са бројним неподударностима, али и дошли до значајних, обогаћујућих открића.

Поводом објективних околности истраживања, ваља напоменути да је истраживање порекла Лујзе Ст. Јакшић којој је, заслужно, посвећена страница у бази *Књиженства*,² започето почетком фебруара 2018. године, а условно завршено у јуну 2018. године. Кажемо условно јер, иако са крајње позитивним исходом, односно плодноним резултатима и подацима који обогаћују наша сазнања, истраживање је у одређеним фазама показало бројне недоследности, али још важније, могућности за даљу претрагу и нова (са)знања. Фактографско трагање за пореклом нужно је текло у фазама од којих свака фаза понаособ представља истраживање *per se*, како се, уосталом, методолошки добро показало, али се уједно и ток истраживања у великој мери и самоодредио, како то обично и бива у комплексним задацима чији је циљ доћи до чињеница.

Писма из Солуна: Јелена и Лујза

С обзиром на то да је иницијално запажени детаљ у *Писмима из Солуна* указао на дискрепанцу међу биографским подацима којима располажемо о Лујзи, први корак био је детаљно и пажљиво читање текста који, поред свог књижевно-естетског, има и историјско-документарни значај. Ауторка *Писама*, Јелена Димитријевић, више пута, експлицитно, упућује на француско порекло своје пријатељице Лујзе којој упућује писма:

Ми смо, онда, читале многе твоје велике земљаке, нашега Шатобријана, нашега Ламартина, нашега Ига, нашега Лотија... Ти су твоји земљаци писали о Истоку, а ја сам онда Исток врло волела.³

Или, пак, касније и експлицитније у *Писмима*:

Али, што не могу ја, ми Српкиње, то могу твоје сународнице, то могу Францускиње, кћери великога народа, којима мајке нису робовале: у њих многе нове упиру очи.⁴

Занимљиво је да скоро свако писмо Јелена Димитријевић завршава поздравом за Лујзу и децу. Податак је интригантан с обзиром на то да извори не говоре о потомству Лујзе и Свете Јакшића, те је прва претпоставка била да ауторка можда мисли на Лујзине ученице, пошто је Лујза била разредна (класна) учитељица у Вишој женској школи, а та је позиција подразумевала изразиту бригу за ученице које су разредне учитељице дочекивале и испраћале. Међутим, у једном пасусу Јелена каже: „О, да сте овде, ми бисмо све четири, предвече селе у један каик...“⁵ мислећи на Лујзу и њену децу, док у другом пасусу пише: „Ко би рекао да су то турске девојке, с црним машнама, као твоја Булка.“⁶ Према овоме, следи, највероватније, да је Лујза којој Јелена пише писма имала две кћерке. Како Јакшић и Лујза нису имали деце, могли бисмо претпоставити да је реч о деци из Лујзиног првог брака са Швеђанином Тепером, но то је ипак само, засад недоказана претпоставка.

У једном пасусу *Писама* Јелена наговештава како Лујза говори и енглески, јер се наслућује се како је Лујза вероватно критиковала Јелену због неправилне употребе енглеског језика:

С Францускињама се разговарах слатко као с тобом, с Енглескињом говорим....Како? Енглески. Само у тим тренуцима тебе не желим, јер ти си ме била заплашила, те нисам смела да говорим.⁷

Још један интересантан одломак из *Писама* јесте следећи:

Међу Крићанкама било је врло лепих... Дошле су из Цариграда да се проведу, провеселе. Старијој неко рече Ајше, а ја се осмехнух, јер она се мени не чини Ајше него *Louise* или *Elise*.⁸

Наводимо овај цитат јер нам се чини да Јелена имплицитно, кроз сугестивну компарацију, упућује на своју пријатељицу Лујзу, иако хоће да каже како су Туркиње налик Францускињама. С обзиром на то да се наводи да је Лујзи име било

Јелисавета Ела (Берник), Ела је могао бити надимак од имена *Elise*, које етимолошки алудира и на име, Алиса, док је Јелисавета могла бити, у ствари, наша, српска варијанта имена Елизабета, односно имена: *Elisabetha*, *Elisavet*, *Elise*, *Elissa*, *Eloise*, *Heloïse*, *Aloyse*, *Aloysia*.⁹ Штавише, можемо претпоставити да је Лујзино пуно име могло бити и *Elisabeth Louise* или слично, с обзиром на то да два имена нису обичај у српској култури, као ни тенденција да се задржавају или посрбљавају оба имена.¹⁰ Претпоставке могу бити бројне. Углавном, пажљиво уочавање чињеничког слоја у *Писмима из Солуна* изнедрило је знатне чињеничке неподударности, али и отклонило сумњу за могућност да су ауторка прве граматике енглеског на српском језику и адресаткиња Јелене Димитријевић две различите жене.

„Читање“ извора

Наредни кораци у истраживању били су прикупљање, проверавање и компаративно анализирање важнијих извора и биографских података о Лујзи и њеном супругу Светолику. Опсег истраживања обухватио је најпре литературу и изворе који су наведени уз одредницу „Лујза Ст. Јакшић“ у бази *Књиженство. Српски биографски речник* Матице српске даје најпотпуније податке уз непотпуну библиографију. На пример, у попису библиографије наводи се погрешан наслов часописа, „*Psihologia*“ уместо „*Philologia*“, а извор о подацима промене имена из Јелисавета Берник у Алиса Тепер, па затим у Лујза Јакшић није наведен у библиографији. Такође, од стручних сарадника у Матици српској који су учествовали у састављању *Српског биографског речника* није добијен јасан одговор поводом недостатака података.

Код Косаре Цветковић, у документу који је штампан о педесетогодишњици Више женске школе, наводи се да је Лујза предавала француски језик од 1899. године у Вишој женској школи. Такође, налази се у попису разредних или класних учитељица као Лујза Ст. Јакшића/Јакшићка¹¹ што је према закону школе подразумевало да је имала високо образовање, вишу школу или завршен Филозофски факултет или, пак, пет година у служби након чега се морао полагати стручни испит.¹² Претпоставка је да је Лујза Јакшић већ имала високо образовање или је, бар, долазила из породице која је била високо образована.

Надаље, у приказу граматике енглеског коју је израдила Лујза Ст. Јакшић аутора Ненада Томовића, нема значајних биографских података, сем да је реч о пионирском делу од 53 стране, издатом 1900; међутим, граматика је без увода, предговора и библиографије и вероватно писана по узору на неки већ постојећи уџбеник енглеског. У Шематизму Србије, наведеном као извор из *Српског биографског речника*, државном календару који је извештавао о службовању, радним местима, саставу дипломатског тела, наводи се да је Лујза предавала француски и енглески језик до 1914. године у Вишој женској школи у Београду.¹³ Лујзина граматика енглеског спомиње се и у листу „Време“ из 1924. године у одељку посвећеном изложби педагошке литературе у оквиру тадашње конференције посвећене стваралаштву жена.¹⁴

Поглавље „Света Јакшић“ у *Силуетама старог Београда* Милана Јовановић-Стојимировића налази се у *Appendix*-у, додатку у постхумном издању, након што су нештампане „силуете“ пронађене у кући аутора. У поглављу се наводи врло приватна анегдота из живота Светолика Јакшића, те се чини да га је Стојимировић познавао лично и то добро, или је барем познавао Јакшићеве пријатеље. Светолик Јакшић сматран је у своје време за државног непријатеља, опозиционара и рушиоца режима радикалске Владе Николе Пашића, сумњичен за сарадњу са Аписом у завереничкој акцији против краља Александра Карађорђевића. Сматрало се и да је током рата био немачки агент због чега је био у изгнанству непосредно до своје смрти (1928), а свега годину дана раније био је амнестиран (1927). Стојимировић, као хроничар Београда, говори изузетно позитивно о Јакшићу, напомињући да је, када су отворене бечке књиге, установљено да Јакшић није био човек који је радио против своје земље. Према Шематизму, Јакшић је био дипломата у Берлину у периоду од 1893-1897. Оженио се Јелисаветом Елом Берник, како се наводи, Лујичком Српкињом из Берлина. Међутим, Стојимировић је надаље наводи искључиво као Елу Јакшић и напомиње да је била удата за извесног Швеђанина, али не спомиње промену имена. То је, између осталог, податак који наводи на тумачење да су сва претходно споменута имена (Јелисавета, Алиса, Лујза) била, вероватно, варијанте једног имена, јер се доводи у питање таква учестала промена личног имена, која би могла имати циљ сакривања идентитета, а засад, у току овог истраживања, не назире се јасан разлог за тако нешто у случају Лујзе Јакшић.

Светолик Јакшић је сахрањен у Берлину на руском гробљу, а у берлинским књигама умрлих, како смо накнадно открили, заведен је као Јакшић Света (Jakshitch

Sveta, März 1928).¹⁵ Такође, врло занимљиво, у четрдесетодневном помену који је дат у „Политици“¹⁶ спомиње се „удова Јелисавета“, а не Лујза. Велико је питање колико је Јакшићев, најблаже речено, неповољан положај у друштву утицао на Лујзу током живота, али и касније у историографији, јер су обоје, велики ангажовани интелектуалци скончали у сиромаштву, практично скрајнути из друштвеног живота, што и није био редак случај у српској историји тога доба.

Стојимировић врло непрецизно датира догађаје и пише скоро романсиране биографије без извора. Наиме, много је знао из прве руке и из личних познанстава. Рецимо, спомиње да је Ела Јакшић умрла „за време Другог светског рата“¹⁷ у сиромаштву. Може се претпоставити да је Други светски рат знатно пореметио прецизност података, што, ипак, не значи да се до података из тог периода уопште не може доћи. При првој посети Новом гробљу у Београду, речено нам је да у регистру не могу пронаћи име Лујзе Јакшић, а да листове умрлих из периода рата, који су ручно писани, не поседују у својој архиви под образложењем да су загубљени, изгорели, затурени, неправилно заведени, *etc.* Каснијим увидом, уз драгоцену помоћ историчарке др Јасмине Милановић, долази се до податка да је Лујза Јакшић, стара 95 година, професорка, рођена у Паризу, умрла у Београду, на подручју општине Стари град, 7. фебруара 1959. године, а сахрањена на Новом гробљу 9. фебруара 1959. године на парцели 7, гробница 28, ред 3. Разлика од нешто мање од две деценије у годинама смрти коју наводи Милан Јовановић-Стојимировић у *Силуетама* и године смрти добијене са Новог гробља јесте – необјашњива и збуњујућа.

Породична гробница Борота-Јакшић-Павловић одиста је само један мали споменик. Лујзино име није нигде наведено, нити се ичије име из породице Јакшић спомиње, као ни податак ко подиже споменик и слично (фотографије лица и наличја гробнице приложене су на крају текста – *Илустрација 2*). Вероватно је да су Јакшићи били у сродству са породицом Борота и Павловић, с обзиром да је, према подацима добијеним из архиве Новог гробља, Лујзину сахрану извршила Јованка Павловић из Београда,¹⁸ док је уплату извршила Матилда Павловић из Ријеке. Штавише, наша је претпоставка да су Павловићи били у ближем сродству са Светоликом Јакшићем, с обзиром на то да је Света Јакшић рођен у Чачку, док је, на пример, син Јованке Павловић, такође Светолик, према добијеном изводу, рођен у Краљеву. У истраживању се, захваљујући дигитализованим текстовима, дошло и до адресара из 1912. године за град Београд, где се под одредницом „Јакшић“ наводе

посебно Лујза као професорка у женској гимназији, а посебно Светолик, односно Света, као власник листа „Штампа“. Нејасно је из ког разлога су супружници забележени посебно. За Лујзу је наведена боравишна адреса у улици Краљице Наталије, а за Светолика адреса у Господар Јевремовој – обе на подручју београдске општине Стари град.

Како Историјски архив Београда не располаже матичним књигама које нису, према законској одредби, старије од сто година, обратили смо се Матичној служби општине Стари град. Због заштите података и других правних одредби, Матична служба Стари град није била у могућности да, зарад научно-истраживачког рада, изда умрли лист Лујзе Јакшић. Отуда, истраживање је у том тренутку, бар привремено, обустављено.

Контактирање релевантих и надлежних институција

Провера и анализа извора фундирале су наредни корак у истраживању – следећа фаза била је контактирање релевантних и надлежних установа културе које би могле понудити нове изворе и податке. Најпре, контактиран је Архив Србије, међутим добијен је одговор да Архив нема документацију о пореклу особа рођених изван тадашње Кнежевине Србије, као и да не постоји лични фонд Лујзе Јакшић. С обзиром на то да је Лујза радила у Вишој женској школи, преостало нам је да проверимо државне календаре и годишње извештаје Више женске школе из архива Министарства просвете Републике Србије, у којима би се могли наћи опширнији подаци о наставничком кадру који је чинила и Лујза Јакшић. Према разним бројевима Шематизма Србије и извештајима Више женске школе у Београду у Архиву Србије пронађен је податак да је "Лујза Ст. Јакшића постављена за привремену класну учитељицу 21. октобра 1899".¹⁹ Наводи се такође и да је предавала француски и енглески, премда енглески и није набројан у изборним страним језицима, већ руски, француски и немачки. Конкретно, у Извештају за школску 1899/1900. наведено је да је предавала енглески језик у IV разреду (3 часа) и француски у 2. одељењу II разреда – 3 часа, у III разреду 3 часа и у IV разреду 4 часа. Такође, коришћена је и њена граматика енглеског (Извештај 1902/1903), док је у Извештају за 1911/1912. наведено чак и да је била на боловању од 10. августа до 10. фебруара. Дакле, што се биографских података тиче, готово их нема. Лујза је 3.

јануара 1923. пензионисана, на своју молбу, као тадашњи професор II женске гимназије у Београду, како је наведено у „Просветном гласнику“ из те године.²⁰ На ту позицију постављена је указом 27. августа 1920. године, према „Просветном гласнику“ из исте године.²¹ Шематизам Србије није излазио за време I светског рата чијим крајем се гаси и Виша женска школа.

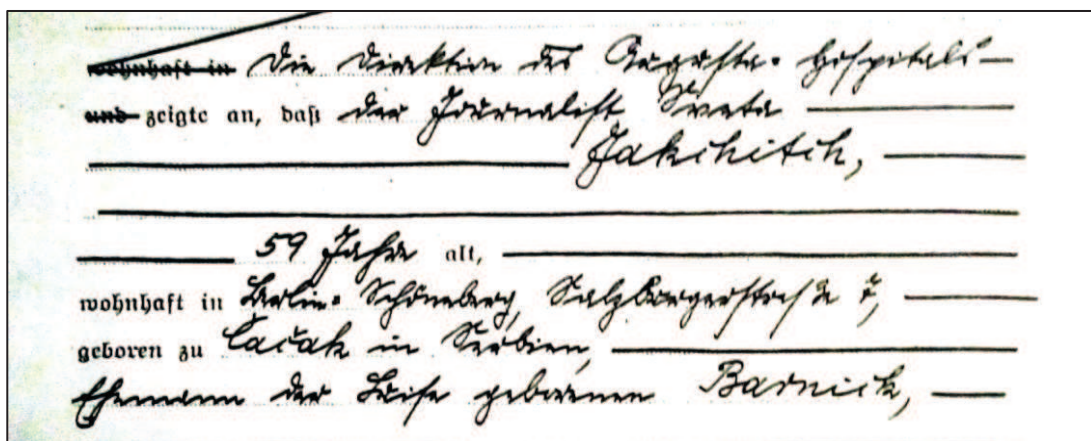
Како истраживање у Архиву Србије није уродило значајнијим резултатима, на савет особља Архива, али и вођени подацима из *Српског биографског речника*, обраћамо се Педагошком музеју у Београду. Пошто је за одредницу Лујза Јакшић у *Српском биографском речнику* коришћена фотографија као извор тог музеја, контактиран је Педагошки музеј у Београду поводом евентуалних података или личног фонда. Међутим, добијен је одговор да, осим извештаја Више женске школе, других података о наставничком кадру немају. Имајући у виду везе брачног пара Јакшић са Бечом и Берлином, одлучујемо да се обратимо и важнијим културним установама у иностранству: Аустријском државном архиву (Österreichische Staatsarchiv), Покрајинском архиву у Бечу (Wiener Stadt-und Landesarchiv), Покрајинском архиву у Берлину (Landesarchiv Berlin) и Матици лужичкосрпској (Matica Serbska).

Од Аустријског државног архива и Покрајинског архива у Бечу добијени су врло слични одговори. На лични захтев, од Аустријског државног архива достављен нам је допис како архив не чува податке о рођењима, венчањима и смрти, јер, наиме, у време Аустроугарске монархије, тај је задатак био поверен верским заједницама које су податке чувале у црквеним књигама локалних парохија. Централни регистар и општине у модерном смислу тада нису постојале, те су се такви подаци складиштили у архивима појединих заједница.²² Покрајински архив у Бечу потврдио је да је завођење рођења, венчања и смрти у грађанске регистре уведено у Аустрији тек 1938, док су, како је већ наговештено, ранији регистри чувани у црквеним књигама одређених заједница – јевејске, католичке, лутеранске, неизјашњених, те да је по имену готово немогуће пронаћи особу. Из департмана за регистре верски неизјашњених грађана,²³ који датирају пре 1938, стигло је обавештење да брак Светолика Јакшића и Јелисавете Берник није забележен.

Надаље, од др Ање Похончове (Anja Pohončowa) из Матице лужичкосрпске добили смо одговор да Матица лужичкосрпска не располаже пописом или базом Лужичких Срба, те не могу пружити податак о појединцу, с обзиром да немају генеалогску базу. Међутим, интересантан податак који је Матица проследила у

приватној преписци јесте да фамилијарно презиме *Берник*, или лужичкосрпски пресловљено *Běrnik*, може бити лужичкосрпског порекла, као и да је, међу словенским народима, презиме Берник изузетно често презиме у Словенији.

Покрајински архив у Берлину указао је на недостатак података о Јелисавети Ели Берник, Алиси Тепер, односно Лујзи Јакшић у старим регистрима који запремају период од 1860-1942. У том периоду, у Берлину, као и у Бечу, није постојао централни регистар, већ је све било подељено на више канцеларија, што отежава долазак до података. Међутим, детаљном претрагом дигитализованих берлинских књига умрлих, у књизи за 1928. годину, у запису 338, пронађено је име, ручно записано, за које смо веровали да гласи „Света Јакшић“ (Sveta Jakchitch), те смо упутили захтев архиви, након чега смо добили и копију смртовнице Светолика Јакшића (*Илустрација 1*).²⁴

Илустрација 1. Смртовница Светолика Јакшића, фрагмент документа

Фаза тумачења рукописа, превод и интерпретација

Умрлица Свете Јакшића пронађена у берлинским књигама умрлих из 1928, затражена је од Покрајинског архива у Берлину. Добили смо је у папирној форми као оверену фотокопију оригиналног документа. Лични документ писан је ручно и то немачким курентом (*Kurrentschrift*),²⁵ посебним писмом које није у употреби од средине 20. века. Међутим, уз помоћ германисткиње и преводитељке, Драгане Андрејић, у документу је протумачено и преведено следеће:

Die Direktion des Augusta-hospitals zeigte an, dass der Journalist Sveta Jakchitch, 59 Jahre alt, wohnhaft in Berlin – Schöneberg, Salzburgerstrasse 7, geboren zu Čačak im Serbien, Ehemann der Louisa/e geborenen Barnick, zu Berlin im Augusta-hospital am fünfundzwanzigsten März des Jahres tausendneunhundertachtundzwanzig, mittags um [...] Uhr verstorben sei.

Geboren 26.4.1868.

Geheiretet 31.12.1900 in Wien.

У преводу на српски горе наведени немачки оригинал гласи овако:

Дирекција Аугуста болнице пријавила је да је новинар *Света Јакшић*, 59 година, са пребивалиштем у *Salzburgerstrasse 7* у Берлин-Шенеберг,²⁶ рођен у *Чачку* у *Србији*, супруг *Луизе*, рођене *Barnick*, преминуо у Берлину, у Аугуста болници 25. марта 1928. године око поднева у [...] часова.

Рођен 26. 4. 1868.

Оженио се у Бечу 31. 12. 1900.

Лист умрлих Светолика Јакшића недвосмислено је потврдио девојачко презиме Лујзе Јакшић и место венчања, али је проблем порекла и даље остао отворен. У речнику америчких породичних презимена презиме *Barnick* наводи се као презиме лужичкосрпског порекла:

Barnick (318) **1.** German (of Sorbian origin); nickname for a Slavic word meaning 'ram'. **2.** German: variant of BERNICK. **3.** Ukranian (**Barnyk**): nickname from *barnyk*, denoting a species of bird.²⁷

Такође, као што су Немци презиме Јакшић словно прилагодили (Jakchitch), могуће је и да је, зарад лакшег изговора прилагођено и презиме Věrník (Barnick, Vernick). Оријентир за даље истраживање свакако су били место и датум венчања Светолика и Лујзе, на основу чега смо се обратили надлежним црквеним институцијама у Бечу и покушали да дођемо до њиховог венчаног листа који би дефинитивно отклонио многе недоумице. Најпре смо кренули са претрагом дигитализоване грађе доступне на интернету и прво смо се фокусирали на сајт

*Matricula*²⁸ на којем је бесплатно омогућен приступ црквеним књигама рођених, умрлих и венчаних из свих католичких цркава у Бечу, а упркос детаљној претрази нисмо дошли до тражених података. Затим смо се усмерили на православне цркве и то првенствено на српску православну цркву. На упит поводом потенцијалног венчаног листа послат српској цркви Св. Саве у Бечу добијен је одговор од свештеника Миљана Антића да у црквеним регистрима није забележен сличан брак, упутивши нас на грчку цркву.²⁹ У архивима грчке цркве у Бечу такође није нађен податак о венчању пара Берник-Јакшић. У руској цркви у Бечу, могли су понудити једино податке од 1970. године па надаље, с обзиром на то да је црква била затворена у периоду од 1914-1946, а велики део документације уништен за време Другог светског рата.

На савет запослених у Покрајинском архиву Берлина, отворили смо налог у немачком огранку америчке генеалогске базе *Ancestry*³⁰ за петнаестодневно бесплатно претраживање.³¹ У бази *Ancestry* преко базе берлинског архива пронађен је лист венчаних Алберта Тепера (Albert Terper, рођен 5. јануара 1848) и Лујзе Матилде Берник (Luise Mathilde Barnick, рођене 16. марта 1867) за који претпостављамо да се може односити на нашу Лујзу Јакшић, из више разлога. Наиме, брак је склопљен 31. марта 1890. године у Берлину. За невесту се наводи да је рођена у Ној Веделу (Neu Wedell–Arnswalde)³² од оца Фердинанда Барника (Ferdinand Barnick) и мајке Матилде, рођене Дарков (Mathilde Darkow), као и да припада евангелистичкој цркви. За Алберта је у листу протумачено да је „трговац [Алберт Тепер], чији је идентитет потврђен на основу извода из матичне књиге рођених, Јеврејин, рођен 5. јануара 1848. године у Берлину, са пребивалиштем у Берлину“.³³ Хронолошки се датуми прилично подударају, Алберт је значајно био старији од Лујзе, а име Матилда се појављује и код Јакшића и Павловића који су очито били у сродству (пређашње споменута Матилда Павловић из Ријеке). У сваком случају, чак и да није реч о Лујзи Ст. Јакшић чије порекло испитујемо, можемо приметити да презиме Берник очигледно има словенске корене, те, иако јој Јелена Димитријевић приписује француско порекло, не можемо олако одбацити лужичкосрпске корене. У приватној електронској преписци са сорабисткињом Лубином Хајдук-Вељковић из Лајпцига наговештено нам је да у Паризу, осим појединаца, нема Лужичких Срба, те да је, уколико је Лујза Јакшић заиста рођена у Паризу, њено лужичкосрпско порекло „више него хипотетично“. Такође, њено словенско порекло не мора нужно бити укинута, с обзиром да се породично презиме

Barnick, у генеалошким истраживањима, јавља као презиме пољског порекла скраћено од личног имена „Barnimir“ или, пак, прото-словенског од глагола „borniti“ (срп. бранити, бранити се).³⁴

Закључак

Након вишемесечног истраживања, обиља нових података који су помно анализирани и контекстуализовани, прецизан податак о пореклу и месту рођења професорке и интелектуалке Лујзе Ст. Јакшић не можемо дефинитивно пружити. Било да је реч о историографском нехају, или хипотетичком „брисању историје“, *damnatio memoriae*, на таквим контрафактуелним тумачењима не можемо исписивати нову историју. Међутим, наше истраживање свакако може понудити релевантне и поуздане податке засноване на аутентичним изворима, часописима, календарима и личним документима, а који су изнети у овом раду. Но, овакав тип испитавања има свој вишеструки значај и допринос. Најпре, дигитализација рукописне грађе и ретко доступних штампаних издања значајно доприноси различитим типовима истраживања и драстично олакшава долазак до података, а нарочито у истраживањима, попут нашег, које захтева приступ архивима удаљених културних институција и личним документима од значаја. У том погледу, дигитална хуманистика у потпуности оправдава своје методе и алате у контексту пост-дигиталног доба у којем живимо. Друго, на основу приватних докумената и извода који су, наизглед прецизни и егзактни, покушали смо да реконструирамо један животни наратив. *Писма из Солуна* Јелене Димитријевић могу нам послужити као его-документ или его-текст у којем наративно „ја“, *ego loquens*, на основу дешавања у које је уроњено, конструише стварност која, поред естетске димензије, поседује примарну извештајну, стварносну димензију текста. Та двострука природа *Писама* приморава нас да крајње опрезно поступамо у интерпретацији. Међутим, како се показало у истраживању, чак и документи правно-бирокуратског типа, изводи, потврде, извештаји који су у функцији недвосмисленог обавештења или извештавања, у једном зачараном кругу, захтевају нови документ као део велике слагалице, како би се могла склопити фактичка истина. Али ипак, на крају, авантура истраживања која обогаћује наша досадашња, стара сазнања, као што је генеалошка потрага у овом случају, оснажује критичку и полемичку сферу интелекта, као и

разумевање да недосезање примарно постављеног циља не значи нужно неуспех. Напротив, лепота осмишљања пута и метода доласка до истине често уме да засени и циљ сам и притом раскрчи терен за нове поставке и преиспитивања.

¹ Овај рад настао је у оквиру пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* (бр. 178029) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Погледати више о томе: <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/lujza-st-jaksic> (приступљено 15. 8. 2018).

³ Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, приредили Владимир Бошковић, Дејан Аничичић; превод Димостенис Стратигопулос, Владимир Бошковић (Лозница: Карпос, 2008), 13-14.

⁴ Ibid, 52.

⁵ Ibid, 22.

⁶ Ibid, 33.

⁷ Ibid, 88.

⁸ Ibid, 72.

⁹ Према генеалогским базама доступним на интернету може се запазити да се име *Aloysia* појављује код Чеха и Немаца док је Алоизија, словеначка варијанта.

¹⁰ На пример, познато је да се Павле Јуришић Штурм, Лужички Србин, пре преиначења свог имена и презимена у српску варијанту, што је била тенденција, звао Paulus Eugen Sturm.

¹¹ Упућивање на припадност мужу.

¹² Косара Цветковић, *Виша женска школа у Београду: педесетогодишњица 1863-1913*. (Београд: Виша женска школа, 1913), 108.

¹³ Шематизам Србије 1901-1912, 1914.

¹⁴ Време (22. октобар, 1924): 5.

¹⁵ Погледати на страни 34 дигитализованог документа, под ознаком 338, на следећем линку: http://www.content.landesarchiv-berlin.de/labsa/pdf/P_Rep_809_0230.pdf (преузето 28. 5. 2018).

¹⁶ Политика 3. мај 1928, доступно на:

<http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1928/05/03#page/9/mode/1up> (преузето 28.5.2018).

¹⁷ Јовановић-Стојимировић чак не прецизира ни годину.

¹⁸ Уз име наводи се и адреса: Улица Јелене Ћетковић 12.

¹⁹ Податак наведен према Годишњем извештају о Вишој женској школи за шк. 1899/1900.

²⁰ Види: Просветни гласник бр. 1, год. XL (јануар 1923).

²¹ Види: Просветни гласник бр. 4, год. XXXVII (октобар 1920).

²² Наведено према приватној електронској преписци са архивима од 16. фебруара 2018. године.

²³ Види: <https://www.wien.gv.at/english/administration/civilstatus/openinghours.html> (преузето 9. 6. 2018).

Департман је надлежан за имиграциона питања данас.

²⁴ Види: http://www.content.landesarchiv-berlin.de/labsa/pdf/P_Rep_809_0230.pdf (преузето 28. 5. 2018).

²⁵ О основама немачког куренда види: <http://www.kurrent-lernen-muecke.de/kurrentschrift.php> (преузето 10. 6. 2018).

²⁶ Шенеберг (*Schöneberg*) јесте део/општина Берлина.

²⁷ Patrick Hans, ed., *Dictionary of American Family Names*, Volume One A-F (New York: Oxford University Press, 2003), 103. Појачан део текста јесте оригиналан.

²⁸ Види више о томе: <http://data.matricula-online.eu/en/> (приступљено 20. 8. 2018).

²⁹ Наведено према приватној електронској преписци у августу 2018. године.

³⁰ Види више на следећем линку: *ancestry.com* и *ancestry.de*.

³¹ База *Ancestry*, основана као највећа светска профитна компанија пре нешто више од три деценије, располаже са неколико билиона генеалогских датотека, које је могуће једноставно претраживати преко мреже различитих генеалогских, генетичких и историјских сајтова и

микробаза. Претрагу је могуће извршити чак и путем уноса ДНК референци, или, пак, поједних података у вези са породичним стаблом.

³² Нови Ведел или данашње Дравно (Drawno) у Пољској, некада део Немачке до 1945.

³³ Наведено према дешифрованом оригиналном документу Namensverzeichnis zum Heiratsregister 1890, P. Rep. 801, Standesamt Berlin II, Nr. 229: „...der Kaufmann Albert Tepper, der Persönlichkeit nach auf Grund seiner Geburtsurkunde bekannt, mosaischer Religion, geboren den fünften Januar des Jahres 1848 zu Berlin, wohnhaft zu Berlin...“

³⁴ Наведено према приватној електронској преписци из периода јул-август 2018. године. Више о презимену Barnick погледати на следећем линку:
[http://wikide.genealogy.net/Barnick_\(Familiennamen\)](http://wikide.genealogy.net/Barnick_(Familiennamen)) (приступљено 20. 8. 2018).

Литература:

Необјављена документа и рукописи:

Archivalienscopie P. Rep. 809, Nr. 354, Landesarchiv Berlin

Гробница Лујзе Јакшић, xls документ, Ново гробље у Београду, март 2018.

Namensverzeichnis zum Heiratsregister 1890, P. Rep. 801, Standesamt Berlin II, Nr. 229

Namensverzeichnis Sterberegister 1928, P. Rep. 809, Standesamt Berlin XI, Nr. 230

Архив Србије:

Извештај Више женске школе 1899/1900 – 1913/1914. Београд: Виша Женска школа, 1896-1947 (Београд: Краљевско српска државна штампарија).

Шематизам Србије 1901-1912, 1914.

Секундарни извори:

„Пред отварањем конференције Женске Мале Антанте“. Време бр. 1021, год IV (22. октобар, 1924): 5.

„Личне и породичне вести“. Политика бр. 7186, год. XXV (3. мај 1928): 10.
Адресна књига Београда. Београд: Безбедност, 1912.

Димитријевић, Јелена. *Писма из Солуна*. Приредили Владимир Бошковић, Дејан Аничич; превод Димостенис Стратигопулос, Владимир Бошковић. Лозница: Карпос, 2008.

Hans, Patrick, ed. *Dictionary of American Family Names, Volume One A-F*. New York: Oxford University Press, 2003.

Јовановић-Стојимировић, Милан. *Силуете старог Београда*. Избор и предговор Божидар Ковачевић. Београд: Просвета, 2008.

Попов, Чедомир (ур.). *Српски биографски речник. 4, И-Ка*. Нови Сад: Матица српска, 2009.

Просветни гласник бр. 4, год. XXXVII (октобар 1920)

Просветни гласник бр. 1, год. XL (јануар 1923)

Томовић, Ненад. „Прва граматика енглеског језика у Србији“. *Philologia* бр. 3 (2005): 165-170.

Цветковић, Косара. *Виша женска школа у Београду: педесетогодишњица 1863-1913*. Београд: Виша женска школа, 1913.

Интернет извори:

<http://data.matricula-online.eu/en/>

<http://landesarchiv-berlin.de/>

<http://macica.sorben.com/>

<http://manage.archives.org.rs/>

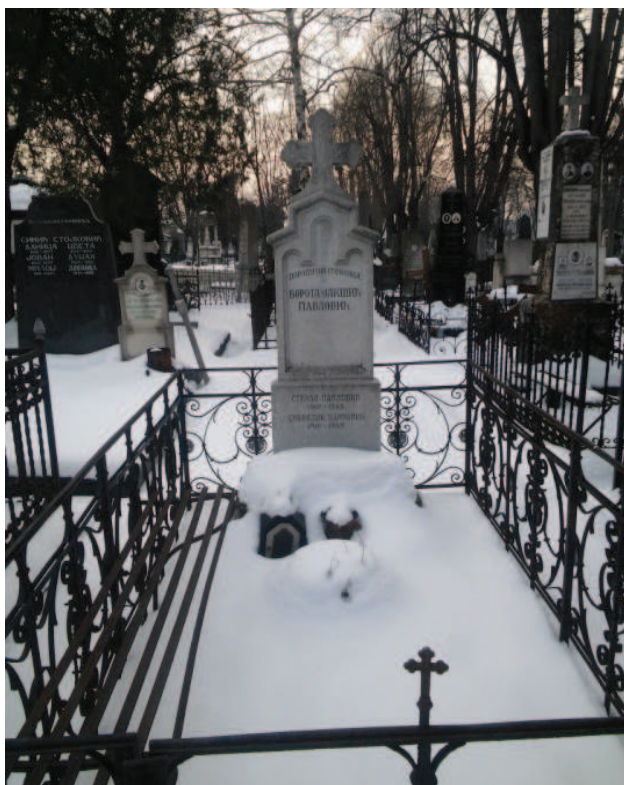
<http://www.ancestry.de/>

[http://wiki-de.genealogy.net/Barnick_\(Familiename\)](http://wiki-de.genealogy.net/Barnick_(Familiename))

<http://www.oesta.gv.at>

<http://www.pedagoskimuzej.org.rs/>

Прилози

*Илустрација 2. Породична гробница Борота-Јакишић-Павловић
на Новом гробљу у Београду – лице и наличје*

Marija Bulatović
Faculty of Philology
University of Belgrade
Nikola Bulatović
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

UDC: 37:929 Јакшић Ј.
Preliminary Scientific Article

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2018.8.8.6>

Lujza St. Jakšić: The Aporia of a Genealogical Research

In the paper, the authors present and explain their conducted research on the origin of Lujza St. Jakšić, a teacher at the Higher School for Girls in Belgrade and the author of the first English grammar book in Serbian. The genealogical research was sparked by one particular detail from literature – *Letters from Salonika* by Jelena Dimitrijević, to be exact. The research was carried out in several gradually described phases, pointing to numerous incongruences of the biographical data within the corpus of sources and documents that were searched. Even though the presented research is not placed within the horizon of final answers and solutions, the authors explain the epistemic value of the personal document, the significance of digital content and the scientific relevance of similar research in the context of humanities.

Keywords: Lujza St. Jakšić, *Letters from Salonika*, genealogy, personal document, digital humanities

Прикази жена у сликарству у првој половини 20. века и сликарство Анђелије Лазаревић

Овај рад бави се приказом жена у ликовној уметности и просторима који су им додељени на платну на почетку 20. века, са кратким освртом на развој феминистичке критике историје уметности, затим положајем прве генерације сликарки из школе Ристе и Бете Вукановић, те сликарским образовањем и ликовним радом Анђелије Лазаревић. У тексту су наведене слике које називима и, посебно, композицијама омогућавају да разумемо положај жена тога доба и показују да је у визуелним приказима постојала одређена схема делом заснована на патријархалној идеологији. Указује се и на поједине ликовне критике које дају увид у неравноправан положај сликарки у односу на сликаре. У том и таквом друштвеном контексту, стварала је књижевница и сликарка Анђелија Лазаревић, чији је мали број слика и акварела сачуван.

Кључне речи: Анђелија Лазаревић, Бета Вукановић, сликарство, женски простори

Током седамдесетих година, феминисткиње и историчарке уметности започеле су редефинисање канона високе уметности указујући на заборављене и цензурисане уметнице. Успоставиле су и користиле методологију која им је омогућила истраживање друштвених и психолошких узрока искључивања жена из уметничких канона. Поред различитих постструктуралистичких приступа, у комбинацији са марксистичким и другим политичким аналитичким приступима, феминисткиње су у истраживању света уметности користиле и методе засноване на психоанализи, семиотици и структурализму. Том истраживању највише су допринеле следеће научнице: Линда Ноклин (Linda Nochlin), Лиза Тикнер (Lisa Tickner), Гризелда Полок (Griselda Pollock), Розика Паркер (Rozsika Parker) и Линда Нид (Lynda Nead). Оне су се бавиле аспектима и ефектима приказивања

(representation) савременог друштва које је доминантно патријархалног, фалоцентричног карактера, као и анализом „мушког погледа“ који је често структурирао композицију слика и идеолошки одређивао иконолошка значења.

Проблем „женског“ није искључиво проблем женског тела које накнадно усваја одређени женски родни идентитет. Реч је о сложенем проблему који треба анализирати у контексту шире проблематике политика рода у датом историјском, друштвеном и културном контексту. Женски простор се такође везује за обухватан концепт родности који се формира кроз друштвене и културалне праксе говора, читања, писања и приказивања.¹ Неке научнице, попут Јулије Кристеве, тврдили су да се може показати да је субјективно искуство рода социјално и културолошки конституисано најмоћнијим елементима, на пример школством, али и оним тривијалним, као што је композиција породичне фотографије.² Термини попут пола и рода, родних улога, полне разлике и патријархата и даље се користе у феминистичкој теорији и критици. Ти термини су произашли из сталног указивања на системске неједнакости, а њихова примена омогућава нам да уочимо до које мере је визуелна култура стварана према патријархалним уверењима и како је подупирала постојећи систем дискриминације. Феминистичка критика историје уметности постала је саставни део свих грана историје уметности. Та критика не представља некакав монолитан скуп идеја већ означава плуралитет који влада како унутар феминистичког политичког покрета и родних студија, тако и у простору уметности у коме се сукобљавају различита мишљења. Феминистичка теорија произлази из рада историчарки уметности, уметника и уметница, али и из деловања активиста и активисткиња. Уз то, она је резултат различитих праваца у оквиру феминизма шездесетих и седамдесетих година у САД-у и Западној Еворпи, који се обично назива „другим таласом“ феминизма. Тај други талас феминизма задржао је основне идеје и захтеве „првог“ таласа, попут борбе за једнака права жена и мушкараца, једнаке могућности запослења и укидање разлика у вредновању мушког и женског рада на тржишту.³

За почетак феминистичке критике у пољу уметности узима се есеј Линде Ноклин из 1971. године, под називом „Why have there been no great women artists?“, који је објављен у публикацији *Art news*. Написан је као одговор на конкретне друштвене проблеме и базиран је на истраживањима о женама и уметности спроведеним на Васар колеџу (*Vassar College*). Ноклин се бавила проблематиком фемининог и маскулиног у

уметности, поставила је питање о систематском искључивању уметница из канона, као и питање о контексту који је онемогућио уметнице да постигну исти успех као уметници. Циљ есеја била је критика друштвене стварности и демистификација концепта „Генија“ и „Велике уметности“. Тиме је постављен темељ феминистичке институционалне критике и преиспитане су дефиниције уметности, као и питање образовања и статуса жена у друштву. За разлику од Линде Ноклин, теоретичарке уметности Гризелда Полок и Розика Паркер нису представиле историју жена у уметности као историју дискриминације и изопштавања, већ су упозориле на замку поједностављивања и истакле да су се жене неретко активно бориле против искључивања освајајући своја места баш зато или упркос томе што су жене. У књизи *Old Mistress: Women, Art and Ideology* Гризелде Полок и Розике Паркер, из 1981. године, наговештава се укрштање феминистичке и марксистичке критике историје уметности. Ауторке постављају питање о тренутном стању историје уметности као науке и баве се разумевањем положаја и идентитета жена кроз историју, али и у тренутној пракси историје уметности. Према овим ауторкама, историја уметности није неутрална пракса објективне науке већ је увек идеолошка пракса. Гризелда Полок сматра да алтернативни приступ у проучавању уметности не подразумева истраживање естетских објеката већ разумевање идеолошке праксе. Због тога се феминистичка критика интересује, баш као и марксистичка, за идеолошке оквире и друштвене услове у којима се уметност ствара.⁴

О приказивању жене и женским просторима у српском сликарству писала је историчарка уметности Симона Чупић, те ће њена књига *Теме и идеје модерног, Српско сликарство 1900-1941* послужити као основни извор у првом делу овог текста. Поставићу неколико питања: какви су простори у којима бораве жене у сликарству, о активностима и пожељним пословима који окупирају жене, зашто је на композицијама најчешће представљена једна женска фигура, да ли то имплицира изолованост и усамљеност, како су у сликању портрета приказиване „женске“ врлине попут смерности и покорности.⁵ У другом делу текста бавићу се животом и сликарским образовањем Анђелије Лазаревић, као и значајем Уметничко-занатске школе Ристе и Бете Вукановић. Као главни извор послужиће *Годишњак Народног музеја у Шапцу* из 2014. године. У трећем делу текста, бавићу се ликовним делом Анђелије Лазаревић, понајвише основним темама и техникама, начином рада и утицајима из Минхена и Париза.

Жене и женски простори у сликарству

У писму мајци из 1899. године Надежда Петровић каже: „Ја хоћу да будем сликар, а не жена, жена има доста а и ти си их доста спремила за тај позив, но још немаш сликара“.⁶ Радови мушких и женских сликара, односно сликара и сликарки, нису се вредновали према истим критеријумима. У цртачко-сликарској школи Кирила Кутлика, основаној 1895. године, месечна школарина за жене износила је 25 динара, а за мушкарце 20 динара. Слична неједнакост снашла је и жене које су одабрале учитељски позив: по закону о Народним школама из 1898. године, учитељице су имале између 15 и 20 посто нижу плату од учитеља. Почетком 20. века Риста и Бета Вукановић преузели су Кутликову школу, а на ликовној сцени се појављује прва генерација сликарки које су из ње изашле: поред Анђелије Лазаревић и Наталије Цветковић, школу похађају и Даница Јовановић, Мара Лукић Јелесић, Ана Маринковић, Милица Миливојевић, Милица Чађевић, Милица Бешевић, Видосава Ковачевић, Љубица Филиповић, Косара Јоксић, Јована Марковић. Године 1908, у тексту објављеном у *Политици*, Божидар Николајевић пише о изложби ученика из Уметничко-занатске школе и наводи да ту школу похађају две врсте ђака: први су вредни, сликарство ће бити њихов позив у животу; другу групу чине госпођице из добрих кућа којима је сликарство забава у доколици.⁷ Он додаје да је похвално што се девојке у слободно време баве уметношћу, али да је то бављење за њих тек једна споредна ствар. Данас бисмо рекли – хоби. Ликовна критика из тог времена није се превише бавила сликаркама. Када би то чинила, углавном се сводила на исказе о томе да је нека госпођица пријатно изненадила или да је напредовала. Драга Панић у каталогу за ретроспективну изложбу Наталије Цветковић пише да се тек понегде поменуло „да су Госпођица Лазаревићева и Цветковићева изложиле неколико успешних акварела“.⁸ Наталија Цветковић, Анђелија Лазаревић и Милица Чађевић нису биле довољно занимљиве ликовној критици, а њихови радови су окарактерисани као окаснели или недовољно радикални. Сликарке из тог доба упоређиване су са савременицима, па се Коста Миличевић успоставио као сликарска референца, иако неки писани извори тврде супротно. Мара Лукић Јелесић је негирала да је Миличевић утицао на њено сликарство. У писаној изјави Народном музеју у Шапцу она наводи да је 1910. године сликала сестру Наду у Миличевићевом атељеу, те да је њена слика остала у атељеу и то непотписана, јер

она у то време није потписивала слике. Међутим, у књизи Станислава Живковића видела је да се њена слика води као Миличевићева.⁹ Сматра се да је Миличевић био узор и Наталији Цветковић. Такву његову улогу довела је у питање само Драга Панић у тексту о Наталији Цветковић у Каталогу изложбе МСУ из 1974. године.

Друштвена стварност, положај и улога жена у њој, те начела јавног морала, пренети су на платно почетком 20. века. Зато можемо ишчитавати обрасце патријархалне идеологије са слика. Рецимо, жене су на платну измештене из токова свакодневнице у свету ван дома, нема приказа жена на улици, у кафани или у било ком јавном простору. Једна од главних тема, односно жанрова, српских уметника после Првог светског рата постаје женски акт, док су женски портрети резервисани за више класе. У свим осталим случајевима, жене се на сликама баве искључиво женским пословима. Углавном су приказане у кухињи, или како поспремају по соби, или док везу. Међу сликама такве тематике налазе се: *За машином* (1915) Наталије Цветковић, *Портрет Руже Брановачки* (1924) Анђелије Лазаревић, *Плетиље* (око 1910) Ангеле Мачковић, *Милица са Плетивом* (1921) Милоша Голубовића, *Ентеријер* (1929) Марка Челебоновића, *Мати за машином* (1941) Лизе Крижанић.¹⁰

Ангела Мачковић, Плетилја, око 1910.

Постојала је јасна подела рада. У индустрији су жене углавном запослене у текстилним погонима, као и у свим пословима везаним за домаћинство. Рад жена у индустрији доживљавао се као својеврсна претња зато што их је одвајао од њихове унапред задате и очекиване улоге у породици. Поврх тога, сматрало се да послове келнерице, собарице или куварице обављају особе ниског морала. Број радница се увећавао због привредне кризе. Уз то, жене су имале „предност“ у запошљавању пошто су биле мање плаћене од мушкараца. Тако се паралелно са приказима жена које кувају, чисте и везу у сопственим домовима, јављају и прикази радница и сељанки. Занимљива је чињеница да старијих жена нема у женским просторима у сликарству. За разлику од представа старијих мушкараца на сликама као мудрих и зрелих, представе старијих жена би имплицирале одсуство плодности. Простори које жене настањују су изоловани. Оне се баве очекиваним активностима, нема разговора међу њима, имају меланхоличан или резигниран став, смерне су (поглед им је или спуштен или упрт у даљину), приказиване се најређе у анфасу, чешће у профилу, а најчешће је то био полупрофил. И сликари и

сликарке се слично односе у приказивању жена и женских простора. Слике описују стање, али не постављају питања, нема критике. Женски простори су обликовани унутар специфичног друштвеног оквира. У њима се успоставља норма за женско и женствено, те на тај начин осигурава разлика међу половима.¹¹ На слици *Девојка у ентеријеру* (1910) Видосаве Ковачевић приказана је сликаркина сестра како седи у плетеној столици са ручним радом, у кућном амбијенту. Као доказ да је реч о истинитом представљању животне стварности жена служи фотографија из породичног албума на којој се исти модел налази у истом окружењу.

Видосава Ковачевић, Девојка у ентеријеру, 1910.

Жела, сестра Видосаве Ковачевић, 1910.

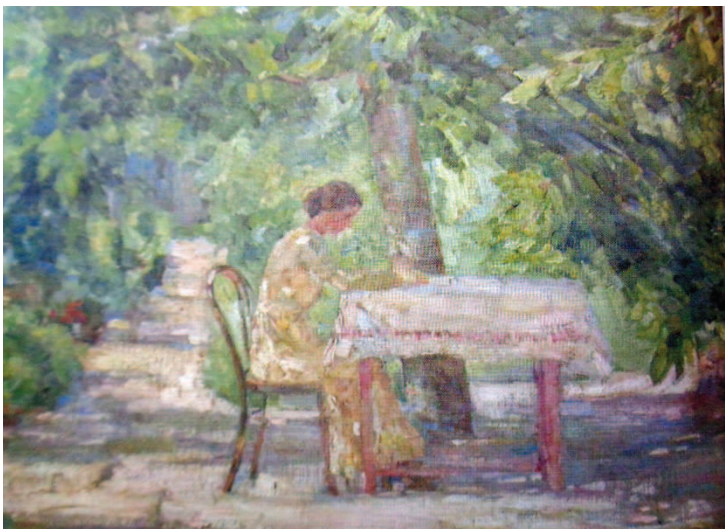
Жена у ентеријеру (1915) Љубомира Ивановића прича исту причу: девојка шије у сличној атмосфери, врата воде у следећу собу која је празна, нема прозора у спољашњи свет, наглашена је самотност. Идентичну композицију непокретности и самоће прави и Наталија Цветковић на слици *За шиваћом машином* из 1913. године.

Љубомир Ивановић, Жена у ентеријеру, 1915.

Наталија Цветковић, За шиваћом машином, 1913.

Прозор као елемент граничне линије и као симбол одсуства жена из спољних дешавања јавља се на сликама *Жена пред прозором* (1929) Марка Челебоновића и *Жена у ентеријеру* (1933) Стојана Аралице, али и на многим сликама Наталије Цветковић. Понекад је жена део екстеријера, али је тада у другом плану пошто су јавни простори углавном схватани као мушки.¹² Чак и када су смештене у екстеријер, то је и даље затворен простор на приватном поседу, контролисани спољни свет, као на слици *Летњи дан* (1918) Бете Вукановић или *Мара Лукић у башти* (1915) Наталије Цветковић. Није ретка појава да се жене на сликама украшавају, одмарају или облаче, јер су женске обавезе подразумевале дотеривање или кућне активности. Такве су слике *Лонлет* (1932) и *Одмарања* (1933) од Челебоновића или Радовићево *Купатило* из 1936.

Наталија Цветковић, Мара Лукић у башти, 1915.

Бета Вукановић, Летњи дан, 1918.

Декоративност, украсни предмети, гардероба и накит остављени су женама, док мушкарци од украсних предмета носе само оно што представља успомену или има сврху, попут бурме или прибадача за оковратник. Визуелна представа мушких и женских простора и предмета може да функционише као слика друштвених стереотипа. Готово да

нема приказа мушкараца у купатилима, поред стола или огледала. Другим речима, простор у сликарству представља, али истовремено и обликује друштвену стварност: оштро су разграничена женска интересовања, правила понашања, предмети и ритуали од мушких. Посматрање жена увек је било прихватљиво, баш као и завиривање у њихов интимни простор: жена у купатилу, купачица, жена са распуштеном дугом косом, како се чешља, свлачи или облачи, скоро да је архетипска представа у визуелним уметностима. Родна разлика уочава се и у приказивању читања на сликама. Женско читање се приказује као одмарање, доколица или поза. Врло ретко се ради о читању као сазнавању. Добри примери тога су слике *Ема чита* (1929) Милана Коњовића или *На тераси* (1938) Петра Добровића. Читање као интелектуална активност јавља се код Боривоја Стевановића на радовима *Девојка са књигом* (1906) и *Девојчица под дрветом* (1912).

Милан Коњовић, Ема чита, 1929.

Боривоје Стевановић, Девојчица са књигом, 1906.

За разлику од својих колега у Француској, уметници са наших простора су релативно касно десексуализовали акт. Актови су по правилу били женски. У почетку су те жене сликане с леђа да би „непожељни“ садржај био што мање видљив. Било је различитих устручавања и у сликању јавног живота и забаве. Теме којима су се бавиле сликарке биле су ограничене, али друштвене норме нису заобишле ни сликарке, јер је постојао страх од предрасуда и одбацивања. Акварел *Пијанци* Наталије Цветковић сведочи о томе да су жене биле изопштене из јавног живота: уместо у кафани, Цветковићева је насликала пијанство жене у кући, у депресивној и усамљеној атмосфери. Када су уметнице сликале женске актове или сцене са еротским набојем то се сматрало мање опасним, зато што су њихове слике често остајале у кући, биле непотписане, те нису имале неког одјека у јавности. Међутим, упркос томе, мушког акта напросто нема на сликама сликарки. Када је Наталија Цветковић у Минхену скицирала мушки акт, он је био прекривен платном или у вешу. Она није разрадила даље ту студију.

Наталија Цветковић, Пијанци, 1921.

О животу и образовању Анђелије Лазаревић

Културну климу послератног Београда стварала је група младих жена. Међу њима су биле: Анђелија Лазаревић, Љубица Н. Ђорић, Зора Ђорђевић, Милица Костић, Десанка Максимовић, Јела Спиридоновић Савић и друге. Већина ових жена расле су у образованим породицама, али њихове поједине књижевне опусе прекрио је заборав потпомогнут немаром, а у том смислу Анђелија Лазаревић није била изузетак.¹³

Била је талентована сликарка и књижевница, ћерка Лазе и Полексије Лазаревић. Рођена је 16. октобра 1885. године у породици лекара и књижевника. Њена мајка је била ћерка познатог државника Николе Христића. Анђелија Лазаревић је свој кратки живот посветила уметничком усавршавању. Њени савременици пишу да је била везана за оца, те да је од њега наследила љубав према уметности, књижевни таленат, али и слабо здравље. Неки савремени критичари препознали су њен таленат, попут Милоша Црњанског или Јована Скерлића. Уметничку каријеру започела је у Уметничкој школи у Београду, под менторством Бете Вукановић. Објављивала је у часопису *Мисао* и у издањима Српске књижевне задруге, излагала је на изложбама удружења *Лада* и *Удружења ликовних уметника у Београду*. Радилa је као наставница цртања у Првој женској гимназији. Ишла

је на сликарско усавршавање у Минхен 1914. и у Париз 1921. године, али је оба пута прекинула раније боравак због слабог здравља и ратних околности.

Група сликарки која се формира и образује под педагошким вођством Бете Вукановић почетком двадесетог века представља сасвим нову појаву за то доба. Школске 1902/03. године уписано је тридесет ученица. О њима је мало писано. Зора Симић Миловановић је 1938. године практично први пут говорила о сликаркама у српској уметности као о посебној теми. Помиње неколико имена чувених везиља уметница чији је рад од непроцењиве вредности за средњовековну иконографију, међу њима најчувеније је име српске монахиње Јефимије, жене деспота Угљеше Мрњавчевића. Од Јефимијиних радова, сачувани су само плаштаница везена 1405. године, покров са похвалом Кнезу Лазару из 1399. године и завеса на царским вратима манастира Хиландара. Зора Симић Миловановић помиње и две познате сликарке, Катарину Ивановић и Мину Вукомановић, које су стварале половином деветнаестог века. Тек са Катарином Ивановић, која је заглавана у детаље, у чипку, свилу или чоху, умела вешто да наслика текстуре различитих материјала, српско сликарство почиње студиозније да упознаје жанр сцене и мртву природу. Текст о српским сликаркама, Зора Симић Миловановић завршава са Надеждом Петровић, Анђелијом Лазаревић и Наталијом Цветковић. Касније, седамдесетих година прошлог века, том се темом бавила Вера Ристић, која је била и организаторка низа изложби о сликаркама са почетка двадесетог века.¹⁴

Основне податке о сликарству Анђелије Лазаревић забележили су Вељко Петровић, Миодраг Коларић и Вера Ристић, а каталози изложби доносе сличне, релативно штуре информације. Најпотпунији текст са списком изложби и библиографијом саставио је Љубомир Никић, а најзначајнији је текст Зоре Симић Миловановић. О књижевном стваралаштву Анђелије Лазаревић више је писано. Предговор Павла Поповића за роман *Паланка у планини* обилује детаљима из њеног живота. *Српски књижевни гласник* је два пута објавио чланке о њој, а највећи број критичких текстова објављен је у часопису *Мисао*. Савремена ликовна критика се осврнула на изложбе на којима је Анђелија Лазаревић учествовала, похвално и површно, не залазећи у подробнију анализу њених радова.

Због лошег здравственог стања често је прекидала редовно школовање да би на крају, по савету лекара, сасвим одустала од њега. Уписала се 1898. године у приватну сликарску школу Кирила Кутлика, где је такође правила честе и дуге паузе. Некада су ти прекиди трајали чак до годину дана, када би она обилазила места са бољом климом. Уметничку школу је завршила 12 година касније, 1911. године, под менторством Ристе и Бете Вукановић. Малу матуру је положила 1910. године и тако завршила четири разреда више женске школе, са одличним успехом. Треба имати у виду да је поред формалног образовања Анђелија Лазаревић била изложена неформалном образовању у кругу породице: уметници су били чести чести у њиховој кући, са гувернантама је говорила немачки и француски језик, а касније је учила енглески, руски и италијански. Сама је надокнађивала све што је пропустила у редовном школовању, предано је читала домаћу и светску књижевност.¹⁵ Њено сликарско усавршавање прекинуто је у два маха због здравственог стања, 1914. у Минхену и 1921. године у Паризу. Путовала је често ради лечења, али су та путовања истовремено била извор инспирације за њен радознали дух. Одлазила је у Солун, Сплит, Краљевицу, Дубровник, Беч, Париз, Минхен, Хвар, Добрну, Метковић, Прокупље. Када би се осећала добро, на путовањима је посећивала галерије, сликала нове мотиве, копирала старе мајсторе, писала писма Урошу Предићу, Милице Јанковић, Олги Косановић, редовно се јављала часопису *Мисао*. Њен дом био је једно време седиште младих сликара и књижевника.

Године проведене у уметничко-сликарској школи представљају плодан период у њеном ликовном и књижевном раду. Највише се дружила са Наталијом Цветковић,¹⁶ Милицом Јанковић и Аном Маринковић. Ученици школе су водили интелектуалне разговоре, помагали сиромашним колегама, организовали уметничке балове у кући Вукановића. Поред тога што је била одлична ученица, интересовала су је и друштвена питања те се 1910. године са другим ученицима умешала у сукоб наставника око реорганизације наставе и ступила у штрајк у знак подршке Ристи и Бети Вукановић.¹⁷

Поред теоријских и практичних предмета, у женском одељењу у сликарској школи неговао се пејзаж сликан у природи, па су ученице организовале честе излете око Старе Цамије, на Кошутњаку или Топчидеру, као и на обали Дунава. Једном годишње организовани су мали базари на којима су се продавали предмети настали у оквиру примењене уметности. Најзначајнији догађај, који је допринео популаризацији школе,

биле су годишње изложбе најбољих ученичких радова. Прво појављивање Анђелије Лазаревић на годишњој изложби везује се за 1910. годину; тада је забележена прва позитивна критика њених радова. У тој критици, посебно су похваљене слике Миодрага Петровића и Анђелије Лазаревић. У то време, наставу води четворо наставника, поред Вукановића, ту су били Марко Мурат и Ђорђе Јовановић.

Анђелија Лазаревић се 1911. године пријавила за полагање испита за стицање звања учитеља цртања и лепог писања. Тадашњи управник Уметничко-занатске школе, Ђорђе Јовановић, писао је министру просвете: „Анђелија Лазаревић, свршила је четири разреда в.ж. школе. Ову школу посећивала је четири године, показала је како из практичних радова, тако и из теоријских одличан успех.“¹⁸ Испити су одржани 6, 7. и 8. јуна 1911. године. Она их је све положила са коначном просечном оценом 4,65 и одличним успехом. Испитна питања је навео Лазар Трифуновић са осталом архивском грађом, и дао увид у њено сведочанство: Анатомија 5; Геометрија, Нацртна геометрија, Сенчење и перспектива 5; Архитектура (Стилови, облици и орнаментика) 5; Наука о бојама, нацрт група зграда и дрвећа са природом 4; Перспективни нацрт групе ствари акварелом 5; Нацрт људског тела са пластичног обрасца 4; Калиграфија 4.

Захваљујући утицају Бете Вукановић, акварел је већ од школских дана био омиљена техника Анђелије Лазаревић. У Првој женској гимназији у Београду радила је као наставница цртања од 1911. до 1924. године. Убрзо по њеном запослењу почиње рат. У шивари и болници је радила током балканских ратова, 1912-1913. године. Јуна 1914. добила је одсуство. На предлог својих професора, а посебно Марка Мурата, отпутовала је у Минхен на сликарско усавршавање. Пре рата је написала приповетку *Лутања* и дала је Јовану Скерлићу за *Српски књижевни гласник*. Због његове изненадне смрти рукопис је остао у штампарији маја 1914. Анђелија је прву ратну годину провела у Прокупљу, где је добила инспирацију за роман *Паланка у планини*. Тамо је радила као добровољна болничарка, као и већина њених колегица из Уметничке школе. За то време, у кући Лазаревића у Београду становао је неки аустријски официр који је однео њихове књиге и њене најуспелије слике, а неке је и уништио.¹⁹ Анђелија се шалом борила против недаћа, па је пријатељици Милици Јанковић показала празне рамове уз коментар да је можда тако и боље, а пошто су нестале и књиге закључила је да се ради о културном лопову. За време окупације у Београду покренула је курс примењене уметности и бавила се сликањем ваза

и ћупова. Чини се да није била у потпуности сигурна у свој таленат, те да је ишчекивала крај минхенске академије да би себе видела као праву сликарку. Међутим, због рата, морала је да се ослони на до тада стечена знања и почела је да се озбиљније бави сликарством. Тражила је мишљење од Уроша Предића,²⁰ он ју је охрабрио да настави да слика. Насликала је *Девојку у ентеријеру* и *Портрет мушкарца* 1916. године. Са Наталијом Цветковић, 1918. насликала је Ану Ракић, мајку песника Милана Ракића. Исте године настале су и слике *Девојка са капом* и *Жена на столици*. Њена највише излагана слика јесте *Ентеријер* из 1919. године. Тада је била на врхунцу свог стваралаштва. После рата, 1920. године, објављује песме и приповетке у часопису *Мисао* („Две ватре“, „Меланхолија“, „Беле Заставе“, „Посета“, „У ноћи“, „Сенка“). Била је чланица два удружења сликара: *Ладе* од 1920. године и *Удружења ликовних уметника у Београду*, од оснивања 1919. године. Излагала је са *Удружењем ратника-сликара и вајара* од 1912. до 1918. године. Павле Поповић је дао једну врсту пописа слика које је излагала на изложбама *Ладе*.²¹

1920. петнаест слика, летњи и зимски пејзажи, углавном акварели;

1921. девет слика, пејзажи (из Словеније, црква у Добрни), портрет, студија главе, мртва природа;

1922. пет слика, мотиви из Словеније, Париза, мост на Сени, Луксембург;

1923. у Сомбору више слика;

1924. десет слика, пуно мотива са Хвара, нешто из Париза;

1926. постхумно три слике, мотиви из Добрне и Корушке.

Бр. ред.	Име и презиме члана	1923 год.											
		Јануар	Фебруар	Март	Април	Мај	Јуни	Јули	Август	Септембар	Октобар	Новембар	Децембар
1	Миа Маранковић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
2	Лепиша Јазаревић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
3	Слава Бујановић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
4	Сора Саврановић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
5	Франка Поповић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
6	Владимир Јовановић												
7	Борка Саврановић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
8	Вукосава Васиљевић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
9	Васо Саврановић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
10	Драгиша Грамбовић												
11	Драгиша Јовановић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
12	Драгиша Јовановић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
13	Љубога Милошевић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
14	Милија Милошевић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
15	Јован Саврановић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
16	Јованка Јовановић												
17	Јосиф Цар	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
18	Јосиф Цар												
19	Љуба Милошевић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
20	Љуба Милошевић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
21	Љуба Милошевић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
22	Љуба Милошевић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
23	Љуба Милошевић	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
24	Љуба Милошевић												

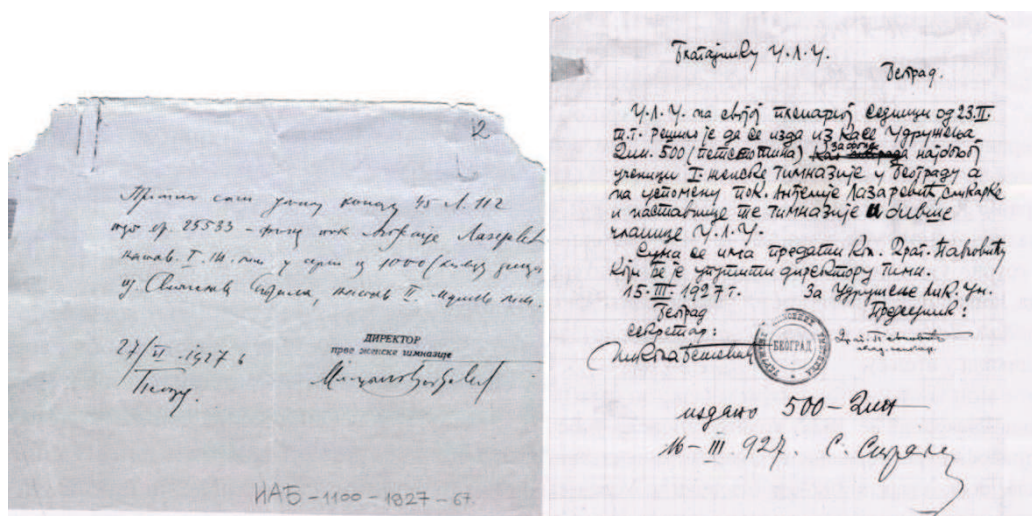
Списак имена друштвених чланова за 1923. годину; Извор: Историјски архив Београд, фонд Удружења ликовних уметника Србије. УЛУС - Београд, сигнатура ИАБ-1100-1920-4

Овај попис потврђује да је омиљени мотив Анђелије Лазаревић био пејзаж и да га је радила на свим путовањима. На јесен 1920. године поново је добила одсуство и отишла у Париз на усавршавање. Тамо је уписала *Ecole des Beaux Arts*. На Академији је вредно радила, по читав дан, а једном или двапут недељно обилазила је галерије. У то време је о утисцима о уметности и сликама писала у писмима Урошу Предићу. Нажалост, многа од њих су изгубљена. Народни музеј у Београду чува два њена рада настала у Паризу, *Два женска акта с леђа* и *Париски кровови*. *Мртва природа са чајником* датира из 1921. На њој, баш као и на актovima из тог времена, осећају се утицаји конструктивистичких идеја о слици.²²

Усавршавање у Паризу прекинула је због болести. Крајем 1921. године враћа се у Београд. На каснијим путовањима сликала је пејзаже, али и два портрета, Д. Ђермановић²³ из 1921. и Руже Брановачки из 1924. године. Последњих година живота бавила се

акварелом. У тренуцима када због здравственог стања није могла да слика, она је писала. У писмима из периода 1920-25, чији су одломци сачувани, видимо да је пејзаж био њена преокупација. Из Париза наводи: „Једва чекам да урадим који пејзаж“; са Хвара: „Мотиви за рад на све стране“. Онда: „У Метковићу сам била ујутру око седам, и просто сам била очарана бојама на Неретви“; „Пољуд сам већ радила масном бојом, а сада сам почела црквицу Госпу од Шпинута“.

Милица Јанковић је писала: „И кад год сам о распусту долазила њеној кући, у атељеу је било све више лепих слика, а у лепој башти готово увек сликарске ногаре и какав интересантан модел“.²⁴ Скоро све њене слике фигура у простору су биле веома успеле, па је штета што није чешће сликала у ентеријеру. Годину 1922. провела је у Бечу, због консултација са лекарима, али је то време искористила и за сликање. Да би се опоравила, 1923. године је путовала на Хвар, а 1924. у Словенију. У јесен 1924. отишла је у Сплит и запослила се као наставница цртања у Средњој обртној школи. У часописима за књижевност објавила је: „Човек са бременом“, „Врапци“ (1923), „Писмо из Сплита“, „Анета“, „Цвет крај пута“ (1924), „Михаило“ (1925). Романи *Паланка у планини* и *Лутања* објављени су постхумно, 1926. године. Како јој се здравствено стање погоршавало, све је мање сликала. У Сплиту је живела кратко, до половине 1925. године. Последње месеце је провела у Санаторијуму Врачар у Београду, где је и умрла. Сахрањена је на Новом гробљу, у породичној гробници, поред оца, 26. фебруара 1926. године. Умрла је као и њен отац, око четрдесете године живота. „Бог који се брине о тицама небеским, хоће ли икад помислити на мене?“ Ове редове песме у прози под називом „Врапци“, написала је као да наслућује почетак краја њене уметничке каријере.²⁵

Решење да Удружење ликовних уметника изда суму од 500 динара председнику Удружења Д. Павловичу. Износ ће предати као донацију најбољој ученици I женске гимназије у Београду, за успомену на поч. Анђелију Лазаревић, сликарку. Извор: Историјски архив Београд, фонд Удружења ликовних уметника Србије. УЛУС-Београд: сигнатура ИАБ-1100-1927-67.²⁶

О сликама Анђелије Лазаревић

Иако је сачуван тек мали број њених дела, може се рећи да је Анђелија Лазаревић била талентована и квалитетна сликарка. Њена сликарска дела излагана су на многим групним изложбама, али самосталну изложбу није имала; многа дела су изгубљена у рату.²⁷ Њен рад је прекидала болест, а на крају и прерана смрт. Анђелијина другарица из детињства написала је да се не сећа ни једног дана да је Анђелија била потпуно здрава. Међутим, петнаестак сачуваних и познатих радова су довољни да се схвати какав је био њен сензибилитет.

Први познати Анђелијин рад јесте копија Буковчевог портрета Лазе К. Лазаревића из 1882. године.²⁸ Влахо Буковац је те године портретисао краљицу Наталију. На двору је упознао лекара и књижевника Лазаревића са којим се спријатељио и насликао његов портрет. Представио је изражајну физиономију, његове светле очи и дугуљасто лице. Анђелија је ту слику копирала два пута. Копија из 1898. године има одлике оригинала и показује да је Анђелија рано и брзо савладала сликарске вештине.

Своју посвећеност природи бележила је брзом техником акварела. Интересовала се за чисту ликовност импресионизма. Риста Вукановић је радио са ученицима у академском маниру у атељеу, док је Бета своје ученице водила на часове сликања акварелом ван атељеа. Најбољи српски акварелисти са почетка двадесетог века управо су сликарке из одељења Бете Вукановић: Анђелија Лазаревић, она је ту добила највеће признање и потпуно овладала техником, затим Наталија Цветковић, Љубица Филиповић, Милица Чађевић. Акварел је техника згодна за брзо бележење утисака и инспирације, међутим захтева вештину због тога што се боја брзо суши и не оставља простор за исправке. Анђелијин рад *Мотив из Словеније* из 1920. године најближи је импресионизму. Брзи

наноси четкице, црвена, зелена, љубичаста боја, као да је сликала веома брзо не би ли што пре ухватила тренутну атмосферу из природе. Последњих година живота сликала је само акварел техником. Радила је прозрочне пејзаже, понекад портрете. Када је сликала Ану Ракић, радила је окер и смеђим тоновима, а карактер особе је одлично приказан. Портрети Анђелије Лазаревић, сликани уљем или акварелом, углавном су малог формата. Сликала је често чланове породице и познанике. Неки портрети су рађени са карактеристикама минхенског реализма (такав је *Портрет мушкарца* из 1916. године), а неки су сликани у слободној форми и модернијој варијанти (рецимо, *Портрет жене* из Народног музеја). Утицај усавршавања у Минхену најочљивији је у фигурама у ентеријеру. Њен цртеж је сигуран, форма чврста, насликан је интимни тренутак пролазности, слике су веома поетичне. Фигуре које су сликане не позирају, већ су урођене у свој свет, смештене у углове соба, па се стиче утисак као да смо ушли у њихову свакодневицу. Таква су платна: *Ентеријер* 1919, *Жена на столици* 1918, *Девојка са капом* 1918, *Девојка у ентеријеру* 1916. Њено сликарство је сликарство интимних тонова, дискретних осећања, одмерено и ненаметљиво.

Називи ових слика уклапају се у концепт описан у првом делу текста. Жене сликарке су сликале женске моделе на начин који је био општеприхваћен у друштву, вероватно и због тога да не би наишле на осуду уметничких кругова или институција уметности, као и да би лакше изложиле своја дела. Поред тога, разлоге можемо тражити и у чињеници да тематика таквог сликарства није била нужно критички настројена према околини, већ је описивала свакодневицу, што можемо закључити и на основу слике *Девојка у ентеријеру* Видосаве Ковачевић из 1910. године, која је у композицији идентична са фотографијом њене сестре Јеле, из исте године.²⁹

На цртежима из Париза и Словеније види се да Анђелија Лазаревић прати савремене токове у уметности, а на позним сликама се распознају елементи конструктивизма. Многи аутори, рецимо, Драга Панић, Зора Симић Миловановић, Миодраг Протић, сврставали су Анђелију Лазаревић у импресионисте. Литература са почетка двадесетог века делила је импресионисте у две групе: доследне, праве импресионисте и оне мање типичне. Критика из 1924. године поделила је домаће уметнике на импресионистичке традиционалисте окупљене у удружењу *Лада* и на модерне, савремене експресионисте. Скоро све сликарке из Бетиног одељења припале су првој

групи, међутим, како је то Растко Петровић написао: нису биле довољно чисте у тој концепцији.³⁰

Најдоследнији представници правца импресионизма били су Коста Миличевић, Малиша Глишић, Милан Миловановић, а мање типични сликари тог правца су Бета Вукановић, Љубомир Ивановић и већина Бетиних ученица. На сликама строгих заговорника импресионизма често примећујемо да је светлост толико наглашена да надвладава форму и чврстину облика, док су мање доследни представници импресионизма заправо проширили минхенско разумевање слике које подразумева јасно реалистично обликовање без јаких контраста.

Поред осталих, и Миодраг Протић примећује да треба имати у виду да је у то време код нас културни и економски ниво био релативно низак, модерно градско окружење практично није постојало, схватања о аутономији уметности нису још заживела, што је све резултирало појавом специфичног патријархалног и народњачког импресионизма.³¹ Али, ако се узме у обзир да су представнице тог и таквог импресионизма биле све сликарке из тог доба, можемо да закључимо да је таква појава у сликарству била директно повезана и са положајем жена и њиховом улогом у друштву.

Зора Симић Миловановић о Анђелији Лазаревић пише:

Углавном сликарство јој је импресионистичко, где се цинобер, зелено и ултрамарин плаво такмиче за превласт у пејзажима, сливају и прелазе у хладно зелени миран тон, да где где пробије златан окер сунца или оранж мрље, или лимуново жуто са благим сивкастим сенкама.³²

Овај опис погодан је за аквареле Анђелије Лазаревић, али не и за њено целокупно стваралаштво.

У радовима Анђелије Лазаревић постоји атмосфера мирног дана, конструктивна форма и мали формат. То су одлике београдског импресионизма са којим се може идентификовати и целокупно српско импресионистичко сликарство. Њени радови, ентеријери, пејзажи, портрети, мртве природе, уља, цртежи и акварели, одликују се академским знањем из београдске Уметничке школе, те указују на Анђелијину сликарску визију и лирску интерпретацију човека и његовог простора.

Анђелија Лазаревић није показивала типичне и јасне стилске карактеристике, нагињала је ка импресионизму али је ипак реалистично сликала, са светлом палетом али чврстом формом. Протић и Јованов³³ су њен начин назвали умереним минхенским импресионизмом. Минхенска концепција слике је везана за реалистично обрађен предмет који је чврсто дефинисан светлом, док је у француском импресионизму сликање пејзажа схваћено као сликање светлости и треперења те је стабилност предмета често угрожена. Српски сликари су импресионистичку концепцију мало изменили, уклопили у њу домаћу традицију, утицај из Минхена и сецесију, заједно са оним што су научили у Паризу, и тако се прикључили општијој тенденцији епохе ка лиризму. У лирској атмосфери пејзажа видели су путеве и могућности нове уметности.³⁴

Упркос свим здравственим проблемима, Анђелија Лазаревић је имала енергију на којој би јој многи позавидели. Урош Предић у писму Вуки Велимировић из 1925. наводи: „... А колико би она могла дати нашем сликарству и литератури, да је здрава! И овако је, крај свих својих недаћа, дала толико, да се човек мора чудити њеној истрајности и моралној снази.“³⁵ Она сама записала је 1921. године: „Ја сам одавна дошла до тога да рад у ствари има један истинити циљ: да испуни живот и да га учини сношљивијим“.³⁶

Закључак

Поред тога што представља лични израз уметника и његов однос према свету, уметност такође сажима дух времена и неретко представља (дословно, иронично, критичко...) огледало друштвеног контекста. Прикази жена у српској ликовној уметности у првој половини 20. века директно су повезани са социјалном стварношћу и атмосфером која је тих година владала у друштву, па зато обилују разним стереотипима.³⁷ Бити женски модел није било превише занимљиво јер представљање жена није подразумевало креативност већ једну друштвену схему која обухвата или затворен простор куће, или двориште, или акт. Било је још теже постати сликарка, јер ликовна критика није гледала истим очима мушке и женске сликаре. Како смо видели, у такво доба је стварала несигурна и самокритична, али изузетно талентована књижевница и сликарка Анђелија Лазаревић. Она је била оличење јаког интелектуалног и креативног духа. Радила је

предано упркос својој болести. Из њеног сликарства и биографских података можемо ишчитати каква је атмосфера владала у београдским уметничким круговима у то време, као и у ком правцу се развијао српски импресионизам, који је важан јер је ослободио слику њене религиозне и националне функције и отворио пут за нова уметничка истраживања.

Анђелија Лазаревић, Портрет Руже Брановачки, 1924.

Анђелија Лазаревић, Предео поред језера, око 1905.

Анђелија Лазаревић, Река са обалом³⁸

Анђелија Лазаревић, Предео, акварел.

Анђелија Лазаревић, Ентеријер, 1919, уље на платну.

¹ Драгана Стојановић, *Интерпретације мапирања женског тела*, Београд: Орион арт, 2015.

² Дубравка Ђурић, „Род и приказивање (кратак увод)“, у *Женске студије* бр. 7, Београд: Центар за женске студије, 2000.

³ *Guerilla Girls*, група феминистичких уметница основана 1985, позната је по својој борби против сексизма и расизма у свету уметности. Постере са провокативним питањима попут *Do women have to be naked to get into the Met. Museum?* (1989) лепиле су по целом Њујорку, а откупљивале су и просторе за рекламе у отвореном, јавном простору. Постерима попут *The advantages of being a woman artist* (1988) или *Relax senator Helms, the art world is your kind of place* (1989), *Guerilla Girls* су са оштром иронијом критиковале целокупан свет уметности, историју уметности као андроцентричну дисциплину која најчешће канонизује дела мушкараца, као и сексизам уметничког тржишта.

⁴ Гризелда Полок, „Феминистичке интервенције у историји уметности“, у Бранислава Анђелковић, прир., *Увод у феминистичке теорије слике*, Београд: Центар за савремену уметност, 2002, стр. 111.

⁵ Гризелда Полок, у есеју „Модерност и простори женскости“ („Modernity and the Spaces of Femininity“, у *Vision and difference: Femininity, Feminism and the Histories of Art*, London and New York, Routledge, 1988.) истражује просторе који су приказани на сликама уметница импресионизма, Берте Морисо и Мери Каса, и препознаје их као примере приватног простора. Они укључују трпезарије, салоне, спаваће собе и приватне баште док су делови јавног живота били резервисани за њихове мушке колеге. Ова матрица се готово свуда проналази, како у Паризу, тако и код нас.

⁶ Цитирано према: Симона Чупић, *Наталија Цветковић*, Београд, 2005, стр. 7.

⁷ Текст је изашао у *Политици*, јуна 1908. године.

⁸ Цитирано према: Симона Чупић, *Наталија Цветковић*, Београд, 2005, стр. 13.

⁹ Станислав Живковић је историчар уметности и кустос, рођен 1923. године у Београду. Био је двадесет година управник галерије САНУ. Докторирао је са темом „Коста Миличевић 1877-1920“ коју је Матица српска објавила 1970. године. Године 1966. године у *Зборнику за ликовне*

уметности Матице српске изнео је дискутабилну тврдњу о Надежди Петровић. Наиме, он каже да је њен удео у изградњи српског сликарства далеко мањи од удела Милана Миловановића или Косте Миличевића, као и да њена уметност није имала историјску мисију.

¹⁰ У часопису *Књиженство* се налази текст о Лизи Крижанић који је написала Милунка Митровић. Види: <http://knjizenstvo.rs/magazine.php?text=218>

¹¹ Линда Ноклин у есеју „Жене, уметност и моћ“ анализира одређени број слика насталих у периоду од касног осамнаестог до двадесетог века. Те слике је одабрала првенствено зато што приказују жене у ситуацијама које демонстрирају недостатак моћи. Нека од имена познатих сликара која помиње су Едуард Мане, Ежен Делакроа, Франциско Гоја, Жак-Луј Давид. Она истражује деловање моћи на нивоу идеологије, које се испољава у дискурсу родне разлике, и истражује узроке прихватања претпоставки о мушкој супериорности (Линда Ноклин, „Жене, уметност, моћ“, у Бранислава Анђелковић, прир., *Увод у феминистичке теорије слике*, Београд: Центар за савремену уметност, 2002).

¹² Слична организација простора се може видети на сликама француске уметнице Берте Морисо. На истом платну постоје два просторна система подељена граничном линијом. Та линија не означава границу између јавног и приватног, већ границу између простора мушкости и простора женствености (Гризелда Полок, „Модерност и простори женскости“, у *Женске студије* бр. 7, Београд: Центар за женске студије, 2000).

¹³ Зорица Хаџић, „Анђелија Лазаревић, заборављена књижевница и сликарка“, у Анђелија Лазаревић, *Говор ствари*, Београд: Службени гласник, 2011, стр. 154.

¹⁴ Зора Симић Миловановић, *Сликарке у српској историји уметности*, Београд: Слобода, 1938.

¹⁵ *Годишњак Народног музеја у Шапцу*, 2014, стр. 281.

¹⁶ Да би олакшала финансијску ситуацију породици у тешким ратним годинама, Анђелија Лазаревић је заједно са Наталијом Цветковић осликавала ћупове у српске националне боје. О томе је писао Милош Црњански у тексту „Једна мала ренесанса“ који је објављен 1919. у *Демократији*. Према: Зорица Хаџић, „Анђелија Лазаревић, заборављена књижевница и сликарка“, у Анђелија Лазаревић, *Говор ствари*, Београд: Службени гласник, 2011, стр. 156.

¹⁷ О школи и настави видети: Лазар Трифуновић, *Српска сликарско-цртачка и уметничко занатска школа у Београду (1895-1914)*, Београд, 1978.

¹⁸ Цитирано према: *Годишњак Народног музеја у Шапцу*, 2014, стр. 283.

¹⁹ Зорица Хаџић, „Анђелија Лазаревић, заборављена књижевница и сликарка“, у Анђелија Лазаревић, *Говор ствари*, Београд, Службени гласник, 2011, стр. 156.

²⁰ Урошу Предићу је јуна 1918. године посветила песму „Свом чика Урошу“, коју је професор Миодраг Јовановић објавио у његовој монографији у издању Галерије Матице српске, 1998. године.

²¹ Попис није сасвим веродостојан: *Лада* није имала изложбу 1922, а сомборска изложба је била 1921.

²² Конструктивизам у сликарству подразумева конструисање слике од једноставних и основних геометријских елемената. На сликама Анђелије Лазаревић које се чувају у Народном музеју у Београду утицај конструктивистичке идеје се манифестује као почетак свођења композиције на једноставније облике, без много детаља. Треба напоменути да је портрет Руже Брановачки из 1924. благо геометризован. Конструктивистички приступ, иако утицајан у свету у време када је стварала А. Лазаревић, представља потпуно другачију поетику од импресионистичке поетике доминантне у Београду.

²³ Пуно име особе коју је портретисала није сачувано.

²⁴ Цитирано према: *Годишњак Народног музеја у Шапцу*, 2014, стр. 287.

²⁵ Зорица Хаџић, „Анђелија Лазаревић, заборављена књижевница и сликарка“, у Анђелија Лазаревић, *Говор ствари*, Београд: Службени гласник, 2011, стр. 162.

²⁶ *Годишњак Народног музеја у Шапцу*, 2014, стр. 288.

²⁷ Списак изложби преузет из: *Годишњак Народног музеја Шапцу, 2014*:

5-9 изложба Ладе (1920-1926); Изложба ликовних уметника из Београда, Сомбор, 1921; Пета југословенска изложба 1922; Изложба Београдских сликара и вајара 1924. Постхумно: Ретроспективна изложба радова српских сликарки, 1938; Прва изложба удружења ратника сликара и вајара, 1940; Жене Србије – ликовни ствараоци, 1963; Српска сликарска школа Кирила Кутлика, 1964; Ратни сликари 1912-1918, 1964; Портрети Београђана, 1968; Изложба удружења ликовних уметника у Београду, 1969; Жене сликари између два рата, Шид, 1970; Акварели српских уметника између два рата, 1971; Изложба слика шест заборављених српских сликарки, Врбас, 1971; Акварел у српском сликарству, Светозарево, 1972; Жене сликарке, Светозарево, 1972; Акварел у српском сликарству (1900-1940), Врбас, 1973; Жене сликари двадесетог века, Петровац на Млави, 1975; Жене сликарке, Зрењанин, 1976; Изложба слика из збирка Народног музеја у Београду, Земун, 1979; Акварели српских уметника између два рата, 1979; Откупи и поклони Музеју града Београда (1973-1993), 1994; Српски импресионисти, 1994; Поглед у прошлост, Лада (1904-1994), 1995; Акварел у Србији (1900-1950), 1996.

²⁸ У датум настанка портрета се сумња зато што би та година значила да га је насликала са 13 година.

²⁹ Види слику и фотографију у овом тексту.

³⁰ Растко Петровић, брат Надежде Петровић, писац и ликовни критичар. Објављивао је у *Зениту*, *Радикалу*, *Мисли*, *Времену*, *Критици*. Године 1924. објавио је у *Времену* критику под називом *Изложба Цвијете Зузорић*.

³¹ Видети: Миодраг Протић, *Почеци југословенског модерног сликарства 1900-1920*, МСУ, Београд, 1972.

³² Зора Симић Миловановић, *Сликарке у српској историји уметности*, Београд: Слобода, 1938.

³³ Јасна Јованов, *Минхенска школа и српско сликарство*, Нови Сад: Матица српска, 1985.

³⁴ Лазар Трифуновић, *Време српског импресионизма*, Београд: МСУ, 1972.

³⁵ Зорица Хацић, „Анђелија Лазаревић, заборављена књижевница и сликарка“, у Анђелија Лазаревић, *Говор ствари*, Београд: Службени гласник, 2011, стр. 168.

³⁶ Цитирано према: *Годишњак Народног музеја у Шапцу, 2014*, стр. 290.

³⁷ И данас врло често жене у рекламама имају стереотипне улоге (рецимо, у рекламама за средства за чишћење, кућне апарате и слично), док су такве представе мушкараца ређе.

³⁸ Слике *Предео поред језера* и *Река са обалом* добар су пример осцилације утицаја. Прва слика слика рађена је загаситијим земљаним тоновима и солиднијим наносима четке карактеристичним за реалистично обликовање и академизам, док је друга у духу француског импресионизма, сликана брзим потезима и отворенија у колориту.

Литература:

- Čurić, Simona, *Natalija Cvetković*, Beograd: Topu, 2005.
- Чупић, Симона, *Теме и идеје модерног / Српско сликарство 1900-1941*, Нови Сад: Галерија Матице српске, 2017.
- Годишњак Народног музеја у Шапцу*, Шабац: Народни музеј Шабац, 2014.
- Stojanović, Dragana, *Interpretacije mapiranja ženskog tela*, Beograd: Orion art, 2015.
- Đurić, Dubravka, „Rod i prikazivanje (kratak uvod)“, *Ženske studije* br. 7, Beograd: Centar za ženske studije, 2000.
- Polok, Grizelda, „Feminističke intervencije u istoriji umetnosti“, u Branislava Anđelković, prir., *Uvod u feminističke teorije slike*, Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2002.
- Polok, Grizelda, „Modernost i prostori ženskosti“, *Ženske studije* br. 7, Beograd: Centar za ženske studije, 2000.
- Noklin, Linda, „Žene, umetnost i moć“, u Branislava Anđelković, prir., *Uvod u feminističke teorije slike*, Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2002.
- Хацић, Зорица, „Анђелија Лазаревић, заборављена књижевница и сликарка“, у Анђелија Лазаревић, *Говор ствари*, Београд: Службени гласник, 2011.
- Лазаревић, Анђелија, *Говор ствари*, Београд: Службени гласник, 2011.
- Protić, Miodrag, *Počeci jugoslovenskog modernog slikarstva 1900-1920*, Beograd, MSU, 1972.
- Симић Миловановић, Зора, *Сликарке у српској историји уметности*, Београд: Слобода, 1938.

Andelija Lazarević as an Artist: The Representation of Women in Painting during the First Half of 20th Century

This article explores three connected topics: the representation of women in fine arts and, more precisely, specific spaces which they occupied on canvases at the beginning of the 20th century; the status of the first generation of women painters that came out of the art school led by Rista and Beta Vukanović; and the personal and intellectual biography of the painter Anđelija Lazarević, her education and artistic opus. The article identifies paintings whose titles and compositions in particular provide us with more knowledge about women's position in society in those times, and indicate that the patriarchal ideology from that epoch generated certain patterns in the visual representations. The examples of concrete art criticism are used to enable better understanding of the unequal position of women painters and men painters. Painter and writer Anđelija Lazarević lived and worked in such a social environment. Unfortunately, her legacy consists of only few artifacts, paintings and aquarelles.

Keywords: Anđelija Lazarević, Beta Vukanović, painting, women spaces

Катарина Богдановић – пут авангардне интелектуалке

*Нешто мора да се принесе на жртву,
да би се имао плус у ма ком смислу на другој страни.*
Катарина Богдановић, *Београдски дневник*, 16. март 1924.¹

Катарина Богдановић (1885-1969) била је филозофкиња, педагошкиња, књижевница, књижевна критичарка, историчарка књижевности, те међу првим женама, заједно са Паулином Лебл-Албалом, које су написале средњошколски уџбеник у Србији. Спада у ред најзначајнијих жена у историји Крагујевца и најистакнутијих интелектуалки у време када је мало која жена смогла храбрости и снаге за интелектуално успињање и друштвени активизам. Овај текст написан је из перспективе женске историографије, те се у њему користе примарни и секундарни историографски извори. Анализиран је животни пут Катарине Богдановић, од друштвене аутсајдерке (с позиције рода и припадности нижем друштвеном слоју), до врха професионалне пирамиде (била је једна од две прве директорке средњих школа у Србији). Као параметар успеха, Катарина Богдановић је у први план истицала могућност слободе избора.

Кључне речи: Катарина Богдановић, женска историографија, феминизам

Катарина Богдановић је рођена 28. октобра 1885. у селу Трпињи код Вуковара, а завршила је Учитељску школу у Карловцу. Запослила се у Тузли, где је радила као учитељица у основној школи 1905. и 1906. године, у време када су јој колеге били Вељко Чубриловић и пар учесника у доцнијем сарајевском атентату. Упркос противљењу својих родитеља, напустила је сигурно учитељско запослење и преселила се у Београд да би

ванредно студирала филозофске науке,² књижевност и стране језике (енглески, француски и немачки). Имајући у виду да је Универзитет у Београду настао 1905, Катарина Богдановић је била међу његовим првим студентима, а према њеном биографу и приређивачу сабраних дела, Милану Николићу (*Изабрани живот*, 1988), управо је она била прва жена која је дипломирала филозофију и српску књижевност на Универзитету у Београду, 1910. године. Током студирања велики утицај на њу имали су професори, корифеји Београдског универзитета и грађанске мисли тога времена: Бранислав Брана Петронијевић и Јован Скерлић. Професор Скерлић ју је подржавао и подстицао, а 1910. године је објавио њен дипломски рад у *Српском књижевном гласнику*. Као вид обостраног и искреног поштовања, о Јовану Скерлићу је написала три панегирика.³ У тексту „Јован Скерлић као професор“, објављеном у првом броју крагујевачког часописа *Кораџи*, 1966. године Катарина Богдановић се сећа студентских дана:

Као студент прве године ја сам Првог маја учествовала у поворци социјалиста и комуниста, који су пролазили београдским улицама, па ме је тада у поворци опазио Павле Поповић. Сутрадан кад сам се попела на спрат факултета да вратим књигу узету из српског семинара, затекла сам у семинарској соби Скерлића и Павла Поповића. Поповић ми се обратио овим речима: „Катарина, видео сам Вас јуче у оној бунтовничкој поворци. Зар сте и Ви толико заинтересовани за социјализам?“ „А да кад ће, ако сада неће?“ Одговорио му је на то Скерлић.⁴

Након дипломирања, на предлог Јована Скерлића, одлази у Смедерево, где је радила као професорка приватне женске гимназије. Међутим, немиран дух, сазнајна радозналост, потреба за самоспознајом и самоафирмацијом подстицали су је на непрестано интелектуално усавршавање. После две година рада у гимназији, отишла је у Француску (1912) где је похађала четворомесечни курс у Греноблу и последипломске студије на Сорбони. За време боравка у Паризу, почетком 1913, задојена снагом револуционарних идеја, учланила се у студентску организацију Удружења комуниста и анархиста или Анархокомунистичку Федерацију (*La Fédération communiste anarchiste FCA*) и усмерила ка активном левичарском интелектуалном и антиратном друштвеном ангажману. FCA је основана 1910. у Паризу као прва француска анархистичка

организација на националном нивоу и ујединила је постојеће анархистичке покрете у заједничкој идеологији која се базирала на анархокомунизму, антимилитаризму и револуционарном синдикализму. Идеје које су неговане у овом анархистичком и антимилитаристичком удружењу дале су печат Катарином животу, како у њеном теоријском раду, тако и у животном стилу.

Катарина Богдановић се 1913. вратила из Француске, на позив Министарства просвете Краљевине Србије. Од школске 1913/14. до 1928. године радила је у Вишој женској школи (београдској Другој женској гимназији), у којој је, наредних петнаест година, предавала филозофску пропедеутику и српску књижевност. Своје левичарско опредељење, артикулисано током боравка у Француској, употребила је у ангажману за еманципацију жена и јачање женских грађанских и политичких права. Она је, заједно са Зорком Каснар и Паулином Лебл-Албалом, априла 1919. у Београду, учествовала у оснивању Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права (касније названог Женски покрет). Женски покрет је покренуо библиотеку у оквиру које је 1921. године објављен зборник *Право гласа за жене*. Зборник садржи поглавља: „Зашто тражимо право гласа“; „Право гласа свим женама“; „Женско право гласа за општинске управе“; „Право гласа за жене инвалида и удовице“; „Право гласа за раденице“; „Право гласа за сељанке, Мајка као политички радник“, а Катарина Богдановић је ауторка поглавља „Право гласа за жене чиновнике“.⁵ Ово друштво је 1923. основало „Фонд за узајамно помагање целог женског света“, чији је први корак био установљавање Берзе рада Женског покрета. Берза рада је покренута 1. октобра 1923. са задатком да:

врши бесплатно упошљавање жена свих професија, почев од жене физичке раднице, до оне највишег интелектуалног рада, не губећи ни једног тренутка из вида своју високу дужност: заштиту жене, њених интереса и њених права. Други корак у том смислу је установљавање Азила за жене. Женски покрет ће учинити све да ова неопходна социјална установа постане и једна културна установа првог реда, пружајући хигиенско, културно, тополо и срдечно уточиште жени, чија социјална и материјална беда достижу данас свој врхунац.⁶

Женски покрет је спроводио и курсеве у циљу економског оснаживања жена (курсеви кројења и израде шешира), али је највећа пажња ипак посвећена образовању жена. У оквиру овог удружења формиран је Женски клуб у којем су се одржавала предавања, забаве, спроводили су се курсеви за изучавање страних језика, а чак је обезбеђен и пансион за чиновнице и студенткиње из унутрашњости које краткотрајно бораве у Београду.⁷

У јесен 1920. Женски покрет је одлучио „да приреди за своје чланове неколико циклуса предавања из социологије, етике и педагогије, под заједничким називом Социјалне школе“.⁸ Предавања су била намењена превасходно женама, како би се оне развиле у „обавештене грађане и пропагаторе социјалних идеја и дужности... Тако ће оне боље умети да се оријентишу и правилније да суде и сасвим другим очима посматраће јавни живот ако буду имале довољно социјалног и политичког знања.“⁹ У току целе године „Женски покрет“ је слао своје чланице у разна места да држе предавања о питања која могу да интересују феминисткиње, да подижу друштвену свест жена о важности њиховог учешћа у јавном животу, да их мотивишу на промену закона и правних прописа како би побољшале свој положај и положај своје деце и породице. Предавања су држале: др Ксенија Атанасијевић, проф. Катарина Богдановић, Милена Атанацковић, Јелица Јевђенијевић, Јелена Петровић и Милица Дедијер.¹⁰

Ради информисања и образовања жена, као и пропаганде и агитације, Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права (доцније Женски покрет) покренуло је часопис *Женски покрет*, као први феминистички лист, а седиште редакције било је у згради Друге женске гимназије у Београду. Први број часописа *Женски покрет* објављен је 18. априла 1920. и излазио је непрекидно до 1937. године. Главна уредница је била Зорка Каснар, а уређивао га је Књижевни одбор у саставу: Делфа Иванић, Катарина Стојановић, др Ружа Винтерштајн, Ружа Стојановић и Паулина Лебл-Албала. Наредна уредница овог часописа била је Катарина Богдановић (1920-1921),¹¹ а затим су се на месту главне уреднице смењевале: Милева Б. Милојевић, Вера Јовановић, Алојзија Штеби и Даринка Стојановић. Часопис је објављивао прогресивне левичарске текстове, али и текстове који су подржавали патријархалну идеологију и инсистирали на улози жене у “друштвеној конзервацији” (социјалним питањима и очувању тзв. друштвеног здравља и друштвеног морала).

Већ од 1923. године Катарина Богдановић се удаљава од Женског покрета и феминизма, а све више се окреће педагошко-просветној тематици и темама из области филозофије и књижевности. Од 1922. године, када је почео са радом Народни универзитет (касније је прерастао у Коларчев народни универзитет), Катарина Богдановић, Исидора Секулић, Зорка Вуловић и Ксенија Атанасијевић биле су прве жене које су држале јавна предавања са катедре Народног универзитета. Њихова предавања привлачила су велику пажњу интелектуалне елите и радознале јавности, ненавикле на учешће жена у научној сфери. Своју дугогодишњу наставничку праксу крунисала је објављивањем уџбеника „Теорија књижевности“, 1923. године, у сарадњи са колегиницом и пријатељицом Паулином Лебл-Албала. Часопис *Женски покрет* у броју 7 из 1923. године објављује вест о овој књизи: „Како је ово први уџбеник који су написале жене... бележимо ово као један од датума у историји женског рада код нас.“ Овај средњошколски уџбеник, касније назван „Теорија књижевности и анализе писмених састава“, доживео је више издања и коришћен је у српским гимназијама пуних 18 година, све до почетка Другог светског рата. У том уџбенику оне, између осталог, упућују на употребу дневничких записа као проживљених, личних искустава у сазнавању стварности: „Дневници су документ првог реда за упознавање једног човека или једне средине.“¹² У петом прерађеном издању уџбеника из 1937. наводе као пример дневник Милице Стојадиновић – Српкиње, и то као „занимљив“ пример овог књижевног рода.¹³ Овај уџбеник је позитивно рецензиран у текстовима: Н. Т. Петровића, Ј. М. Продановића, те М. Перковића. Међутим, Алберт Халер, хрватски естетичар и књижевни критичар, познат и као жртва Титовог режима, дао је критичку оцену овом уџбенику поричући му конзистентност примене било какве естетске доктрине.¹⁴ Послератни педагози, књижевни историчари и теоретичари нису се бавили вредновањем и анализом овог уџбеника.

Период од 1921. до почетка Другог светског рата је њен најдинамичнији и најпродуктивнији стваралачки период у којем објављује рецензије књига преведене и домаће литературе, пише о савременицима, књижевницима и јавним делатницима: Жил Пајоу (J. Rayou), Д. А. Лончаревићу, социологу П. С. Талетову, енглеском новелисти и песнику Џорџу Мередиту (G. Meredith), шпанском новелисти, новинару и политичару Бласку Ибанесу, Оноре де Балзаку, Денију Дидроу, Оту Вајнингеру, бизнисмену Хенрију Форду, обрађујући књижевне, социолошке, економске и политичке теме.¹⁵ Написала је

приказ књиге “Просвећена жена” Труске Багинске (1926); Студију о Жану Коктоу (J. Cocteau), француском писцу, песнику, дизајнеру, режисеру, глумцу и мултимедијалном уметнику, која је објављена у *Српском књижевном гласнику* 1933, а објављена је и као самостално издање. Писала је чланке на актуелне теме, слушала је предавања у Бечу, Лондону, Њујорку (на Универзитету Колумбија) и у другим градовима, па је о тим искуствима оставила дневничка сведочанства. Била је наклоњена Шопенхауеровој и Ничеовој филозофији, као и делу Достојевског, Тургенјева и Горког. Такође, проучавала је живот и дело Толстоја, ствараоца који је веровао у и до пред крај живота живео анархију (хришћански анархизам). У *Српском књижевном гласнику* 1927. године објавила је:

Толстојево начело непротивљења злу и његов идеал љубави и братства међу свим људима не слажу се ни са писменим законима, ни са приватном својином, и зато их г. Станојевић осуђује. Исти противнички став заузима Толстој и према држави као представнику силе и власти, и провокатору крвавих ратова. Идеалист и утопист у најлепшем смислу, Толстој се заносио оним што треба да буде, не водећи увек рачуна о могућности остварења својих идеала.¹⁶

Попут других писаца и преводилаца, од којих су неки већ били канонизовани, синхрони са европским идејно-књижевним и хуманистичким теоријама, Катарина Богдановић је често објављивала у *Српском књижевном гласнику*, једном од најутицајнијих књижевних часописа тога доба. У *Српском књижевном гласнику* из 1923, у рубрици под називом „Оцене и прикази“, она је објавила приказ књиге Александре Михајловне Колонтај *Нова жена* (из 1918. године), објављене у издању Модерне штампарије Р. М. Веснића, 1922. године. У овој књизи Александра Колонтај развија теорије сексуалне политике, критикује традиционални сексуални морал и нуклеарну породицу која је заснована на имовинском праву и репресивна је за жене. Износи, у то време, веома радикалну тезу да је сексуалност инстинкт, као глад или жеђ, и оштро се противи сексуалној експлоатацији жена. Катарина Богдановић у својој критици подржава борбу Александре Колонтај против лицемерја и двоструког морала грађанског друштва, „да човек и жена имају подједнаку пуну слободу располагања самим собом и пре и после брака“.¹⁷ Ипак, није била кадра да подржи залагања Александре Колонтај за сексуалну

револуцију, занемарујући актуелност и научну и друштвену релевантност тема сексуалних слобода и промену друштвених норми у том погледу у међуратном периоду.

Наредне године (1924), она је у истом часопису објавила текст „Клара Цеткин: жене и студенти“ који је посветила „једном од важних савремених питања изложених у малој брошури познате комунистичке агитаторке у Немачкој: како се држе људи са академском спремом према жени која тежи да постане пуноправна....“¹⁸ У овом тексту се елаборира доминантна теза Кларе Цеткин да је ослобођење жена могуће постићи само у оквиру радикалне пролетерске револуције:

Индустријски радници показују тамо више разумевања и предусретљивости према својим другарицама на послу, јер налазе у њима користне сараднике и савезнике у борби за економско изједначавање и грађанска права; док умни радници виде у школованим женама само опасне такмаце и настоје да их потисну из оних области науке и праксе у којима ни за све мушке снаге нема довољно места. Сем страха од конкуренције, наводи се и то да јавна професија одвећ апсорбује жену и отима је њеним породичним дужностима, те она, ако се уда, припада мужу и деци само упола, или још мање.¹⁹

Револуционарка и социјалисткиња Клара Цеткин је у својој елаборацији занемарила чињеницу да родна опресија постоји у капитализму и унутар радничке класе, али да родна питања у нижим класама имају нижи статус, јер је основна линија борбе класна. Катарина Богдановић, као заговорница такозваног грађанског феминизма, решавање питања родне равноправности смешта у широку платформу свеобухватног друштвеног преображаја: “Организација друштвена мењала се до сада много пута и још ће да се мења, а за жену биће најбоља она која њеном природном позиву не оставља никакве сметње и која даје све услове за пун духовни развитак и равноправно учешће у свакој врсти рада.”²⁰

Филозофија друштва Катарине Богдановић била је далеко од вербализма и празноречја, па је своје ставове преиспитивала и развијала сарађујући и дописујући се са најистакнутијим интелектуалцима свога доба: Исидором Секулић, Владиславом

Петковићем Дисом, Јашом Продановићем, нобеловком Перл Бак, аустријским лекаром и психијатром Алфредом Адлером и другим научницима и књижевницима широм Европе. Поред осетљивости за феминистичке и социјалне теме, била је нарочито заинтересована за психоанализу и учење Алфреда Адлера, кога је, захваљујући Димитрију Митриновићу, упознала у Бечу. Адлер је, под утицајем марксистичке филозофије прихватио идеје друштвене једнакости и правде и, учлавивши се у Социјалистичку партију, придружио се борби за права жена. Поред давања подршке економској, социјалној и политичкој једнакости жена, он је покренуо питања права жена из радног односа која су у вези с материнством и женином улогом у породици, питања једнаких плата за исти рад, као и реформе језика (на пример он је, када се говори о женама, редовно користио синтагму „други пол“ уместо „супротни пол“ указујући на егалитаристички, а не антагонистички однос међу половима).

Адлеров појам индивидуалне јединствености, односно „стваралачког самства“, у теорији личности Катарина Богдановић је изградила као особен стил живота. Бавила се Фројдовом психоанализом²¹ у време великог оспоравања његове теорије у етаблираним конзервативним круговима, нарочито због увођења значаја сексуалности и отпора на верској основи. Напајала се и психоаналитичким учењем Карла Густава Јунга о слободи личности која није слобода само за себе, већ се такође изражава и у интерперсоналним односима. „Када осетимо недостатак енергије за остваривање онога што намеравамо и волимо, значи да је она везана неким унутрашњим конфликтом: да се примитивно биће у нама ухватило у коштац са социјалним, егоистичан прохтев са алтруистичком тежњом, природна наклоност са наметнутом дужношћу, итд.“²² Катарина Богдановић била је на трагу Јунговог учења да је човекова личност слободна, независна и аутономна само када не подлеже конвенцијама. Али пошто наша слобода воље наилази на препреке околине, Јунг указује на недостижност идеалне личности, као потпуног остварења целовитости нашег бића. Тиме он не поткопава идеал слободе и слободне личности већ указује на симболичку поруку да идеали нису циљ него путоказ, а њоме се руководила и Катарина Богдановић.

И поред посвећености стручном и педагошком раду, Катарина Богдановић не запоставља активистички ангажман – прати рад међународних и домаћих женских организација и доноси извештаје с конгреса широм Европе које објављује у стручним и

књижевним часописима. Била је једна од шест Југословенки (од укупно 290 учесница и учесника) које су учествовале у раду Интернационалне летње школе одржане у Салцбургу у периоду 1-14. августа 1921. у организацији Женске интернационалне лиге за мир и слободу. Детаљан извештај са тог скупа (на 10 страница) објавила је у часопису *Женски покрет*, у бројевима 9 и 10 из 1921. Катарина Богдановић била је делегаткиња на *Деветом конгресу интернационалног савеза жена за право гласа*, одржаном у Риму половином маја 1923, на којем се расправљало о женском праву гласа, о начину да се повећа број женских посланика у парламенту и о другим темама. У *Српском књижевном гласнику* исте године штампала је детаљан извештај са тог конгреса укључујући и четири резолуције које су донете на основу рада у секцијама. У том тексту она показује изванредно познавање слике тадашњег женског самоорганизовања у свету (међународних организација, савеза, преглед њихових програма и одржаних конференција).

Двадесетих и тридесетих година она учествује на конференцији Лиге народа у Лондону, учествује на неколико међународних конгреса у Атини, Кракову и другим градовима. У Бристолу (Енглеска) је 1922. учествовала на петнаестодневном стручном течају о педагошкој методи “Далтон-план”. Као директорка Женске гимназије у Нишу и чланица Женског покрета она, по препоруци Министарства просвете, учествује на Интернационалном професорском конгресу у Бриселу 1930. године. Катарина Богдановић посећује и друге значајне светске манифестације: присуствује Олимпијским играма у Берлину 1936, а том приликом обилази и друге немачке градове (Келн, Дрезден, Минхен, Нирнберг), походи међународну изложбу у Паризу 1937. На својим путовањима Катарина Богдановић је настојала да, поред музеја и библиотеке, посети школе и факултете, како би се упознала са другачијим образовним системима и иновацијама у настави, али и модерним стиливима живота и јавног ангажовања. На пример, за време боравка у Лондону, септембра 1921, волонтирала је у септменту за жене. Хтела је, по сопственом признању, да види како се жене посвећују корисном и пожртвованом раду за лондонску сиротињу.²³

Путује у Америку, у Њујорк и Вашингтон, 1939, и тамо проводи месец дана. Посета Америци је на њу оставила јак утисак. У Њујорку је посетила неколико школа и факултета и слушала је предавања на Универзитету Колумбија. У њеној заоставштини остао је путописни текст „Њујоршки дневник“, где је, поред утисака о граду и америчкој култури,

оставила сведочанство и о дружењу с Аделом Милчиновић, познатом хрватском феминисткињом и књижевницом, која је у међуратном периоду интензивно објављивала у српској периодици а у Њујорку је водила женски клуб.

Године 1928. изабрана је за председницу Удружења наставница средњих школа, а исте године постављена је на чело Женске гимназије у Нишу. Истовремено је Лепосава Смодлака постављена за директорку Женске гимназије у Крагујевцу, па су Катарина Богдановић и Лепосава Смодлака забележене као прве две директорке женских школа у Србији.²⁴ У Крагујевац је дошла 1932. на место директорке Женске гимназије.

Крагујевачки период

Катарина Богдановић је у Крагујевцу провела скоро четири деценије, од 1932. до своје смрти 1965. „Треба да истакнем једну нарочиту карактеристику Крагујевца: левичарски дух, опозиционо расположење осећа се овде много јаче него у Нишу и у неким другим градовима. Најнапреднији људи и најинтелигентнији, пошто су левичарски обележени, увек су под строгим надзором полиције која се овде страховито увек осећа.“²⁵

У Крагујевцу је била активна у више удружења: била је председница новоосноване крагујевачке секције Универзитетски образованих жена, чланица управе Народног универзитета, чланица управе Соколског друштва, потпредседница Француског клуба (који је сматран за левичарски) и Јадранске страже (удружење које је у Крагујевцу постојало од 1925. до 1941. и, између осталог, организовало летовање ученика на Јадранском мору). Била је иницијаторка оснивања и прва уредница крагујевачког часописа за културу *Наша стварност* и у њему је објављивала есеје из филозофије и књижевности, (1950, 1951).

Исте године када се Катарина Богдановић населила у Крагујевац (1932), у њему је основана секција Удружења универзитетски образованих жена. Ово удружење основано је Београду 1927, као огранак Интернационалне федерације основане 1919. Циљ удружења био је унапређивање друштвеног положаја универзитетски образованих жена које су биле маргинализоване у погледу налажења запослења и радног статуса, у односу на своје мушке колеге. Природно је било да Катарина Богдановић, осведочена боркиња за права

жена и директорка Женске гимназије, буде изабрана за председницу новоосноване секције Универзитетски образованих жена у Крагујевцу. На оснивачком састанку, професорка београдске гимназије Паулина Лебл-Албала одржала је 11. септембра 1932. у Женској гимназији предавање на којем је изнела податак да је у то време у Југославији било око 2500 факултетски образованих жена, али да је једва њих 250 организовано у постојећих седам секција Удружења универзитетски образованих жена. Указала је на значај удруживања универзитетски образованих жена и пацифистички интернационални карактер ове организације „у раду на остваривању светског мира у духу идеје Друштва народа“, а ови циљеви би се остваривали кроз „међународно културно упознавање, путовањима, школовањем, међународном књижевном и научном сарадњом итд.“²⁶ Упознајући Крагујевчанке са радом Удружења, Паулина Лебл-Албала их је обавестила да Удружење ради и на пројекту библиографија истакнутих Југословенски, а ускоро је и објављена „Библиографија женских писаца у Југославији – до 1936. године“. Крагујевачка секција Универзитетски образованих жена организовала је научна и стручна предавања на разноврсне теме, најчешће у свечаној сали Мушке реалне гимназије, најрепрезентативнијој сали тога времена. Међутим, с обзиром на веома мали број универзитетски образованих жена у то време, друштвени утицај ових дружења имао је ограничен и низак степен деловања.

Женском гимназијом у Крагујевцу Катарина Богдановић је руководила, колико су јој околности дозвољавале, ослањајући се на принципе либералне образовно-васпитне теорије. Универзалне капацитете људи за слободу избора у развоју властите индивидуалности, пренела је на слободу активне интеракције са другима у сфери друштвених односа и политике. Док је била директорка, ученице су, заједно са ученицима Мушке гимназије, редовно учествовале у организацијама првомајских прослава у Шумарицама, а 1. маја 1937. учествовале су у „бакљади“ и испред зграде Офицерског дома, певале су химну „Хеј Словени“ и скандирале: „Доле фашизам и крвава диктатура“. Учествовале су и у акцији паљења антикомунистичке изложбе организоване у Ватрогасном дому, 1937. Поводом Хитлерове анексије Судетске области 1938, ученице Женске гимназије организовале су штрајк, што је проузроковало полицијску интервенцију у школи. Један од видова протеста против фашизма испољио се и у опредељивању великог броја ученица за полагање француског уместо немачког језика на

матурском испиту. Сматра се да је, у васпитавању ових друштвено ангажованих и одважних ученица, велику улогу одиграо референтан педагошки кадар Женске гимназије на челу са Катарином Богдановић. Она је често успевала да од полицијског прогона заштити ученице које су се бавиле револуционарним, илегалним активностима. Зато је министар просвете Краљевине Југославије, Антон Корошец, Катарину Богдановић присилно пензионисао средином 1940. и тако склонио са функције директорке Женске гимназије са образложењем да је „левичарски настројена“ и да јој се зато „не може поверити васпитање женске омладине“.²⁷ Рат је провела у Крагујевцу, у изолацији, уздржавајући се од јавног ангажмана. И поред тога, била је више пута хапшена и двапут затварана (новембра 1941), али је, услед недостатка доказа и чињенице да се старала о малолетној сестричини, пуштана на слободу. За време окупације најрадије је читала дела Достојевског, а његова судбина јој је била утеха, прибежиште и охрабрење, нарочито у тренутку када јој је, за време боравка у затвору, саопштено да ће бити стрељана.²⁸

Занимање за права жена произлазило је из дубоких социјалистичких уверења којима се руководила, па је после рата, почетком 1945, као призната боркиња за женска права и социјалну правду, Катарина Богдановић постала прва председница АФЖ-а у Крагујевцу. Као и у случају других организација тога доба, и могућност самосталног политичког деловања АФЖ-а била је ограничена, с обзиром да су оне биле субординиране политичком линијом Комунистичке партије Југославије. У каснијим годинама АФЖ је све више постајао трансмисија Комунистичке партије у задацима које је требало спроводити и 1953. године је укинут, а уместо њега су формирана Женска друштва. Име Катарине Богдановић се у извештајима о раду ових женских организација више не спомиње. Њено неприхватње учествовања у раду централизованих и бирократизованих организација коинцидира са базичним анархистичким позицијама борбе против хијерархијског устројства и принципијелног одбијања улоге пуког извршитеља задатих директива.

Од 1. марта 1963. до свој смрти 1969. године, живела је у Дому за старе и пензионере у Крагујевцу. До краја живота писала је поезију и бележила је своје критичке опсервације у дневничке записе за које сумњала да ће бити спаљени (можда подстакнута судбином Исидоре Секулић, њене пријатељице и колегинице са којом је радила у Другој женској гимназији, која је, пред смрт, лично спалила своју преписку, као и белешке и рукопис своје друге књиге о Његошу). Нехајно се односила према својим рукописима и

белешкама, а вероватно је неке од њих и сама уништила. „Пишем, читам, сређујем, цепам и већ бацам у ватру многе своје исписане хартије, и тако ми пролазе дани.“²⁹

Катарина Богдановић је водила испуњен и активан живот и људи који су је познавали сведоче да се, чак и последњих година живота које је проводила у старачком дому у Крагујевцу, жалила да је не позивају редовно на стручне и културне манифестације које се одржавају у граду. У својим дневничким есејима Катарина Богдановић је, између осталог, писала и о негативним предрасудама којима су изложене старе жене:

Једном сам била решила да пишем студију о старости. Мислим да свако на свој начин осећа старост. Преимућство човека над женом у томе је што старац још увек може да буде симпатичан у друштву, а старица не може. Она је баба, и само то, како за одрасле, тако и за децу. Има примера да су старци уживали симпатије младих жена, па и девојака, а старице не могу да буду симпатичне ни својим вршњацима. Кад би старица написала песму да се заљубила у младог човека, њој би се подсмевали; а кад то учини старац, онда то важи као лепа меланхолична песма.³⁰

Последњих година њеног живота, међу реткима који су је посећивали био је крагујевачки књижевник Милан Николић, који је сакупио део мемоарских рукописа из њене собе у старачком дому и приредио их за штампу. Они су, заједно са комплетном библиографијом њених радова, штампани 1986. под називом *Изабрани живот, дневници, есеји, студије и критике*, у издању Народне библиотеке у Крагујевцу и новооснованог Књижевног клуба који је носио име Катарине Богдановић. Један део њене писане заоставштине налази се у Историјском архиву Шумадије, а већи део, који се налазио у Дому за старе и пензионере, уништен је.³¹

Катарина Богдановић је умрла 2. марта 1969. и сахрањена је на Варошком гробљу у Крагујевцу. Као признање за рад на функцији директорке Женске гимназије у Нишу (1928-1932) и за упечатљив траг који је оставила у културном животу овог града, одликована је Орденом Светог Саве V степена. Међу првима је добила Диплому почасног грађанина Крагујевца, са Орденом рада другог реда 1958. године. У знак захвалности за велики допринос друштвеном и културном развоју Крагујевца, једна Крагујевачка улица

носи њено име. У Трпињи, њеном родном селу, 1990. године је постављена спомен плоча на њеној породичној кући, а њено име краси и једна београдска улица у општини Чукарица.

Последњих пар деценија, у времену промењених политичких, друштвених и научних околности њено дело није прештамповано, а њен допринос културном и политичком животу у Крагујевцу бледи у сећању. Чак је и Крагујевачки књижевни клуб (основан 1953), који је од 1986. године носио име „Катарина Богдановић“, 2011. године променио име у „Удружење писаца Крагујевац“. У аргументацији одлуке за преименовање руководство Удружења незванично је навело да Катарина Богдановић није оставила иза себе значајније књижевно дело, као и да је она заговарала левичарску идеологију која није више доминантна. Натпис на њеном надгробном споменику је избледео, а гробно место је зарасло у коров. Животна прича Катарине Богдановић парадигматска је за женску историографску – а у контексту актуелног процеса историјској ревизионизма, и за општу левичарску – традицију.

¹ Милан Николић, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот“ (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“, Народна билиотека „Вук Караџић“, 1986), 57.

² Још и данас, а посебно пре једног века, постојала је сегрегација образовних профила и одређених професија по полу. Тако је филозофија традиционално била „затворена“ за жене, а то се тумачи тиме што жена „није субјект филозофије“ јер није уопште „субјект у овоме свету“ (Marina Blagojević, Hjuson, „Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji“, Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2015, 87).

³ Види: *Србобран*, Загреб 1914: 113; *Демократија*, 1919: 16; *Српски књижевни гласник*, 1924: 2.

⁴ Катарина Богдановић, „Јован Скерлић као професор“, *Кораци*, св. 1, новембар–децембар 1966, 59.

⁵ Катарина Богдановић, „Право гласа за жене чиновнике“, *Женски покрет* бр. 7/1923. стр. 35-39.

⁶ *Женски покрет* бр. 7/1923, 5.

⁷ *Жена и свет*, мај 1930, 14.

⁸ *Српски књижевни гласник*, 1920. у: „Катарина Богдановић – Изабрани живот“ (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“, Народна билиотека „Вук Караџић“, 1986), 197.

⁹ *Ibid*, 198.

¹⁰ *Жена и свет*, јануар 1928, 7.

¹¹ У време док је Катарина Богдановић била уредница *Женског покрета*, Књижевни одбор часописа чиниле су: Ангелина Видаковић, Делфа Иванић, Зорка Каснар, Милева Петровић и Паулина Лебл-Албала.

¹² Катарина Богдановић и Паулина Лебл-Албала, „Теорија књижевности и анализа писмених састава за средње и стручне школе“ (Београд: Геца Кон, 1923), 161.

¹³ Лично искуство (поглед „изнутра“) у родној анализи постало је главни метод за критику етаблираног теоријског дискурса који претендује на универзалну истину и главни метод за изучавање „другости“ и целокупне друштвене стварности. Овај епистемолошки и методолошки став оличен је у слогану: „Лично је политичко“.

-
- ¹⁴ Види: Н. Т. Петровић: „Теорија књижевности и анализа писмених састава за средње и стручне школе“, *Мисао*, 5/1923 94, стр. 1686–1688; Ј. М. Продановић: „Катарина Богдановић и Паулина Лебл Албала“ *Гласник Професорског друштва*, 4 (1924) 3, стр. 166–171; М. Перковић „Важан приручник за наставника и ђака“, *Покрет*, 9 (1925) 1/5, стр. 15–17; Алберт Халер, „Једна књижевна теорија“, *Југославенска њива*, 8 (1924) II/10, стр. 392–394.
- ¹⁵ Види: *Српски књижевни гласник*, 1920, 6; 1921, 3–4; 1923, 3, 8; 1924, 4; 1927, 7; 1928, 23; *Правда*, Београд 1928, 102, *Наша стварност*, Крагујевац, 1950; 1951, 1-2.
- ¹⁶ Милан Николић, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“ (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 302.
- ¹⁷ Катарина Богдановић, *Српски књижевни гласник*, књ. 8, 1923, 235.
- ¹⁸ Милан Николић, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“ (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 296.
- ¹⁹ *Ibid.*
- ²⁰ *Ibid.*, 297.
- ²¹ Катарина Богдановић, „Психоанализа“, *Просветни Гласник*, Министарство просвете, бр. 2, фебруар 1924, 73-86.
- ²² Милан Николић, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“, (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 188.
- ²³ *Ibid.*, 47.
- ²⁴ „Нове директорке женских гимназија“, *Време*, 27. 09. 1928, 7.
- ²⁵ Милан Николић, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“, (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 130.
- ²⁶ *Глас Шумадије*, 17. септембар 1932, 1.
- ²⁷ Милан Николић, „Живот у хартијама“, предговор у „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“, (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 10.
- ²⁸ Милан Николић, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“, (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 132.
- ²⁹ *Ibid.*, 134.
- ³⁰ Катарина Богдановић, Споменица „Друга кућа“ (Крагујевац: Геронтолошки центар, 1997), 62.
- ³¹ *Прослављени, ожаљени и заборављени*, наслов је једне књиге Катарине Богдановић коју она никада није завршила и изгубио јој се сваки траг. (Милан Николић, „Живот у хартијама“, предговор у *Катарина Богдановић – Изабрани живот* (дневници, есеји, студије и критике), (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 13.

Литература:

Blagojević Hjuston, Marina. „Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji“. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2015.

Богдановић, Катарина и Паулина Лебл-Албала. „Теорија књижевности и анализа писмених састава за средње и стручне школе“. Београд: Геца Кон, 1923.

Богдановић, Катарина. „Јован Скерлић као професор“. *Кораџи*, св. 1, новембар–децембар 1966.

Богдановић, Катарина. „Право гласа за жене чиновнике“, *Женски покрет* бр. 7/1923.

Богдановић, Катарина. „Психоанализа“. *Просветни Гласник*. Министарство просвете, бр. 2, фебруар 1924.

Богдановић, Катарина. Споменица „Друга кућа“. Крагујевац: Геронтолошки центар, 1997.

Богдановић, Катарина. *Српски књижевни гласник*, књ. 8, 1923, 235.

Николић, Милан, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот“. Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“, Народна билиотека „Вук Караџић“, 1986.

Николић, Милан. „Живот у хартијама“. Предговор у „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“. Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986.

Перковић, М. „Важан приручник за наставника и ђака“. *Покрет*, 9 (1925) 1/5.

Петровић, Н. Т. „Теорија књижевности и анализа писмених састава за средње и стручне школе“. *Мисао*, 5/1923.

Продановић, Ј. М. „Катарина Богдановић и Паулина Лебл Албала“. *Гласник Професорског друштва*, 4 (1924) 3.

Халер, Алберт. „Једна књижевна теорија“. *Југославенска њива*, 8 (1924) II/10.

Србобран, Загреб 1914.

Српски књижевни гласник, 1920, 6; 1921, 3–4; 1923, 3, 8; 1924, 4; 1927, 7; 1928, 23.

Српски књижевни гласник, 1924: 2.

Глас Шумадије, 17. септембар 1932.

Демократија, 1919: 16.

Жена и свет, јануар 1928, 7.

Жена и свет, мај 1930.

Наша стварност, Крагујевац, 1950; 1951, 1-2.

„Нове директорке женских гимназија“. *Време*, 27. 09. 1928.

Правда, Београд 1928, 102.

Katarina Bogdanović – The Life Path of an Avant-Garde Intellectual

Katarina Bogdanović (1885-1969) was a philosopher, educator, writer, literary critic, literary historian, and the first woman in Serbia who, along with Paulina Lebl-Albala, wrote a high school textbook. She is one of the most important women in the history of Kragujevac, as well as one of the most prominent intellectuals at a time when few women found the courage and strength for intellectual growth and social activism through public action and involvement in the movements that represented resistance to violence and discrimination against women. This paper is written from the perspective of women's historiography, using primary and secondary historiographical methods. It analyzes Katarina Bogdanović's life path, from a social outsider (from the perspective of gender and her belonging to the lower social class) to someone at the top of the professional pyramid (she was one of the two first women principals of secondary schools in Serbia). Katarina Bogdanović emphasized freedom of choice as the main parameter of success.

Keywords: Katarina Bogdanović, woman historiography, feminism

Друштво једнаких у роману *Жена на ивици времена* Марџ Пирси¹

Подстакнута идејама другог таласа феминизма, Марџ Пирси пише *Жену на ивици времена*, у којој на практичан начин покушава да примени теоријске поставке својих претходница и савременица. У њеном делу могу се наћи одједи теорија Симон де Бовоар и Шуламит Фајерстоун, уз помоћ којих ствара Матапоисет, утопију у којој се цело друштво труди да напредује заједно. У овом раду ћемо се бавити анализом начина на који Пирси изврће и обесмишљава неке константне категорије данашњице као што су класа, род и раса да би створила своју утопију. У првом делу ћемо обратити пажњу на Конину садашњост, на њен положај као Мексиканке из нижег слоја друштва у Америци, то јест, као особе на маргини друштва. Анализираћемо и представе мајчинства у таквим околностима. У другом делу ћемо се фокусирати на начине на које Пирси ствара праведније друштво које се огледа кроз родно неутралан језик и родно неутралне људе, друштво у коме нема хијерархије која Кони спутава у њеној реалности. Посебну пажњу обрађујемо и на концепт укидања биолошке породице, што је значајна основа таквог друштва. Укидајући традиционалне категорије садашњости, Пирси нам показује не бољу будућност, већ будућност једнакости која позива читаоца да преиспитује дате вредности и да ствара нове.

Кључне речи: утопија, род, биолошка породица, мајчинство

Роман Марџ Пирси (Marge Piercy) *Жена на ивици времена* написан је средином седамдесетих година и одражава део оптимизма женског покрета тог доба.² Успех покрета значајно је подстакао и преиспитивање родних улога чак и у до тада превасходно „мушком“ жанру као што је научна фантастика. Када су феминисткиње почеле активно да преиспитују различите концепте укорене у патријархату, као што су односи моћи између мушкарца и жена, њихове теорије постале су значајна полазишта романа научне фантастике које су писале ауторке попут Урсуне К. Легвин (Ursula K. Le Guin), Џудит

Мерил (Judith Merrill), Џоане Рас (Joanna Russ), Марџ Пирси, итд. у другој половини двадесетог века.³

Повезаност научне фантастике и утопија/дистопија је јасна, али такође и сложена.⁴ Двадесети век постаје нарочито плодно тле за преклапање ових прилично флексибилних и инветивних жанрова и њихово све веће мешање. Преклапањем ових жанрова стварају се додатне могућности за указивање на проблеме и неједнакости друштва. Како Атебери тврди, „научна фантастика је облик причања приче који нас позива да преиспитамо стандардне идеје природе и културе“.⁵ Он даље каже како је сврха научне фантастике да изазове „осећај чудноватости“, да „преуреди категорије“. Према Атеберију, писац научне фантастике осећа порив да истражује аспекте друштва, сопства, перцепције, и физичког универзума „које је тешко или немогуће представити конвенционалним реализмом“.⁶

Ипак, Атебери сматра да је, због конзервативних схватања примарно мушке публике, испитивање родних улога у прошлости било минимално и да је до шездесетих година двадесетог века, род заправо био један од елемената стварности које су писци овог жанра највише „преписивали“ у хипотетичке светове научне фантастике.⁷ Како тврди Рид, чак и „очевити“ модерне научне фантастике, Жил Верн (Jules Verne) и Х. Џ. Велс (H. G. Wells), писали су већину својих дела као да су жене „потпуно небитне“, или су, пак, биле ограничене на стереотипне улоге у домаћинству. Док у романима Жила Верна понекад уопште нема жена (*Тајанствено острво*), Велсови романи увек описују авантуру са мушкарцем у центру. На пример, постоје тврдње да је цела култура Елоја у *Времплову* заправо симболична представа жене, „која је довољно беспомоћна да јој треба спасавање, али је опет довољно одрасла да изазове страст мушкарца“.⁸ Наравно, постоји објашњење за овај феномен, тврди Атебери. Наиме, колико год инвентивно било, дело научне фантастике не може испитати цео потенцијал те форме јер се писци не могу концентрисати на сваки аспект замишљеног света одједном. Заправо, „што је чуднији један одређени елемент [тог света], вероватније је да ће други елементи потпасти под познате обрасце“.⁹

У другој половини двадесетог века мења се научна фантастика коју пишу мушкарци. Томе неће допринети само други талас феминизма, већ и помаци на пољу грађанских права. Научна фантастика у том добу почела је да хвата корак са могућим проширеним улогама жена и да обраћа пажњу на проблеме „урођених квалитета“ рода,

расе и друштвене класе, док је раније била махом ограничена само на класу. Ипак, и у многим делима мушких писаца у чијем су средишту биле жене постоје проблеми – жене су опет посвећене мушком успеху, одређене су у односу на мушкарца и њихова карактеризација није ослобођена претпоставке да жене постоје да би унапредиле мушкараце око себе. Касније, тврди Рид, иако је историја мушкараца који „пишу жене“ туробна, ситуација се ипак поправља и писци новије научне фантастике покушавају да „разумеју импликације свог ’мртвог угла’“. ¹⁰

Први примери женског стваралаштва на пољу научне фантастике потичу чак из седамнаестог и деветнаестог века. Маргарет Кавендиш (*Бљештави свет*) и Мери Вулстонкрафт Шели (*Франкеништајн*) ¹¹ своја су дела писале давно пре него што је термин „научна фантастика“ уопште и настао. Још 1666. године Кавендиш описује интерпланетарно путовање једне жене, која преко Северног пола улази у „бљештави свет“ који људи не могу видети због сјаја нашег Сунца. Тај свет је представљен као утопија коју ће жена покушати да репликује након што изврши инвазију на Земљу. ¹² Њено дело једно је од првих која су спојила научну фантастику и утопију. А опет, можемо се вратити чак и раније у прошлост и пронаћи примере утопија које су писале жене. Већ чувено дело Кристине Пизанске (Christine de Pizan), *Књига о граду жена*, описује нови свет у коме живе само жене из прошлости, садашњости и будућности, својеврсно уточиште за „приче, успомене и фантазије које иначе не би могле бити испричане“. ¹³ Шарлот Перкинс Гилман (*Њена земља*) и Мери И. Бредли Лејн (*Мизора*) ¹⁴ крајем деветнаестог века и почетком двадесетог такође описују утопијска друштва сачињена само од жена (мушкарци су нестали, или су у отвореном рату са женама, или су се, пак, сами уништили), друштва која неодољиво подсећају на племе Амазонки. Жене су способне, агилне, раде на унапређивању друштва, а репродукција се врши партеногенезом. У овим утопијама јавља се прикривено схватање да су друштва без мушкараца боља. На пример, у роману Шарлот Перкинс Гилман, свеопшти мир који влада руши један од мушкараца који не може да се помири са чињеницом да се жена са којом се венчао не понаша као „жена“.

Један од најзначајнијих помака у овим жанровима десиће се шездесетих и седамдесетих година двадесетог века. Наиме, под утицајем контракултурног покрета и, такође, другог таласа феминизма, жене које пишу научну фантастику отвориће сасвим

ново поглавље у том жанру. Према Бамер, „нови феминизми“ тог времена имали су заједничку премису – пошто је историјска опресија жена заснована у структурама патријархата, „алтернативна будућност за жене никада се не може саградити унутар тих структура“. Стога, каже она даље, „нови феминизми“ тог доба покушавали су да суштински преуреде не само политичке, економске и идеолошке структуре, него и структуре људског идентитета, веза и језика, па и саме свести.¹⁵ Са „новим феминизмима“ почиње право истраживање још неоткривених потенцијала жанра научне фантастике који је неретко неодвојив од жанра утопије/дистопије. Урсула К. Легвин, Марџ Пирси, Џоана Рас и многе друге ауторке пишу о световима у којима нема унапред задатих категорија. На пример, у тим световима и сама биологија може постати променљива. Пирси омогућава мушкарцима да доје, док Легвин описује људе који могу да мењају пол у зависности од ситуације. Експерименти са идејама сексуалности, рода, класе, проминентни су у њиховим делима и она критикују постојеће друштвено устројство на свеобухватнији начин. Читаоцима се константно упућује позив да преиспитују друштво и, заједно са ауторком, осмишљавају ново, коментаришу, дописују, читавају. Њихова је сврха да померају границе перцепције читаоца о постојећем устројству и да негују жељу за променом.

Жена на ивици времена

Овај роман Марџ Пирси значајан је зато што је успешно успела да представи у једном не само сурову реалност Консуело Кони Рамос, (анти-)јунакињу романа, већ и да, кроз њена путовања у две верзије могуће будућности, успостави дијалог између својих имагинарних и реалних светова. Већи део романа Пирси посвећује супротстављању Конине садашњости са утопијом, местом које је лишено многих идеја и категорија својствених традиционалном друштву. Али у једном тренутку, она читаоцу приказује и трачак друге могуће будућности, дистопије у коју је Кони случајно залутала. Колико год да је Конина садашњост удаљена од утопије, дистопија је заправо представљена као карикатура садашњости. У њој су јасно видљиве штетне праксе садашњице, потекле управо из света у ком јунакиња живи.

Кони је Американка мексичког порекла коју макро њене братанице смешта у психијатријску установу након што му је сломила нос. С обзиром на то да је већ била једном примљена у једну такву установу због повреда које је нанела својој ћерки, одмах је примају, верујући да поново испољава агресивно понашање. Док је затворена, њу редовно посећује Лусијенте, за коју сазнајемо да долази из будућности. Лусијенте живи у Матапоисету, месту које не зна за род, у коме не постоји хијерархија, не постоји опресија и у коме се заједница активно труди да напредује. Уз помоћ телепатске везе, Лусијенте води Кони кроз Матапоисет и показује јој како је организовано њено друштво. Кони се опиरे неким идејама које види у будућности, али ипак прихвата да је такво друштво у суштини боље од оног у ком она живи. Након експерименталне операције којој је била подвргнута, Кони покушава телепатски поново да се повеже са Лусијенте, али се случајно повезује са женом из алтернативне будућности. Ускоро открива да је та будућност у ствари дистопија, у којој жене потписују уговор за пружање сексуалних услуга, у којој је друштво још више подељено, а околина толико загађена да се не види небо.

У првом делу рада, представићемо Конину стварност и тешкоће са којима се она суочава као Мексиканка у Америци тог доба. Оставши на ободу „америчког сна“, тј. на маргини, Кони, како читаоцу постаје јасно, често нема контролу над својим животом, што и води до потпуног губитка контроле када се нађе у психијатријској установи. Други део рада посвећен је представама будуће утопије и ауторкиним предлозима за решавање неких проблема који проистичу из „непроменљивих“ категорија Кониног света. Ауторка кроз утопију преиспитује концепте родног идентитета и мајчинства, придајући им велики значај унутар тог, не *савршеног* света, већ света који је активан, који стално ради ка бољитку. Такође ћемо се у том делу осврнути на дистопију која, иако кратко представљена, показује да категорије Кониног света ипак, јесу променљиве, макар само по интензитету.

Конина реалност

Кони се одувек налазила на ободу америчког друштва. Њена Америка је Америка потлачене имигранткиње која далеко од тога да живи „амерички сан“.¹⁶ Кони је потлачена

због тога што је жена, и због тога што је мексичког порекла, „чикана“, како саму себе назива, али и због тога што припада сиромашном слоју друштва и прима социјалну помоћ. Кони је представљена као лудакиња, неко на дну друштвене лествице. И у томе лежи највећи проблем за њу, што ће касније покушати да „поправи“ у Матапоисету – тај појам лествице, хијерархије, чињенице да постоји горе и доле и да је једно инхерентно боље од другог. Према јунакињи романа се сви који су изнад ње на тој лествици опходе управо као да је луда, иако читалац никада не може са сигурношћу да зна да ли Кони то јесте.

Управо због врло реалистичног приказа живота једне „чикане“, те и реалистичног приказа атмосфере у психијатријској установи (ауторка сама наводи у предговору како је била подстакнута стварним дешавањима док је писала роман; чак је ишла у психијатријске установе да би могла да искуси услове људи затворених унутра), неки критичари били су склони да умањују вредност Пирсиних приказа утопије, то јест, друштва Матапоисета, сматрајући их халуцинацијама душевно болесног пацијента.¹⁷ Маргарет Атвуд запажа како тврдње појединих критичара о халуцинацијама само подривају целу књигу. „Ако је Кони луда, њена борба да побегне из институције мора се гледати у потпуно другачијем светлу од оног у који га ауторка смешта, а доктори, макро, и равнодушна породица донекле имају оправдање што се према њој понашају немарно.“¹⁸ Истина, са једне стране, тако упрошћен поглед на цео један нови свет који нам је ауторка представила може променити цео став читаоца према делу. Атвуд каже да се роману не сме одузимати право да се назива утопијом, „са свим врлинама и манама“ инхерентним том жанру. Како она сматра, такви романи не раде се заправо о авантурама јунака/јунакиње, већ је прави јунак друштво будућности, које омогућава читаоцу да пореди, вага, замишља и преуређује.¹⁹ Стога, заиста велики део искуства читаоца почива на идеји да је Матапоисет стваран, те би импулс преиспитивања садашњости могао да буде умањен ако се покаже супротно.

Са друге стране, Конино потенцијално лудило може се сматрати и снагом романа, то јест, може представљати модус који ауторка користи да сруши успостављене границе. Како тврди Вагнер-Лолор, жена као Кони, „преступница“, „жена која руши границе“ (*the transgressive woman*) присутна је у многим „делима спекулативне фикције“. „Свака лудакиња руши конвенционалне границе простора и времена, а и сваку пристојност. [...] Можда је сматрају зараженом, чак и криминалном, јер је преступница – али, напослетку, њена вредност лежи баш у томе што ремети. Критична је, самокритична и инвентивна. А

текстови које насељава? Листови пуни скандала.“²⁰ Такви „скандали“ такође могу навести читаоца да почне да преиспитује границе сопственог друштва. Приказујући Кони, жену на маргини друштва у сваком погледу, приказујући њено искуство, сакривено од обичног погледа, Пирси стално наводи читаоца на тај чин, наводи га на активност.

Пирси има необичан дар да прикривеном иронијом нагласи супротна лица „америчког сна“, отеловљена у Кониној ужој породици. Са једне стране стоје Кони и Доли, а са друге, Конин рођени брат, а Долин отац, Луис.

Пирси не штеди читаоца у представљању Конине прилично тешке животне ситуације. Одмах је затичемо како покушава да спасе своју братаницу, Доли, коју јури макро, то јест, њен „дечко“, у покушају да је присили да абортира. Претучена, она налази спас у Конином стану, све док не дође њен дечко/макро и са собом не доведе „доктора“ који треба да изврши абортус. Прве стране су кржаве и насилне, и симболичан су одраз Конине борбе против система у ком не може да победи. Први део романа, који заправо треба да буде најреалистичнији, чини се гротескним у неким деловима. Читалац не може да верује шта се Кони дешава и чини се да је заглављена у кошмару. У намери да одбрани Доли, Кони удара Хералда, њеног макроа, боцом вина и ломи му нос. У том тренутку, поред тога што је Долин мучитељ, Хералдо отеловљује за Кони све мушкарце у животу који су је повређивали.

[...] он је био човек који је подводио њену омиљену братаницу, њену бебу, макро који је тукао Доли и продавао је свињама да се празне у њу. Који је крао од Доли и шамарао њену ћерку Ниту и узимао новац истиснут загађењем Долиног меса да купи чизме од гуштера и кокаин и друге жене. Хералдо је био њен отац, који ју је тукао сваке недеље њеног детињства. Њен други муж, који ју је послао у ургентни док јој је крв лила низ ноге. Он је био Ел Муро, који ју је силовао, а онда претукао јер није хтела да лаже и каже да је уживала у томе.²¹

Овакви пасуси, вешто уметнути у описе њене садашњости, показују какво је Конино искуство. А њена братаница, Доли, у сличној је ситуацији. Као проститутка, и она је маргинализована и искључена из друштва. Зависи од свог дечка, који је приморава да се продаје и који је туче.

С друге стране, Долин отац, Луис, налази се у центру, успешно је остварио своје намере да се „уздигне“ на друштвеној лествици. Приказан је као човек који жуди да се интегрише у америчку слику сна, квази-утопије у ком се беспштедно граби ка врху. Чак и његове жене представљају својеврстан „успон“. Кармел, прва жена, „била је за тешка времена“; Ширли, „за успостављање посла“, а Адел, последња жена, за „зарађивање гомиле новца и трошење“. „Све Луисове жене звучале су исто, климале главом, али свака је била отменија и углачанија од претходне.“²² Он у својој жељи подражава слику главе породице, иако је заправо извитоперени *матер фамилиас* чија улога почиње и завршава се тиме што окупља децу око себе за важне празнике. Луис је „одговорно лице“ и за Кони и он је тај који, напоследку, ставља потпис да се она прими у психијатријску установу, по договору са макроом своје ћерке. „Неко примирје је договорено између два мушкарца над телима њихових жена. Луис, који никада није признавао да је његова најстарија ћерка курва, али се због њега тако осећала сваки пут када би је довео у кућу.“²³ Ипак, све што је Луис остварио, остварио је зато што се успешно интегрисао, што Кони и Доли не могу да постигну. У добу потрошачке културе, Луис је онај који троши, а Кони је потрошна роба. „Живела сам у три града [...] и све их видела са дна.“²⁴ Док одлази у лудницу, Кони сама себе назива „људским ђубретом“. Гурају је у подземље, куда завршавају сви „који су непожељни“. Мотив дна, као и мотив пењања по лествици, типични су појмови капиталистичког друштва којих ће се касније решити Пирси у Матапоисету. Ако нема лествице, нема потребе нико ни да се пење по њој.

Оно што је ауторка представила као веома битно за Кони, а што ће се касније показати такође битним у утопијској средини, јесте концепт мајчинства. Прилично је очигледно у описима Кониног одрастања да је она била изложена традиционалном одрастању у сиромашној породици. Њена мајка је типична *матер долороса* Симон де Бовоар (Simone de Beauvoir), незадовољна жена која преноси горчину на децу. Мазохистички пожртвована, „*матер долороса* од својих патњи ствара оружје којим се садистички служи; њене сцене мирења са судбином стварају у детету осећај кривице, које ће га често тиштити целог живота...“²⁵ Кони покушава да се одупре судбини коју њена мајка сматра неумитном и да напредује, али не успева. Стога понекад она сама жали што не може, као њена мајка, да се помири са судбином. „Добро би јој дошло мало

помирености њене мајке. Кад год би се борила против своје тешке и киселе судбине, као да је била још горе потучена, горе понижена, брже је остајала сама...²⁶

Реч коју Лусијенте, њена веза са будућношћу, користи да би је описала, „пријемчива“, нервира Кони јер је подсећа на пасивност Мексиканки којима је била изложена у младости, преваходно на пасивност њене мајке. „Кротка Мексиканка Консуело, обучена у црно са обореним погледом, која никада не говори ако јој се не обрате. Њена мајка која клечи поред црне девице.“²⁷ Пре него што ће отићи на факултет, Консуело говори својој мајци како не жели само да „пати и да служи“ и „никада да не живи свој живот“. „Са петнаест година, са седамнаест, врштала је на своју мајку као да је улогу Мексиканке која никада не седе са породицом, која једе после, као слушкиња, нешто што је њена мајка измислила.“²⁸ И управо ће кривица коју спомиње Де Бовоар тиштати Кони целог живота. Осећаће кривицу због своје мајке, а касније, и због свог детета. У једном наврату чак говори да је одрасла са глађу за мајком, за љубављу коју је њена мајка пружала Луису и најмлађој ћерки, Инес. Касније се пита да ли је већа будала она са петнаест година, пуна планова и жара, и пркоса према мајци, или она са тридесет седам, која је одустала од свих планова.

Конина сећања која укључују њену ћерку Анхелину обично су прожета жаљењем. Не само због тога што јој је социјална служба одузела дете због њеног немара, већ и због свега што није могла да јој обезбеди када је била одговорна за њу. Ауторка узроке тог укоренееног свеприсутног осећаја жаљења везује за однос Конине мајке према њој. А тај однос, приказан као посве нездрав, однос који гуши, произилази из чињенице што је Конина мајка пројектовала „сву неодређеност свог односа према себи“²⁹ на Кони. Касније, управо због тог односа, Кони се осећа као да је „обезмајчена“ (*desmadrada*) и због тога ће вечито касније тражити љубав. Де Бовоар говори о мајчинском бесу који је штетан за само развиће детета, нарочито женског. „Бесна што је родила кћер, мајка је прихвата са овим двосмисленим проклетством: ’Бићеш жена’“, пише она.³⁰ То проклетство има директан пандан у овом делу, јер Конина мајка њу управо благосиља/проклиње речима: „Радићеш оно што жене раде. Платићеш дуг породици за своју крв. Да волиш своју децу колико ја волим своју.“³¹ Међутим, Кони је свесна да „мора прво да воли себе“ да би волела Анхелину, посебно зато што је Анхелина „ћерка коју видиш као отеловљење себе“.³²

Утопија

Утопијско друштво које Кони посећује Пирси је засновала на низу покрета актуелних у време када је књига писана; Матапоисет је оличење идеала феминизма, социјализма и еколошке свести. Кони телепатски путује у ту, како касније откривамо, могућу будућност, у којој су сви грађани цењени и вољени. Ту нема неједнакости, нема богатих и сиромашних, не постоји дискриминација на основу рода или расе. Одлуке се доносе на већу, где се састају становници једног места и кроз разговор доносе одлуке.

Није јасно зашто је Кони изабрана за такав увид у будућност осим што је „хватач“, то јест, „пријемчива“. Такође није јасна сврха њених путовања, јер она, нарочито када је затворена и под утицајем лекова, тешко да може нешто да промени. Кони се испрва опире ономе што види у Матапоисету, почевши од саме Лусијенте, за коју на почетку мисли да је мушко (али помишља у неколико наврата да је превише „женскаст“ и претпоставља да је, стога, хомосексуалац), до друштвеног устројства утопије, које често сматра назадним. Повратак руралном животу на ком је заснован Матапоисет она упоређује са оним чега се сећа о Мексику, са животом који су њени преци оставили за собом. Ипак, такав живот је, Пирси показује, дошао после „Доба похлепе и отпада“ (Америке њеног доба) које је, читалац може само да претпостави, условило овакав живот.³³

Један од најзначајнијих предности Матапоисета јесте што је у његовој основи заиста једнакост. Хијерархија која постоји у патријархалном друштву тамо просто није битна, дискриминација ни по једном основу не постоји. Чак се и језик доста променио, те због недостатка хијерархије Лусијенте често мора да „пита“ неку врсту електронске енциклопедије да би пронашла одговор на Конино питања. Лусијенте не разуме концепт владе, а чак не разуме ни концепт дипломе, јер не разуме такво степеновање. Једна од најзначајнијих промена у језику тог друштва јесте што је постао сасвим родно неутралан. Уместо да користе заменице *он* или *она*, *његов* или *њен*, становници Матапоисета користе *пер* (скраћено од *person*). Иако у почетку заиста звучи чудно, као и други неки експерименти које Пирси врши над речником будућности, то *пер* касније постаје толико уобичајено, да се читалац понекад пита зашто Кони инсистира на „додељивању“ пола. Она је једина која има потребу да зна ког пола је неко да би знала како да говори о њима.

Утопијски романи које пишу жене често експериментишу с језиком, јер он одржава *статус кво*. То потврђује и тврдња Бенцамина Лија Ворфа (Benjamin Lee Whorf) да „језик обликује начин на који мислимо и одређује оно о чему мислимо“.³⁴ Заиста, веза између језика и идеја које су њиме изражене је сложена; Ворф тврди да чак и граматика одређеног језика обликује идеје, те да је она и „програм и водич за индивидуалну менталну активност, за анализу утисака“.³⁵ Иако недоказана, хипотеза језичке релативности, „по којој специфична структура матерњег језика сваког човека бар у неким тачкама утиче на његово виђење света“³⁶ може објаснити зашто је Кони тако тешко да прихвати све чему је изложена и зашто инсистира да користи сопствене изразе за појаве и концепте у будућности. Како Бугарски тврди: „Карактеристични склоп сваког језика у извесној мери усмерава запажања оних који њиме говоре, тако да се неки односи истичу а неки не, док се неке појмовне сфере уобличавају сад на један, сад на други начин.“³⁷ Он даље каже да људи из различитих култура чак „не живе у сасвим истом свету“, управо због језика којим говоре. Није зато чудно што Пирси прво кроз језик покушава да укаже на штетну улогу језика у понављању пракси које „намећу“ род. Пирси чак ни не мора да експериментише превише због саме структуре енглеског језика. Заправо, осим ове промене, она само показује како су се неке речи „изгубиле“ током времена пошто су се губиле појаве које су означавале; она мења, шири значење неких именица, претвара их у глаголе, итд. Ма колико мала нам се чинила та промена са заменицама, она је ипак кључна за „разбијање“ бинарних опозиција које такво друштво више не подржава.

Није само битно што је језик родно неутралан, већ што су у том друштву, 2137. године, људи родно неутрални. Пирси заступа тезу да је андрогинија решење за проблеме које жене имају у патријархалном друштву. Она све време трага за облицима друштвене организације који ће превазићи дихотомије карактеристичне за њено време, а које су дубоко укорењене у роду. Матапоисет можда није савршен свет, али присутан је сталан рад на усавршавању. Кони мисли да Лусијенте личи на мушкарца, све док је не угледа у традиционалној одећи. „Можда је због лаганије одеће, можда је због очекивања – у сваком случају, Лусијенте је сада изгледала као жена.“³⁸ Иако касније неће то толико радити, у почетку Кони све осуђује и мери по категоријама и концептима свог времена. „Лусијентино лице и глас и тело сада су јој се чинили женски, иако уопште не женствени; превише самопоуздани, превише несамосвесни, превише агресивни и сигурни и грациозни

на погрешан [...] начин да буде жена; а опет, жена.“³⁹ Би, кога касније упознаје, личи јој на Клода, њеног мртвог љубавника, с тим што, за разлику од Клода, Би отворено показује осећања и не либи се да плаче. Још једна новина тог доба јесте што и мушкарци и жене иду у рат.

Због тога што не постоји род, у Пирсиној утопији не постоји ни хомофобија. Лусијенте спава и са женама и са мушкарцима, њен љубавник Џекребит такође. То је сасвим различито од Кониног времена, где се хомосексуалност сматра болешћу. На пример, део експеримената који се врше над Скипом, хомосексуалцем који је затворен са Кони у психијатријској установи, служи да „обрне“ његову хомосексуалност. Пирси описује чак и нељудске експерименте које су вршили на њему; стављали су му електроде на пенис, показивали слике голих мушкараца и ударали струјом када би имао ерекцију. У каснијем експерименту, коме је подвргнута и Кони, Скипу уграђују електроде у мозак да би му „исправили понашање“. Експеримент је успешан, али Кони запажа да је „нешто прелепо и брзо изгорело“.⁴⁰ Скип, у својој жељи да изађе из установе, претвара се да је „излечен“ да би касније извршио самоубиство када је добио дозволу да оде кући. „Кретао се другачије: трапаво. Као да је коначно пристао да имитира грубу, трапаву мужевност доктора на неко време [...]“⁴¹ Ипак, једино што су успели да излече јесте његову неодлучност. „Научили су га да дела, научили су га вредности брзе чисте смрти.“⁴² У Конино време, хомосексуалност је болест која се лечи; у Матапоисету, она је нормална.

Један од најважнијих помака у том друштву, можда и прекретница (јер нам ауторка никада јасно не открива историју друштва; никада не открива да ли се десио заправо неки одређени догађај који је довео до оваквог устројства) представља „измештање“ рађања из женског тела. Децу више не рађају мајке. Заправо, не рађа их нико, већ се стварају у „инкубатору“ (*brooder*). Лусијенте објашњава како је дошло до тога да нико не „носи живо“:

То је био део дуге револуције жена. Када смо ломиле све старе хијерархије. На крају је остала и та једна ствар које смо морале да се одрекнемо, једине моћи коју смо икада имале, да заузврат нико не би имао моћ. Изворна производња: моћ да рађамо. Јер све док смо биле оковане биолошки, никада не бисмо биле једнаке. А

мужјаци никада не би били хуманизовани да буду брижни и нежни. Тако да смо сви постали мајке. Свако дете има три.⁴³

Испрва, када види како се стварају та деца, Кони има оштру негативну реакцију. Говори како их мрзи, та „млака чудовишта будућности рођена из боце, рођена без бола, разнобојна као окот псића без стигме расе и пола.“⁴⁴ Присећа се осећаја који је имала са Анхелином док је дојила и пита се: „Како ико може знати шта значи бити мајка ко никада није носио дете девет месеци испод срца, ко никада није родио дете у крви и болу, ко никада није дојио?“⁴⁵ Али овакав приступ рађању, показује нам Пирси, има својих корисних страна. Када су се жене ослободиле „биологије“, деца су у том савршеном свету добила савршено детињство. Особе се пријављују да би постале „мајке“, те стога само особе које желе и могу заправо постају мајке. То је сасвим у складу са мотом тог времена – „Особа не сме да ради оно што особа не може да ради.“ Такође, овом идејом Пирси руши још једну традиционалну идеју – идеју о нуклеарној и биолошкој породици. Деци не требају отац и мајка, већ брижни људи који ће их водити док не буде време да постану независни. Одговорност за дете никада не лежи на само једној особи, што је карактеристично за Конино време, у ком један родитељ, обично жена, има примарну улогу у одгоју детета.⁴⁶

Ова идеја измештања репродуктивних функција из женског тела у циљу постизања једнакости може се довести у везу са аргументом Шуламит Фајерстоун да је природа неправедна и да је нешто што жене и мушкарци треба да избегну. Фајерстоун тврди да мушкарци и жене јесу створени различити, али „не једнако привилеговани“.⁴⁷ Тако да она сматра да циљ феминистичке револуције мора бити не само уклањање мушке привилегије, већ саме разлике полова, то јест, довести до стања у коме гениталне разлике међу људима више нису битне. Уместо да један пол буде „задужен“ за репродукцију, увела би се вештачка репродукција, а деца би се рађала од оба пола једнако.⁴⁸ Још једна њена идеја која се може видети у утопији Матапоисета јесте идеја о скраћеној зависности деце од мајке, и обрнуто, што би, према мишљењу Фајерстоун, требало на крају да доведе до „сламања тираније биолошке породице“.⁴⁹ Деца у Матапоисету врло рано пролазе кроз ритуал одвајања од родитеља и тим чином одрастају и постају независни од родитеља.

Пирси се такође поиграва и биологијом, додуше, нудећи могућност мушкарцима да доје уз инјекције хормона. Када први пут уочи мушкарца са грудима, Конина реакција на ово је нарочито негативна – мука јој је и бесна је.

Како се усуђује било који мушкарац да дели то задовољство. Ове мисле да су победиле, али су мушкарцима препустиле последње уточиште жена. Шта је овде посебно када си жена? Свега су се одрекле, пустиле су мушкарце да им украду последње остатке прастаре моћи, запечаћене у крвљу и млеку.⁵⁰

Али ту долази до изражаја неколико заблуда, како ће касније показати ауторка. Кони и даље верује да је једина вредност жене, једино на шта има да буде поносна, улога мајке. Пирси показује ту колико су дихотомије рода укорене у друштву, када их подражава и Кони, која због њих пати целог живота. Наравно, Лусијенте и остали становници Матапоисета помажу јој да увиди предности таквог приступа одгоју. Кони испрва покушава да дели свет ослобођен бинарних подела као да оне и даље важе, иако су управо те поделе допринеле томе да она о мушкарцима прича на горепоменути начин, као да су на супротним странама на фронту, што рефлектује парадоксе присутне у патријархату. Њено коначно прихватање таквог друштва долази у тренутку када му симболично предаје сопствено дете, да одрасте „чудна, али срећна и снажна“. У потпуном обртању клетве коју је њој њена мајка изрекла, Кони жели да Анхелина уопште не буде сломљена као она, да буде снажна, да буде поносна.

Матапоисет стоји у контрасту са кратким погледом на дистопију коју нам представља ауторка. Сасвим случајно, Кони завршава у алтернативној будућности у којој се сусреће са женом, Глиндином, која је више карикатура женствености, „са малим струком, огромним оштрим грудима које су штрчале као брусхалтери које је сама Кони носила у педесетима“.⁵¹ Она такође има раван стомак, али превелике кукове и задњицу. Кони такође примећује да има малене шаке и ноге и узане чланке. Како сама Глиндина каже, прошла је кроз целу серију операција и поновних операција да би постала оличење нечијих фантазија путености.

У овој могућој будућности, у којој је хијерархија пренаглашена у сваком погледу, и жене су пренаглашене, те се оне цене само због физичког изгледа и сексуалности.

Глиндина је једна од жена под уговором, то јест, пристаје да пружа сексуалне услуге на одређени период времена, а све то време проводи у изолацији, под стражом. Људи у том добу једу неидентификовану храну, пију пилуле да би променили своје расположење, затворени су и, због загађења, не могу ни да виде небо. Небо, наравно, могу да виде само богати, који живе „горе“, на свемирским платформама. Људе који живе још испод, који удишу ваздух који није прерађен, Глиндина зове „ћорцима“ (*duds*). „Болесни су, сви они, само банке органа које ходају, као што Кеш каже, а чак и пола њих имају трулу јетру. Није као да имају неку сврху.“⁵² Овде се показује да у том свету човек са дна лествице, ако нема употребну сврху (било сексуалну, било као банка органа), није ништа. Колико год да је Матапоисет доследан у тежњи ка савршенству, у представљању добрих пракси које треба да мењају лоше, ова верзија будућности, у којој је све уништено, па и сами људи, можда има јачу дидактичку сврху од утопије. Иако је све ужасно, чак и незамисливо, тај кошмар заправо представља карикатуру у чијој основи су принципи који се могу препознати у Америци тога доба, у Америци у којој Кони живи.

Закључак

Сама чињеница да је ауторка уронила у неколико различитих жанрова да би представила критику званичне идеологије говори о разноликости и богатству овог романа. Реализам живота Консуело Рамос потребан је као основа, као полигон за каснију представу света без категорија које су изнова и изнова враћале Кони на дно. Утопија и дистопија које нам ауторка затим представља служе да учврсте идеју да Конино друштво само по себи није „здро“, јер производи праксе које тлаче уместо да негују развој.

У супротности са Америком коју Кони „гледа са дна“, стоји Матапоисет, у који је ауторка уткала напредне мисли свог доба као што су еколошка свест, феминизам, а чак и неки принципи социјализма. Матапоисет је друштво без категорија рода, класе и расе, које, иако га Кони испрва сматра назадним, успева да негује једнакост, успева да гаји ту утопију која је настала управо када су се непроменљиве категорије промениле. Ауторка показује шта се дешава када се човек ослободи тих категорија. То будуће друштво прихвата, чак и слави управо разлике које су Консуело гурале на дно и маргинализовале у

њеном свету. Она је тек прихваћена у Матапоисету, међу људима који никако не налице на оно што је својствено њеном времену. На пример, у Кониној садашњости, ауторка описује проблеме које изазивају традиционалне родне улоге и хијерархијско устројство друштва. Са друге стране нам приказује будуће друштво, које је лишено таквих улога и таквог поретка. У њеној утопији не само што је језик родно неутралан, већ су и људи родно неутрални. Пирси открива како промене погледа на род и родне улоге могу довести до једнакости међу половима, а затим и до свеопште друштвене једнакости. Користећи идеје Шуламит Фајерстоун као полазиште, она чак и измешта рађање из женског тела, дајући му потпуну аутономију. У таквом свету, где није превасходно једна особа задужена за рађање и одгој детета, родитељи постају само особе које то желе, што води до срећнијих и задовољнијих људи и деце, што је и здрава основа за једнакост у друштву.

Контраст између Конине Америке и утопије такође је наглашена представом друге могуће будућности, дистопије која настаје када све те категорије још ојачају и дубље зађу у животе људи. Иако кратка, ова дистопија је доста снажна, и оправдано изазива у читаоцу страх од будућности која је можда вероватнија од утопије ако се ништа не промени.

Кроз мешање жанрова и поигравање са категоријама на које покушава да нас упозори, ауторка је успела да, како би Атвуд то назвала, „заслади дидактичку пилулу“⁵³ на начин на који до тада није био присутан у овом жанру. Као што ова ауторка тврди, овакве приче за циљ имају да нам покажу да „ако се нешто може замислити другачије, може се и урадити другачије“, ⁵⁴ што је, напokon, и порука овог романа. Ако смо кроз Конину реалност и дистопију уочили неповољне категорије и праксе друштва, а кроз утопију видели примере замишљене промене статуса кво, онда можемо да радимо на мењању ових квази-постулата патријархалне идеологије и стремимо ка некој сопственој утопији.

¹ Овај рад настао је у оквиру пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915*. године (бр. 178029) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² У предговору издања из 2016. године, Пирси наглашава да су седамдесете године двадесетог века биле „време великог политичког жара и оптимизма“ међу онима који су жудели за променом и правичнијим друштвом. „Утопија се рађа из глади за нечим бољим, али се ослања на наду да буде покретач за замишљање такве будућности. Моја жеља да узмем најплодоносније идеје разних покрета за друштвеном променом и да их учиним живописним и конкретним – то је право порекло *Жене на ивици времена*.“ Marge Piercy, *Woman on the Edge of Time* (New York: Ballantine Books, 2016), vii-xi.

У књизи есеја, ауторка додатно наглашава улогу наде, тврдећи да порив да се стварају феминистичке утопије зависи од „одређене атмосфере оптимизма или осећаја покрета и наде“. Marge Piercy, *My Life, My Body* (Oakland: PM Press, 2015).

³ Robin Anne Reid, *Women in Science Fiction and Fantasy* (Westport: Greenwood Press, 2009), 176-177.

⁴ Вид. Raymond Williams, "Utopia and Science Fiction" in *Science Fiction Studies*, Vol. 5.

<https://www.depauw.edu/sfs/backissues/16/williams16art.htm> преузето: 21.2.2018.

⁵ Сопствени превод, осим ако није назначено другачије.

⁶ Brian Attebery, *Decoding Gender in Science Fiction* (New York: Routledge, 2002), 4-5.

⁷ *Ibid*, 5.

⁸ Robin Anne Reid, *Women in Science Fiction and Fantasy* (Westport: Greenwood Press, 2009), 170-171.

⁹ Brian Attebery, *Decoding Gender in Science Fiction* (New York: Routledge, 2002), 5.

¹⁰ Robin Anne Reid, *Women in Science Fiction and Fantasy* (Westport: Greenwood Press, 2009), 177.

¹¹ Margaret Cavendish (*The Blazing World*); Mary Wollstonecraft Shelley (*Frankenstein*).

¹² Adam Roberts, *The History of Science Fiction* (New York: Palgrave Macmillan, 2006), 47-48.

¹³ Angelika Bammer, *Partial Visions: Feminism and Utopianism in the 1970s* (New York: Routledge, 1991), 10.

¹⁴ Charlotte Perkins Gilman (*Herland*); Mary E. Bradley Lane (*Mizora*).

¹⁵ Angelika Bammer, *Partial Visions: Feminism and Utopianism in the 1970s* (New York: Routledge, 1991), 10.

¹⁶ Концепт заснован на америчком Уставу, по коме свако има право на „живот, слободу и потрагу за срећом“. Имплицира да свако може успети у том друштву, у ком нема препрека.

¹⁷ Margaret Atwood, *In Other Worlds* (St. Ives: Virago, 2012), 102.

¹⁸ *Ibid*, 102.

¹⁹ *Ibid*, 102-3.

²⁰ Jennifer A. Wagner-Lawlor, *Postmodern Utopias and Feminist Fictions* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 16.

²¹ Marge Piercy, *Woman on the Edge of Time* (New York: Ballantine Books, 2016), 9.

²² Marge Piercy, *Woman on the Edge of Time* (New York: Ballantine Books, 2016), 285.

²³ *Ibid*, 28.

²⁴ *Ibid*, 44.

²⁵ Симон де Бовоар, *Други пол* (Београд: Београдско издавачко-графички завод, 1982), 352.

²⁶ Marge Piercy, *Woman on the Edge of Time* (New York: Ballantine Books, 2016), 43.

²⁷ *Ibid*, 43.

²⁸ *Ibid*, 46.

²⁹ Симон де Бовоар, *Други пол* (Београд: Београдско издавачко-графички завод, 1982), 355.

³⁰ *Ibid*, 356.

³¹ Marge Piercy, *Woman on the Edge of Time* (New York: Ballantine Books, 2016), 45.

³² *Ibid*, 63.

³³ У предговору романа, Пирси сама каже како је хтела да прикаже „еколошки здраво друштво“ у ком ритуали и институције наглашавају чињеницу да је човек део природе и стога за њу и одговоран. Даље каже да је сврха романа да елиминише односе моћи и да људе поново интегрише у природни свет. Marge Piercy, *Woman on the Edge of Time* (New York: Ballantine Books, 2016), ix.

Она такође тврди да је то својствено свим феминистичким визијама будућности. Наиме, често су та друштва замишљена као пасторална јер одсликавају „јединство, међу женама, међу свим живим бићима, свима нама који са планетом чинимо једно биће, Земљу која се котрља“. Пирси често назначавала како поштује „обичан, неопходан рад“. Marge Piercy, *My Life, My Body*, (Oakland: PM Press, 2015), 78-79.

³⁴ John B. Carroll, *Language Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf* (Cambridge: MIT Press, 1956), 212.

³⁵ *Ibid*, 212.

³⁶ Ранко Бугарски, *Увод у опиту лингвистику* (Београд: Чигоја, 2003), 37.

³⁷ Ibid, 37.

³⁸ Marge Piercy, *Woman on the Edge of Time* (New York: Ballantine Books, 2016), 104.

³⁹ Ibid, 104.

⁴⁰ Ibid, 295.

⁴¹ Ibid, 295.

⁴² Ibid, 312.

⁴³ Ibid, 110.

⁴⁴ Ibid, 111.

⁴⁵ Ibid, 111.

⁴⁶ „Не могу ни да замислим утопију створену женском руком у којој је жена једина одговорна за потомство. Ниједна [феминистичка] утопија не садржи ону ужасну изолацију о којој многе жене причају, која се дешава после порођаја, када остају саме са незнанцем, новом живом бебом која све захтева ужасно гласно.“ Marge Piercy, *My Life, My Body*, (Oakland: PM Press, 2015), 77.

⁴⁷ Shulamith Firestone, *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution* (New York: William Morrow & Co, 1970), 8.

⁴⁸ Ibid, 11.

⁴⁹ Ibid, 11.

⁵⁰ Marge Piercy, *Woman on the Edge of Time* (New York: Ballantine Books, 2016), 142.

⁵¹ Ibid, 314.

⁵² Ibid, 318.

⁵³ Margaret Atwood, *In Other Worlds* (St. Ives: Virago, 2012), 102-103.

⁵⁴ Ibid, 103.

Литература:

- Attebery, Brian. *Decoding Gender in Science Fiction*. New York: Routledge, 2002.
- Atwood, Margaret. *In Other Worlds*. St. Ives: Virago, 2012.
- Бугарски, Ранко. *Увод у општу лингвистику*. Београд: Чигоја, 2003.
- Carroll, John B. *Language Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Cambridge: MIT Press, 1956.
- Де Бовоар, Симон. *Други пол*. Београд: Београдско издавачко-графички завод, 1982.
- Piercy, Marge. *My Life, My Body*. Oakland: PM Press, 2015.
- Piercy, Marge. *Woman on the Edge of Time*. New York: Ballantine Books, 2016.
- Reid, Robin Anne. *Women in Science Fiction and Fantasy*. Westport: Greenwood Press, 2009.
- Roberts, Adam. *The History of Science Fiction*. New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- Firestone, Shulamith. *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*. New York: William Morrow & Co, 1970.
- Wagner-Lawlor, Jennifer A. *Postmodern Utopias and Feminist Fictions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Williams, Raymond. "Utopia and Science Fiction", *Science Fiction Studies*. Vol. 5. November 1978.
- <https://www.depauw.edu/sfs/backissues/16/williams16art.htm>, презето: 21. 2. 2018.

The Society of Equals in the *Woman on the Edge of Time* by Marge Piercy

Encouraged by the ideas of second-wave feminism, Piercy writes *Woman on the Edge of Time*, in which she attempts to apply the theoretical findings of her predecessors and contemporary authors. Her work echoes the theories of Simone de Beauvoir and Shulamith Firestone, which she applies in order to create Mattapoisett, a utopia in which the entire society tries to achieve progress together. In this paper, we will analyze the way Piercy twists certain categories of today – class, gender and race – and renders them meaningless so as to create her utopia. In the first part, we will pay attention to Connie's present, to her position as a Mexican-American woman from the lower class, that is, her position as a person on the margins of society. We will also analyze the representations of motherhood in her circumstances. In the second part, we will focus on the ways Piercy creates a more just society which is reflected in gender-neutral language and gender-neutral people, a society in which there is no hierarchy which fetters Connie in her present. We will also pay special attention to the concept of abolishing the biological family, which is presented as a significant basis of such a society. By abolishing the traditional categories of the present, Piercy demonstrates the possibility of not a better future, but a future of equality that invites the reader to re-examine set values and create new ones.

Keywords: utopia, gender, motherhood, biological family

Biljana Dojčinović
Jelena Arandelović
Minja Bujaković
Radojka Jevtić
Mina Marković
Marina Milošević
Teodora Todorić Milićević
Faculty of Philology
University of Belgrade

UDC: 016:141.72(497.11) "1991/2003"
Original scientific article

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2018.8.8.10>

Annotated Bibliography of Journals and Books on Gender Issues in Serbia 1991–2003

This bibliography was initiated as a project of the Center for Women's Studies in Belgrade in 2003, but remained unfinished until 2018. Its original aim was to present the books and periodicals from the field of feminist studies published in Serbia to feminist theoreticians and activists outside the Yugo-sphere. Individual articles were not included because, in the period presented, there were too many of them for an overview in a single text. Nowadays, this bibliography gives us the insight into the feminist knowledge production in the 1990s in Serbia – the most difficult period in the recent history of Serbia and the whole former Yugoslavia. For new generations, it is a reminder of our efforts to broaden views and to endure in the never-ending struggle.

Keywords: feminism, feminist theory, feminist periodicals, gender studies, Serbia.

During the 90s, feminist theory seemed to bloom in Serbia. The then new category of gender, introduced into sociology and then literature, became a tool for the interventions in the categories of class, nation and other ones which used to overlook the difference between the positions of men and women. Gendered knowledge became a topic in academia: Prof. Anđelka Milić formed the master's degree course "Women and Gender" at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade; Žarana Papić had already published a book on sociology and feminism, as well as the collection on women in anthropology (with Lydia Sklevicky); other academics such as Marina Blagojević were productive in the field. Among the NGOs, Women's Studies Center in Belgrade started its first course on quite the symbolic date – March 8th, in 1992. Its formation had been initiated by the group "Women and Society", as the activists of the group, among which was Sonja Drljević, felt that the time for theory had come.

The development of feminist, women's and, later, gender studies in Serbia, however, began during the socialist period, within the Socialist Federative Republic of Yugoslavia – SFRY. The first important date in this development is the conference *Drug-ca žena, novi pristup ženskom pitanju* (Comrade Woman), held in 1978 at the Students' Cultural Center in Belgrade. This is the moment when various theoreticians and researchers from Yugoslavia, who had already been working on feminist knowledge in anthropology, sociology, philosophy and other disciplines, gathered and learnt about each other. The Western feminist ideas thus became present in the public, challenging the socialist state feminism, which proclaimed that the equality of classes also meant the equality of genders. The contemporary reactions in the (state) press to the conference basically presented it as an unnecessary promotion of “bourgeoisie feminism”. This negative reception of the conference should not, however, diminish the important results of the feminism and care for women of the socialist period. Not only were many sociological and other studies, which are still relevant, written then, but the essential socialist rights for women also seemed stable and safe: the right to vote, reproductive rights, including the right to choice, social protection and other forms of equality, most of which have been endangered since the 1990s. The translations of seminal texts by authors such as Kate Millett, Betty Friedan, Luce Irigaray, and texts by Yugoslavian authors, appeared in the periodicals *Marksizam u svetu* in 1981; *Republika* in 1983, *Književnost* in 1986, *Vidici* and others. It seemed that the scene for feminist theory was set.

Yet the 90s were something completely different. When the Women's Studies Center in Belgrade started its first course in 1992, Serbia was still a part of Yugoslavia, but it was obvious that the official politics were taking the country toward wars and disintegration: the conflict in Slovenia started in 1991, the war in Bosnia in Herzegovina in the spring of 1992. In Serbia, everyday life was marked by a drastic decline in standard and complete insecurity regarding the future. The UN sanctions were imposed at the end of May, 1992, and a great number of young people left the country in order to escape military recruiting and because of economic problems.

The feminists in SFRY, the country obviously doomed, were cooperating in their anti-war and other activities. The support for the women's NGOs which were resisting the breakdown of the civil society came from funds such as “Open Society”, “Heinrich Böll Stiftung”, “Kvinna till kvinna”, and others. This is what enabled the

work of these organizations and, also, the academic programs with feminist ideas. Therefore, this annotated bibliography should be a self-explanatory document of the efforts put in the creation of better living conditions than those in which these texts were published and/or spoke about. It should present to us the less visible, yet very active and lively side of the civil society during this difficult period. Many of the books listed in the bibliography opened completely new fields in the mainstream disciplines from which they came and are still read as the classics of feminist studies in Serbia. New journals were also formed as forums for new topics and perspectives, and some of them have survived until today.

I would like to thank Jasmina Lukić of the Central European University for initiating the creation of this bibliography; Ivana Ivković, who worked at the Women's Studies Center Belgrade when this bibliography was conceived and helped me with a number of entries; doctoral students Mina Marković and Teodora Todorić Milićević, as well as master students Jelena Arandelović and Minja Bujaković, who all added missing entries in 2018; doctoral student Marina Milošević, who made sure that everything was presented in accordance with the rules of the library science; and doctoral student Radojka Jevtić, who polished my English.

Biljana Dojčinović

October 2018

Journals on Gender Topics

1.

FEMINISTIČKE sveske. - 1994, br. 1-. - Beograd : Ženski centar, 1994-. - 24 cm

Dvomesечно. - Je nastavak: SOS bilten = ISSN 0354-3595

ISSN 0354-4818 = Feminističke sveske

Translation of the Title: Feminist Notebooks.

2.

PRO Femina : časopis za žensku književnost i kulturu / glavna i odgovorna urednica Svetlana Slapšak. - 1994/95, br. 1- . - Beograd : Radio B92, 1994- (Beograd : ZUHRA). - 24 cm

Тромесечно. - Izdavač: od br. 21/22 (2000) Intrafeng group, Podgorica (Samizdat free B92); od br. 23/24 (2000) Radio difuzno предузеће РТВ Б 92; од бр. 33/34 (2003) Самиздат Б92; од бр. 43/45 (2006) Фонд Б92, Београд.

ISSN 0354-5954 = Pro Femina

Translation of the Title: Pro Femina: Magazine for Women's Literature and Culture.

3.

SOS bilten : bilten SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja. - 1993, br. 1-6/7. - Beograd : SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja, 1993. - 24 cm

Naslov br. 5 (1993) Žene za žene. - Nastavlja se kao: Feminističke sveske = ISSN 0354-4818

ISSN 0354-3595 = SOS bilten

Continued as Feminističke sveske.

4.

TEMIDA : časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu / glavna i odgovorna urednica Vesna Nikolić-Ristanović. - God. 1, br. 1 (1997)- . - Beograd : Viktimološko društvo Srbije i Evropski pokret u Srbiji, 1997- . - 30 cm

Način pristupa (URL): <http://www.vds.org.rs/Temida.htm>. - Mesečno. - Publikacija uporedo izlazi i na eng. jeziku. - Ima izdanje na drugom jeziku: Temida (English ed.) = ISSN 1450-8508

Translation of the Title: Temida: Magazine on Victimization, Human Rights and Gender.

5.

ŽENE u crnom protiv rata = Women in black against war : informacija. - Beograd : Žene u crnom, 1993. - 3 str. ; 30 cm

6.

ŽENE za mir / [urednica Staša Zajović ; sarađivale/sarađivali Ana Imširović et al.]. - Beograd : Žene u crnom, 1995 ([s. l. : s. n.]). - VI, 295 str. : ilustr. ; 23 cm

"Treći zbornik ŽENE ZA MIR obuhvata akcije, stavove i razmišljanja, osećanja Žena u crnom protiv rata, kao i međunarodne mreže ženske solidarnosti protiv rata, koju smo pokrenule jula 1992... objavljen je na četiri jezika: srpskohrvatskom, italijanskom, španskom i engleskom." --> Uvod.

Translation of the Title: Women for Peace.

7.

ŽENSKÉ studije : časopis za feminističku teoriju / glavna urednica Jasmina Lukić. - 1995, br. 1-2002, br. 14/15. - Beograd : Ženske studije i komunikacija, Centar za ženske studije, 1995-2002 (Beograd : Čigoja štampa). - 21 cm

Tri puta godišnje. - Nastavlja se kao: Genero = ISSN 1451-2203

ISSN 0354-6942

Translation of the Title: Women's Studies: Journal on Feminist Theory.

Tekst kucan pis. mašinom i umnožen.

Books on Gender

1.

ANTROPOLOGIJA žene / priredile i predgovor napisale Žarana Papić i Lydia Sklevicky ; preveo sa engleskog Branko Vučićević. - Beograd : Prosveta, 1983 (Beograd : "Slobodan Jović"). - 393 str. ; 17 cm. - (Biblioteka XX vek ; 60)
Tiraž 4.000. - Podaci o autorkama: str. 391-393. - Str. 7-32: Predgovor: Novi horizonti analize polnosti u društvu / Žarana Papić i Lydia Sklevicky. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija : str. 380-389.

Translation of the Title: Anthropology of Women.

Short description: Eleven essays on various aspects of anthropological research on women, by the most renowned women anthropologists - Ann Lane, Gale Rubin, Joan Bamberger, Eleanor Leacock, among others.

2.

ARSIĆ, Branka

Rečnik = Dictionary / Branka Arsić, Mrđan Bajić ; [prevod na engleski Aleksandar Zistakis ; fotografije Vladimir Popović]. - Beograd : Dental, 1995 (Novi Sad : Daniel print). - 211 str. : ilustr. ; 22 X 23 cm

Tekst uporedo na srp. i engl. jeziku. - Tiraž 1000. - Bibliografija (21 jedinica).

ISBN 86-82491-09-5

Short description: *Dictionary (Rečnik)* is comprised of ten chapters (Biblioteka/Library, Grad/City, Ljubav/Love, Noć/Night, Ogledalo/Mirror, Pogled/View, San/Dream, Seobe/Migration, Skulptura/Sculpture and Srce/Heart) named after Mrđan Bajić's works, written in Serbian and then translated into English. Each chapter begins with Bajić's paintings followed by texts which are, according to what Branka Arsić says in the afterword, written as reactions to Bajić's work. However, these texts are neither mere descriptions of Bajić's paintings, nor are they intended as interpretations; but rather, they represent the author's perception which, according to her own words, often differs from the artist's intention. The book is also rich with quotations that are sometimes explicit and sometimes implicitly collaged together. This postmodernist mixture of visual and textual arts initiates various topics:

knowledge and its boundaries, truth, solitude, to name a few. However, each chapter essentially deals with the woman – female identity, body, belonging, possession. In this *Dictionary*, that is everything but what the reader would expect, ten words chosen as its entries depict all the complexity of understanding the world, diversity of human experience and the rebellion against “the horror of a reasonable dictionary” that deprives of freedom.

3.

BLAGOJEVIĆ, Marina

Žene izvan kruga : profesija i porodica / Marina Blagojević. - Beograd : Institut za sociološka istraživanja, 1991 (Zrenjanin : Ekopres). - 268 str. ; 24 cm

Bibliografija: str. 261-268. - Summary.

ISBN 86-80269-03-4

Translation of the Title: Women Out of the Circle: Profession and Family.

Short description: The book represents a shortened and somewhat altered version (predominantly in terms of statistical data) of the author’s doctoral thesis entitled “Social standing of women professionals in Yugoslavia”, defended at the University of Belgrade – Faculty of Philosophy, Department of Sociology in 1990. In the words of the author, the title of the book symbolizes courageous and wise women who step out into the freedom by breaking out of the circle of closed possibilities and devastating everyday life with which they are faced. The aim of the research is to provide a solution for the theoretical problems of examining the social status of women professionals by encompassing the quality of (everyday) life into the theoretical concept of women status as well as by approaching the individual standing of women professionals by their belongingness to a marginal group and by promoting the concept of social inhibition. After a short text written by the author instead of a preface, which is followed by an introduction, the author explains the theoretical framework for analyzing the issues of the social inequalities and gender integration and proceeds to elaborate on the determinant factors of the activities of women. In chapters 3, 4, 5 and 6 the author examines the characteristics and importance of

educational attainment for women in Yugoslavia, their professional accomplishments, their creativity, profession and family, respectively. The basic results of the author's research are presented in the final, seventh chapter.

4.

BLAGOJEVIĆ, Marina

Roditeljstvo i fertilitet : Srbija devedesetih / Marina Blagojević ; [autor priloga Slobodan Cvejić]. - [1. izd.]. - Beograd : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1997 (Beograd : Čigoja štampa). - 211 str. : graf. prikazi, obrasci; 24 cm.

Tiraž 300. - Summary. - Registri. - Bibliografija: str. 209-211. Sadrži i: Plan uzorka / Slobodan Cvejić.

ISBN 86-80269-28-X

Translation of the Title: Parenthood and Fertility: Serbia in the 90s.

Short description: The book has two main parts. In the first one, the author develops a theoretical approach, while in the second she analyzes empirical research data from a survey conducted in Serbia in 1995. Among the theoretical premises, the author argues that the difference of the nowadays position of women, strongly influencing attitudes toward parenthood, is expressed in the self-sacrificing micro matriarchy. The list of contents of the book and summary are translated into English.

5.

BOŽINOVIĆ, Neda

Žensko pitanje u Srbiji : u XIX i XX veku / Neda Božinović. - [Beograd] : "Devedesetčetvrta" : "Žene u crnom", 1996 (Beograd : Pinkpress). - 276 str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 500. - Bibliografija: str. 266-270. - Registar.

ISBN 86-82449-09-9

Translation of the Title: Women's Issue in Serbia in the XIX and the XX Century.

Short description: A chronological review of the history of the women's issue in Serbia since the beginning of the XIX until the end of the XX century. The problems of women's education, press, position in jurisdiction, their access to institutions, their contributions to society, their domestic and international alliances, as well as many important persons (such as the first Serbian feminist - Draga Dejanović), for the period two centuries long, are described and discussed. The important part of the book are the appendices: photographs, basic statistic data, charts, extensive summary in English and bibliography.

7.

ĆETKOVIĆ, Nadežda

Plava čarapa : u otkrivanju identiteta Svetlane Knjazev-Adamović filozofske spisateljice i logičarke / Nadežda Ćetković. - Beograd : K. V. S., 1999 (Beograd : Zuhra). - 318 str. : ilustr. ; 20 cm. - (Edicija Sećanje žena---)

Tiraž 500. - Beleška o Nadeždi Ćetković u prvom licu: str. 318. - Bibliografija: str. 305-315.

Translation of the Title: Blue Stocking: Revealing the Identity of Svetlana Knjaževa Adamović, philosopher, writer and logician.

Short description: This book, the first in the series of histories of women and their search for identity in socialism, depicts childhood, youth, the period of university education and activities of Svetlana Knjaževa as a socially engaged intellectual. The book is illustrated with photographs and contains an extensive bibliography of Svetlana Knjaževa.

8.

DOJČINOVIĆ-Nešić, Biljana

Ginokritika : rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene / Biljana Dojčinović-Nešić. - Beograd : Književno društvo "Sveti Sava", 1993 (Beograd : MST-Gajić). - 197 str. ; 20 cm. - (Biblioteka Studije o književnosti)

Tiraž 500. - Monografija je prerađena magistarska teza "Kategorija rod u američkoj ginokritici (na primeru dela Erike Jong)" odbranjena na Filološkom fak. u Beogradu, 1991. - Summary. - Bibliografija: str. 192-197.

ISBN 86-82309-01-7

Translation of the Title: Gynocriticism: Gender and the Research of Women's Writing.

Short description: The book is aimed at representing American feminist literary criticism, esp. gynocriticism. In the first part of the book, the meaning of the term "gender" and its position within feminist theory is explained; followed by the basic points of French feminist theory, as well as the introduction of the mode of American "feminist critique". In the second, central part of the book, the classical gynocritical texts are represented and discussed. The third part demonstrates a gendered reading of Erica Jong's *Fear of Flying* and her poetry.

9.

DOJČINOVIĆ-Nešić, Biljana

Odabrana bibliografija radova iz feminističke teorije / ženskih studija : 1974-1996 = Selected bibliography of works in feminist theory / women's studies : 1974-1996 / Biljana Dojčinović-Nešić. - Beograd : Ženske studije i komunikacija, Centar za ženske studije, 1996 (Totovo Selo : Logos). - 195 str. ; 21 cm. - (Posebno izdanje / Ženske studije)

Tiraž 800. - Indeks autorki, autora i prevodilaca = Index of authors and translators: str. 179-190; Pregled transkribovanih imena = Overview of transcribed names: str. 191-195.

Translation of Title: Selected Bibliography of Works in Feminist Theory / Women's Studies : (1974-1996)

Short description: The first part of the bibliography is a list of books and texts written by authors from FRY; the second part lists the translations and texts of foreign authors co-written with domestic authors; the third part lists special issues of journals, specialized journals, bibliographies on the topic, proceedings from conferences, anthologies, documents, bulletins, reprints. The introduction, titles of the books and legends at the beginning of each part are translated into English.

10.

DRUŠTVENE promene i svakodnevni život : Srbija početkom devedesetih / Silvano Bolčić ... [et al.] ; priredio Silvano Bolčić. - 1. izd. - Beograd : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1995 (Zrenjanin : Ekopres). - 260 str. ; 24 cm

Tiraž 300. - Str. 5-11: Uvodna napomena / Silvano Bolčić. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Summaries.

ISBN 86-80269-18-2

Translation of the Title: Social Changes and Everyday Life: Serbia at the Beginning of the 90s.

Short description: A collection of social research on life in Serbia at the beginning of the nineties – a demographic research on urban life, family life, women's perspective on everyday life, everyday life of children, etc.

11.

KA vidljivoj ženskoj istoriji : ženski pokret u Beogradu 90-ih / priredila Marina Blagojević. - Beograd : Centar za ženske studije, istraživanje i komunikaciju, 1998 (Beograd : Margo Art). - 367 str. ; 21 cm

Tiraž 500. - Predgovor / Marina Blagojević: str. 5-7.

Translation of the Title: Towards a Visible Women's History: Women's Movement in Belgrade during the 90s.

Short Description: An anthology of texts by various authors (who themselves took part in the movement) on the women's movement and organization in Belgrade is structured in the following segments: the roots, political and pacifist groups, groups against violence, groups for feminist education, groups for helping marginal women, law groups, new directions, feminist creative works, feminist research. The introductory and concluding essays by Marina Blagojević frame this picture of women's activity in the nineties.

12.

KORAĆ, Maja

Zatočenice pola : društveni identitet mladih žena na selu između tradicionalne kulture i savremenih vrednosti / Maja Korać. - Beograd : Institut za sociološka istraživanja, 1991. - 169 str. ; 24 cm

Bibliografija: str. 147-153. - Rezime na engleskom jeziku

Translation of the Title: Captives of Their Sex: the Social Identity of Young Rural Women between Traditional Culture and Contemporary Values.

Short description: The book is devoted to the issues of social identity of young women living in rural areas, starting from the problem of meaning and elements of social identity, which, in the case of women, comprehends a history of subjugation and of efforts to emancipate from it. In addition to the author's analysis, young women from a village speak about themselves and their lives.

13.

MAPIRANJE mizoginije u Srbiji : diskursi i prakse / [Antonijević Dragana ... et al.] ; priredila Marina Blagojević. - 2. izd. - Beograd : Asocijacija za žensku inicijativu, 2002 (Beograd : GAD). - 702 str. : ilustr. ; 23 cm

Tiraž 500. - Str. 14: Predgovor / Marina Blagojević. - Str. 15-16: Predgovor za drugo izdanje / Marina Blagojević. - Autorke i autori: str. 699-702. - Bibliografija uz pojedine radove. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Summaries.

ISBN 86-83371-01-8 (broš.)

Translation of the Title: Mapping Misogyny in Serbia: Discourses and Practices.

Short Description: According to Marina Blagojević, the editor of this large collection, the aim of this project was the research and analysis of misogyny as a complex and important phenomenon of the social-psychological climate in Serbia in the 90s. Misogyny in Serbia and the Balkans is seen as a result of the economic, political and cultural changes in the society, wars and transition. The book consists of a preface, introduction and the following chapters: *Language, Thought/Intellectual Tradition/Local Patriarchy/Culture, Creative Works of Women/ Institutions, Violence/ Inside/Anti/feminism*. The chapter titles indicate the main topics, i.e. questions about the position of women, which are discussed in the context of global, Western-European civilization, especially in the context of the local Serbian patriarchy, in which the relationships between men and women are specific. The materials for the research include: Serbian traditional culture, history, legal and educational institutions, language, culture, cultural and everyday life, stereotypes and prejudice regarding the capabilities and characteristics of women in the public discourse, scholarly literature, philosophy, negative attitudes towards feminism and feminists, examples of violence and discrimination in the public, private space and communication, examples of misogyny in male creative and literary work. The research involved field research, myths, legal documents, religious writings, textbooks, products of mass culture, advertisements, newspaper articles, jargons, movies, fashion, magazines, internet, personal experiences and stories, biographies, autobiographies, etc.

14.

MEĐUNARODNA konferencija "Feministička teologija: od teorije u praksu" (1998 ; Novi Sad)

Feministička teologija : zbornik referata sa Međunarodne konferencije "Feministička teologija: od teorije u praksu", Novi Sad, 6-7. 11. 1998. / priredila Svenka Savić ; [prevodi na nemački Reinhardt Eckert, sa nemačkog Lidija Dmitrijev, na engleski Ruth Lehotsky, Vladislava Felbabov, sa slovačkog Ana Palik-Kunčak, sa mađarskog Ana Bu, sa francuskog Milica Kozić]. - Novi Sad : Futura publikacije, 1999 (Novi Sad : Futura publikacije). - 245 str. : ilustr. ; 23 cm

Tiraž 500. - Uvod / Svenka Savić str. 3-4. - Pogovor: str. 194-203. - Spisak termina: str. 204-206. - Biografije učesnica ; Biographies of participants ; Biographien der Teilnehmerinnen: str. 215-225. - Bibliografija: str. 207-212 i uz svaki rad. - Summaries ; Zusammenfassungen: str. 232-244.

Translation of the Title: Feminist Theology.

Short description: Proceedings from the international conference "Feminist theology: from theory to practice", held in Novi Sad, November 6-7, 1998. The book comprises essays on the interdisciplinary frame of feminist theology, women in Christian churches and women in other religions. The collection also contains an introduction by Marina Blagojević and summaries in English and German.

15.

MILIĆ, Anđelka

Klase i porodica : sociološki presek stanja i perspektive razvoja savremene porodice / Anđelka Milić. - Beograd : Radnička štampa, 1978 (Beograd : BIGZ). - 140 str. ; 20 cm

"Tekst koji se izlaže u knjizi nastao je preradom i doradom doktorske disertacije, odbranjene 1976. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu"- ->predgovor. - Tiraž 1.500. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 137-140.

Translation of the Title: Classes and Family: A Sociological Cross Section of the State and Perspectives on the Development of the Contemporary Family.

Short description: An investigation into the theory and research of the modern family from the aspect of the class analysis of family lifestyles. Three types of lifestyles in developed societies are considered: wasteful consumption of the proprietors' class, standard package of middle classes and compensatory consumption of the families in the working class.

16.

MILIĆ, Anđelka

Domaćinstvo porodica i brak u Jugoslaviji : društveno-kulturni, ekonomski i demografski aspekti promene porodične organizacije / Anđelka Milić, Eva Berković, Ruža Petrović. - 1. izd. - Beograd : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1981. - 243 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Sociologija i društveni razvoj ; 2)

Translation of the Title: Household, Family and Marriage in Yugoslavia: Socio-Cultural, Economic and Demographic Aspects of the Change of Family Organization.

Short description: A sociological analysis on the basis of secondary evidence of the changes in the household units, family forms and marriage behavior in the former Yugoslavia. The main results point to the process of nuclearization of households units, liberalization of family relations from patriarchal norms and habits and slow equalization of sex relations in marriage. There were great differences in those processes in towns and the country.

17.

MILIĆ, Anđelka

Porodica i društvo / Anđelka Milić, Vesna Pešić. - Beograd : Arhitektonski fakultet, 1982 (Beograd : Biro za građevinarstvo). - 39 str. ; 24 cm. - (Poslediplomske studije kurs - Stanovanje 1981-1983. Materijali / Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet ; sv. 66)

Translation of the Title: Family and Society

Short description: Publication *Family and Society*, written by Anđelka Milić and Vesna Pešić consists of four individual parts: 1. Constitutional Factors – An Attempt at Defining the Family, 2. Influence of Global Society on Family: Transformation of the Preindustrial into a Modern Family, 3. Family in Yugoslav Society, 4. Contradictions and Problems of a Contemporary Family. This publication represents an attempt to define and analyze the term family and its components. The authors insist that we must take into account the wider global picture of a society in order to understand the complex meaning of family. In addition, they try to explain the transformation of the Yugoslav family, as a result of industrialization, urbanization, and a change of social structure and social relations. These texts prove that the foundation of the family lies in a culturally and historically defined system, and that its transformation depends on a transformation of the society.

18.

MILIĆ, Anđelka

Žene, politika, porodica / Anđelka Milić. - Beograd : Institut za političke studije, 1994 (Beograd : Čigoja štampa). - 172 str. : tabele ; 20 cm. - (Društvene studije)

Tiraž 300. - Bibliografija posle svakog poglavlja. - Summary: Women, politics, family

Translation of the Title: Women, Politics and Family.

Short description: A collection of author's essays mostly published earlier in English in different foreign journals and books, covering several main themes: feminism and feminist theory, the transformation of women's status in the former Yugoslavia, empirical research on the relationship between new technologies and gender relations and on nationalism and sexism in the process of the disintegration of Yugoslavia.

19.

MILIĆ, Anđelka

Generacija u protestu : sociološki portret učesnika Studentskog protesta 96/97 na Beogradskom univerzitetu / Anđelka Milić, Lilijana Čičkarić. - Beograd : Institut za

sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1998 (Beograd : "Filip Višnjić"). - 333 str. : ilustr. ; 21 cm

Tiraž 500. - Str. 275-300: Upitnik. - Bibliografija: str. 319-328. - Summary: Generation in protest.

ISBN 86-80269-42-5

Translation of the Title: Generation in Protest: A Sociological Portrait of the Participants of the Students Protest 96/97 at Belgrade University.

Short description: The results of the empirical research on students during the last student protest in Belgrade 1996/97. The research is based on a sample of 350 students divided in three subsamples: the protagonists of the protest, the "walkers" and non-participants. The aim of the research was to describe the socio-economic and family relations of these three groups of young people and explain their different relations towards the protest. The results show the difference in the family atmosphere and problems between participants and non-participants which the author takes as a relevant indicator for the respondent's determination to participate or not.

20.

MRŠEVIĆ, Zorica

Ženska prava su ljudska prava / Zorica Mršević. - Beograd : SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja : Autonomni ženski centar protiv seksualnog nasilja : Centar za ženske studije i komunikaciju, 1994 (Beograd : STEP). - 232 str. ; 17 cm. - (Biblioteka Žirafe)

Bibliografija: str. 221-222

Translation of the Title: Women's Rights are Human Rights.

Short description: The book consists of six chapters and the first one is dedicated to the history of the legal status of women, whereas the second contains a review of international documents regulating women's rights. The third one contains

explanations of gender-based violence as the main source of the violation of women's human rights and the fourth one demonstrates sexual violence as one of the most specific kinds of gender-based violence. The fifth chapter is dedicated to the reproductive rights of women, whereas the sixth one deals with women's self-organization as a specific women's response to the violation of women's human rights.

21.

MRŠEVIĆ, Zorica

Ženska prava : pravna vodičica za zlostavljaju ženu / Zorica Mršević, Mirjana Wagner ; ilustracije Katrin Kremmler. - Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 1996 (Beograd : Margo Art). - 91 str. : ilustr. ; 21 cm

Tiraž 500.

Translation of the Title: Women's Rights : Legal Guide for Battered Women.

Short description: There are various types of violence suffered by women as well as their survival strategies which are defined here. The possibilities of addressing various governmental authorities in cases of domestic violence, such as courts, centers for social work, the police, the public prosecutor's office, and legal aid services are analyzed, as well as the issues such as alcohol drinking, property separation, custody of children. The book ends with information on the feminist approach to domestic violence against women. The book points out the need for the realization of social justice through legal proceedings, in cooperation with feminist, self-organized groups.

22.

MRŠEVIĆ, Zorica

Comparative Feminist Legal Theory / Zorica Mršević. – Iowa City : College of Law, University of Iowa, 1997. – 151 p.

Short Description: The book consists of five parts, the first one containing a review of activities of women throughout the world by which women symbolically reject the position of second-class citizens. In the second part, the position of women in prisons and the violation of their rights in prisons in China and Turkey are analyzed. The third

part is dedicated to the sexual abuse of children. The fourth one contains international documents and activities of the UN in dealing with women's human rights, their development and realization. The fifth part presents global women's organizations and activities established when women's movements increased over states and national, local borders.

23.

MRŠEVIĆ, Zorica

Incest između mita i stvarnosti : kriminološka studija seksualnog zlostavljanja dece / Zorica Mršević. - Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja : Jugoslovenski centar za prava deteta, 1997 (Beograd : Margo Art). - 212 str. ; 22 cm.

Tiraž 1000. - Bibliografija: str. 200-203. - Summary: Incest between myths and reality.

Translation of the Title: Incest Between Myth and Reality: A Criminological Study of the Sexual Abuse of Children.

Short description: The main part of the book contains an analysis of the social scenario of child sexual abuse of the incest and para-incest types. Identified as the real obstacle to offering help from the outside to victims of that violence, the social and familial conspiracy of silence is also analyzed. Psychic problems caused by traumas of child sexual abuse are long-lasting and occur in cycle phases of grievance and mourning. Special attention is paid to some types of incest perpetrators, such as brothers, grandfathers and mothers. Myths (prejudices) of incest are also mentioned and they are criticized as products of patriarchy with a clear aim to hide child sexual abuse and to make the whole scenario vaguer. More than ninety authentic incest cases are analyzed and authentic workshop discussion materials concerning terminological dilemmas, victim or survivor, and the problems of lay group therapy are also used as illustrations. The activities of non-governmental organizations are presented through the positive and negative aspects of their work with women who experienced child sexual abuse.

24.

MRŠEVIĆ, Zorica

Ženska prava u međunarodnom pravu / Zorica Mršević. - Beograd : Jugoslovenski komitet pravnika za ljudska prava, 1998 (Beograd : Margo art). - 172 str. ; 21 cm

Tiraž 500. - Bibliografija: str. 168-170. - Yugoslav Lawyers' Committee for Human Rights / translation Judith Armatta.

Translation of the title: Women's Rights in International Law.

Short description: Through eight chapters of the book, women's rights to fight for their own rights and to control their own bodies and lives are affirmed and promoted. The analysis of women's right to be free and protected from violence, the reproductive rights of women, the protection of women against sexual violence and the necessity for the protection of the human rights of lesbians are also included. The basic provisions of the Beijing Declaration are mentioned. The seventh chapter contains the translations of all relevant international treaties concerning and regulating various aspects of women's human rights. The eighth chapter contains some possible ways of solving the problems of the violation of women's human rights, through gaining more control and autonomy over their own lives.

25.

MRŠEVIĆ, Zorica

Ženska prava u međunarodnom pravu / Zorica Mršević. - 2. dopunjeno izd. - Beograd : Jugoslovenski komitet pravnika za ljudska prava, 1999 (Beograd : Štamparija Tehnološko-metalurškog fakulteta). - 189 str. ; 21 cm

Bibliografija: str. 179-182. - Women's rights in international law / translation Judith Armatta.

Translation of the title: Women's Rights in International Law.

Short Description: This edition is supplemented with a chapter dedicated to women in politics where the author writes about women's independent groups as the first stage

where women learn political behavior. She supports the concept of quotas as a necessary measure to have women in main stream politics.

26.

NIKOLIĆ-Ristanović, Vesna

Žene kao žrtve kriminaliteta / Vesna Nikolić - Ristanović. - Beograd : Naučna knjiga, 1989. - 159 str. ; 24 cm.

Summary. - Bibliografija: str.153-159.

ISBN 86-23-05046-0

Translation of the Title: Women as Victims of Crimes.

Short description: The book deals with the victimization of women in cases of domestic violence, sexual violence and interpersonal violence committed by members of their family. A review of available research findings and legal regulations is given. Also, the findings of the author's research based on criminal files are analyzed.

27.

NIKOLIĆ-Ristanović, Vesna

Društvena kontrola i kriminalitet žena / Vesna Nikolić Ristanović, Nataša Mrvić. - Zemun : "Draganić", 1992 (Beograd : Metem). - 140 str. ; 21 cm

Tiraž 500. - Bibliografija: str. 137-140. - Summary.

ISBN 86-441-0045-9

Translation of the Title: Social Control and Criminality of Women.

Short Description: The book is based on the findings of the research based on 390 criminal files concerning crimes committed by women in Serbia in the period 1981-1986. Also, available statistical data and legal solutions are analyzed. The book addresses topics such as: the scope, the dynamics, the structure and the characteristics

of women's crime, victims of female crime, the criminal law status of women and the penal policy of courts.

28.

PAPIĆ, Žarana

Sociologija i feminizam : savremeni pokret i misao o oslobođenju žena i njegov uticaj na sociologiju / Žarana Papić. - [1. izd.]. - Novi Beograd : Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1989 (Beograd : "Radiša Timotić"). - 109 str. ; 24 cm

Tiraž 1000. - Bibliografija: str. 98-109.

ISBN 86-7017-056-6 (broš.)

Translation of the Title: Sociology and Feminism: Contemporary Women's Movement and Women's Liberation Theory and Their Influence on Sociology.

Short description: The book consists of four major parts in which the relation between sociology and women's liberation, the feminist critique of sociology and women's perspective in sociology are discussed. The terms such as women's studies, private-public, sexism and other are also explained and discussed. The extensive bibliography comprehends the works of both domestic and foreign authors.

29.

PAPIĆ, Žarana

Polnost i kultura : telo i znanje u socijalnoj antropologiji / Žarana Papić. - Zemun : Biblioteka XX vek ; Beograd : Čigoja štampa, 1997 (Beograd : Čigoja štampa). - 368 str. ; 17 cm. - (Biblioteka XX vek ; 92)

Tiraž 1.000. – Bibliografija: str. 359-366.

ISBN 86-81493-31-0

Translation of the Title: Gender and Culture: Body and Knowledge in Social Anthropology.

Short description: The book has six main parts: Anthropology of Gender; Nature/Culture; Opposition Nature/Culture; Opposition of the Two Cultural Conventions, Sex/Gender Difference and Models of Knowledge and Practice of Sex/Gender, as well as an extensive bibliography.

30.

POPOVIĆ Perišić, Nada

Literatura kao zavodjenje / Nada Popović Perišić. - Beograd : Prosveta, 1988 (Novi Sad : Prosveta). - 186 str. ; 21 cm. - (Biblioteka Savremeni domaći esej)

Tiraž 1500. - Bibliografija: str. 183-[187].

ISBN 86-07-00370-4

Translation of the title: Literature as Seduction

Short description: Twelve essays on topics ranging from the concept of "écriture", French feminist theory, witches, to the readings of poetry by a contemporary poetess and poetry written by renowned Hellenist Anica Savić Rebac. The titles of some essays are: "Search for Identity"; "Body or the Politics of Gaze"; "Writing – Becoming Other", etc.

31.

RAĐANJE moderne porodice : sociološka hrestomatija / izbor tekstova i uvodna studija Anđelka Milić ; [tekstove preveli Pavluško Imširović... et al.]. - [1. izd.]. - Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988. - 287 str. ; 22 cm. - (Biblioteka Societas ; 1)

Bibliografija uz pojedine referate.

ISBN 86-17-00360-X

Translation of the Title: The Birth of the Modern Family: An Anthology.

Short description: A collection of essays selected and introduced by the author from the files of family history, sociology and demography covering several themes: the ideology of the nuclear family, changes of forms and structure of the family in the preindustrial and industrial periods, relationships between the sexes and the history of the Balkan family.

32.

RATNIŠTVO, patriotizam, patrijarhalnost : analiza udžbenika za osnovne škole / [autori] Dijana Plut ... [et al.] ; priredile Ružica Rosandić i Vesna Pešić. - Beograd : Centar za antiratnu akciju, 1994 (Beograd : Slovograf). - 116 str. : graf. prikazi, tabele ; 21 cm

Tiraž 500. - Str. 5-8: Predgovor / Ružica Rosandić. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.

ISBN 86-82297-04-3

Translation of the Title: Militarism, Patriotism, Patriarchy: Analysis of Primary School Textbooks.

Short description: The analysis of the educative function of textbooks for primary schools takes into account the specific messages on patriotism, war and peace and gender discrimination, among other things.

33.

SAVIĆ, Svenka

Diskurs viceva / Svenka Savić i Veronika Mitro. - Novi Sad : Futura publikacije, 1998 (Novi Sad : Futura publikacije). - 128 str. ; 18 cm. - (Serija Razgovorni srpski jezik ; knj. 2)

Tiraž 500. - Vrste i funkcije vica: danas i ovde / Žarko Trebješanin: str. 100-126. - Na koricama beleške o autorima s njihovim slikama.

Translation of the Title: Discourse of Jokes.

Short description: A collection of jokes accompanied by an analytical introduction and an afterword. In describing and analyzing the characteristics of jokes and anecdotes, the authors of the introductory text start from the point that telling them reflects the desire for collective pleasure in verbal activity. This psycholinguistic research also takes in account gender.

34.

SAVIĆ, Svenka

Psovke!!! / Svenka Savić, Veronika Mitro. - Novi Sad : Futura publikacije, 1998 (Novi Sad : Futura publikacije). - 159 str. : ilustr. ; 17 cm. - (Serija Razgovorni srpski jezik ; knj. 3)

Stv. nasl. na poledini nasl. lista: Psovka u srpskom jeziku. - Tiraž 500. - Na koricama beleške o autorima s njihovim slikama. - Bibliografija: str. 34-37.

Translation of the Title: Curses in the Serbian Language.

Short description: Psycholinguistic research on the characteristics of curses in the Serbian language. Various ways of swearing, by different social groups and in different situations are analyzed. Gender is represented as an important variable in this analysis.

35.

The SUITCASE : refugee voices from Bosnia and Croatia : with contributions from over seventy-five refugees and displaced people / edited by Julie Mertus ... [et al.] ; translations by Jelica Todosijevic ... [et al.] ; foreword by Cornel West ; afterwords by Dubravka Ugresic, Marieme Helie-Lucas, Judith Mayotte. - Berkeley [etc.] : University of California Press, 1997. - XVI, 238 str., [16] str. s fotogr. : mapa ; 24 cm

Foreword: str. XV-XVI ; Introduction / Julie Mertus and Jasmina Tesanovic: str. 1-17. - Afterwords: str. 187-226. - Notes on contributors: str. 235-238.

ISBN 0-520-20458-1

ISBN 0-520-20634-7

Short description: A collection of true stories of women refugees of various nationalities from Croatia and Bosnia, with a theoretical foreword.

36.

WHAT Can We Do for Ourselves?

East European Feminist Conference (1994 ; Belgrade) : Collection of texts from the meeting that were presented at East European Feminist Conference, Belgrade, June 1994. / edited by Marina Blagojević, Daša Duhaček, Jasmina Lukić. - Belgrade : Center for Women's Studies, Research and Communications, 1995 (Totovo selo : Logos). - 174 str; 21cm

Tiraž: 500. - Notes on Authors and Participants str. 173-175.

ID = 35317772

The conference proceedings *What Can We Do for Ourselves?* represent a collection of texts that were presented at the eponymous East European Feminist Conference that took place in Belgrade in 1994. The conference was organized by the Center for Women's studies in Belgrade. The texts that are presented were written by renowned authors from Eastern Europe. Numerous texts deal with questions of Yugoslav history and the history of the women's movement in Yugoslavia. Considering that the conference was held in 1994, many texts cover the topic of democracy, nationalism, war, victims, and the position of women in such circumstances. In the Introduction, Sonja Licht set a goal for this conference, which was demystifying West to East and East to West. Also, she gave an answer to the question that was posed in the very name of the conference – *What can we do for ourselves?* “We can talk, we can think, we can listen to each other, try to understand what we have in common and what is being different.”

37.

WOMEN'S Rights and Social Transition in FR Yugoslavia / [editor Vesna Nikolić-Ristanović ; translation Stanislava Lazarević]. - Belgrade : Center for Women's Studies, Research and Communication, 1997 (Belgrade : Prometej). - 149 str. ; 21 cm

"The book ... is a compilation of papers which were presented at the Conference ... in Belgrade ..., from June 13th until June 15th 1997" --> Introduction. - A note on the authors: str. 147-149.

Short description: The book is a collection of papers presented at the eponymous international conference organized by the Women's Studies Center on June 13-15 1997. The topics covered in this book include women's rights and civil rights, women's rights and war, women's rights and institutions and violence against women and women's rights.

38.

ŽENE Krajine : rat, egzodus i izbeglištvo / Vesna Nikolić-Ristanović...[et al.]. - Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 1996 ([Beograd] : Midim print). - 298, XLI str. ; 20 cm.

Tiraž 500. - Predgovor / Marina Blagojević: str. 5-6. - Bibliografija: str. 70. - Summary.

Translation of the Title: Women of Krajina: War, Exodus and Exile.

Short Description: The book consists of both the analysis of war and exodus experiences and the full recounts of women refugees from Krajina (former Serbian province in Croatia). The book was written as a result of the interviews conducted with 54 women and covers their war experience, as well as their experience of exodus and exile in Serbia.

39.

ŽENE, nasilje i rat / Vesna Nikolić-Ristanović...[et al.]. - Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 1995 ([Beograd] : Midim print). - 207, XLVII str. ; 21 cm.

Tiraž 500. - Bibliografija: str. 203-207. - Summary.

Translation of the Title: Women, Violence and War.

Short description: The book deals with physical, sexual and emotional violence suffered by women during the wars in Bosnia and Croatia. It is based on interviews carried out by the authors with refugee women from Bosnia and Croatia. The research was conducted as feminist action research and the qualitative analyses of its findings are presented in this book.

40.

ŽENSKA ljudska prava - praktična primena / Julie Mertus, Zorica Mršević, Mallika Dutt, Nancy Flowers ; prilozi Shulamith Koenig ... [et al.] ; ilustracije Katrin Kremmler. - Beograd : Devedesetčetvrta, [1995] (Beograd : pinKpress). - 146 str. : ilustr. ; 28 cm

Tiraž 500.

ISBN 86-82449-06-4

Translation of the Title: A Manual for the Practical Usage of Women's Human Rights

Short description: The book consists of three main parts. The first one contains thoughts on women's lives. The second part contains discussions on some issues of women's human rights and the third one – a methodology of teaching women's rights. The second part, i.e. the central part of the book, contains an analysis of women's rights in the family, health rights, reproductive rights and sexual freedoms, the right to be free from violence, rights in the public and political life, rights of refugees and migrant women, the right to have total legal capacity, the right to work and rights in the workplace, the right to education, the right to be different. All discussions are

given in the form of workshop activities, as suggestions for discussions and active, not passive, text-book reading.

41.

ŽENSKA prava i društvena tranzicija u SR Jugoslaviji / [urednica Vesna Nikolić-Ristanović]. - Beograd : Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju, 1997 (Beograd : Prometej). - 138 str. ; 20 cm.

"Knjiga Ženska prava i društvena tranzicija u SR Jugoslaviji predstavlja zbornik radova sa istoimene Konferencije koja je... održana u Beogradu, od 13. do 15. juna 1997. godine."--> uvod. - Tiraž 300. - Uvod / Vesna Nikolić-Ristanović: str. 5. - Beleške o autorkama: str. 137-138.

Translation of the Title: Women's Rights and Social Transition in FR Yugoslavia.

Short Description: The book represents a compilation of papers that were presented at the conference organized by the Center for Women's studies. The conference took place in Belgrade, from June 13th to June 15th, 1997. This compilation is divided into four areas: 1. Women's Rights and Civil Rights, 2. Women's Rights and War, 3. Women's Rights and Institutions, 4. Violence against Women and Women's Rights. Each of these areas covers topics of vital importance such as the right to abortion, the law, war and the female body, discrimination, domestic violence, sexual abuse, in the context of social transition and war in FR Yugoslavia. The end of the book consists of notes on the authors and a survey of strategies that can be used for the promotion of Human Rights in FR Yugoslavia.

**„Женски покрети су активни и непрестано јачају“
Разговор са Јасмином Лукић водила Ана Коларић**

Јасмина Лукић је професорка на Одсеку за родне студије Централноевропског универзитета у Будимпешти. Бави се књижевношћу, посебно јужнословенским књижевностима, и феминистичком теоријом и критиком. Њене публикације укључују монографије *Метапроза: читање жанра*, и *Друго лице, прилози читању новијег српског песништва*. Са Џоаном Регулском (Joanna Regulska) и Даријом Завришек (Darja Zavrišek) уредила је зборник *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe (Жене и грађанско право у Централној и Источној Европи)*. Зборник *From Transnational to Translational: Literature, Gender, Translation* (Од транснационалног то преводног: књижевност, род и превођење) у припреми је за штампу у издавачкој кући CEU Press.

Били сте међу оснивачицама Центра за женске студије у Београду. Први једносеместрални курс почео је симболично 8. марта 1992. У оквиру издавачке делатности Центра покренут је феминистички (академски) часопис Женске студије у ком сте били главна уредница између 1995. и 2000. године. Како је и зашто настао часопис Женске студије? Зашто се редакција одлучила за такав назив часописа?

Оснивање Центра за женске студије у Београду било је за мене један од најважнијих догађаја почетком деведесетих година, на супрот ратовима који су већ увелико вођени, прво у Хрватској а потом у Босни. Крајем седамдесетих и током осамдесетих година бавила сам се професионално књижевном критиком и углавном писала о савременој поезији и прози. А током осамдесетих година живела сам паралелно у Загребу и Београду, и покушавала да делујем у обе средине. Но, рад у такозваном „главном току“ књижевности бивао је све напорнији због растућег национализма на обе стране. Зато је оснивање Женских студија за мене лично била необично важна иницијатива: то је био простор алтернативе који ми је био неопходан. Ја нисам била међу

предавачицама на првом једносеместралном курсу, али сам била међу слушатељкама, и придружила се групи која се, након великог успеха тог првог семестра, окупила са жељом да оснује Центар. У тој групи било је много изузетних жена. Биле су ту ветеранке феминистичког покрета у Југославији попут Соње Дрљевић, која је била покретачка снага целог пројекта, Жаране Папић која је у Центар донела своје велико теоријско знање и предавачко искуство, Лепе Млађеновић, која је повезивала велико теоријско знање и дугогодишњи феминистички активизам. Биле су ту још и Даша Духачек, која ће годинама успешно водити Центар, Марина Благојевић, Неда Божиновић, Биљана Дојчиновић, Зорица Мршевић, Славица Стојановић и Јасмина Тешановић. Центру се убрзо придружила и Бранка Арсић, а потом и бројне друге сараднице. Било је то време великог ентузијазма, када су у Београду осниване многе женске групе; за све нас које смо се окупиле око Центра то је био пројекат основан насупрот владајућем национализму и ратној државној пропаганди. Све смо ми веровале како је и иначе било неопходно да се академски простор отвори према женским студијама, и све бисмо на томе радиле и у неким другим околностима. Али у условима деструктивне ратне, националистичке политике режима Слободана Милошевића, оснивање Центра било је и део ширег супротстављања тој политици. Слична је била и ситуација у Загребу, где је Центар за женске студије основан 1995. године, и за мене је била привилегија да будем део и тог Центра. Тако су Центри за женске студије постали моја упоришта у Београду и Загребу у покушају да и деведесетих година, рату упркос, живим у два града. Важно је рећи да су феминисткиње на простору некадашње Југославије све време остале у контакту, и да су њихова антиратна и антинационалистичка политика и деловање били изузетно важан, формативни део цивилне сцене.

У том смислу ваља разумети и пројекат покретања часописа *Женске студије*. Назив часописа, као и име Центра, били су део исте феминистичке политике, која је по нашем уверењу већ по себи била субверзивна у деведесетим годинама, обележеним интензивном репатријархализацијом друштва која се одвијала пред нашим очима као део стварања националистичке и ратне климе у друштву. Тим се проблемом тада посебно бавила Жарана Папић. Наравно, од самог почетка наглашавале смо како феминизам/феминизми и феминистичко бављење женским искуством нису само „женска ствар“, већ да се нужно тичу свих чланова једног друштва.

Центар за женске студије развијао се напоредо са развојем родних студија као „интердисциплинарне дисциплине“, уводећи нове теоријске приступе и нове теме истраживања, али је и даље задржао своје изворно име као сведочанство о својој историји и својој утемељености у феминистичкој теорији, што је мени приватно врло драго. Назив часописа је у међувремену промењен у *Генеро* са очигледном намером да се већ у имену повеже са појмом рода. Али, колико видим, сврха часописа је остала иста, а то је промоција феминистичких и родних теорија у најширем смислу речи, и легитимизација домаће продукције знања у тим областима. То је изузетно важно јер је часописна продукција важан део континуираног постојања и развоја једног академског подручја, посебно када је реч о дисциплини попут родних студија.

Овде треба дати једно важно објашњење за оне који не прате ову област. Почеле смо разговором о женским студијама, а дошле смо до родних студија. На даље, могли бисмо да говоримо и о студијима маскулинитета, о студијима сексуалности, и наравно, о *queer* студијама као посебној дисциплини, при чему смо се већ увелико удаљили од изворних женских студија. Питање именовања постало је у међувремену врло комплексно. Многе катедре у свету су се осамдесетих година преименовале од женских студија у родне студије; многе су основане као родне студије, да би се касније преименовале у студије рода и сексуалности. Катедра на којој ја радим на Централноевропском универзитету од оснивања 1994. године има појам рода у свом имену и то остаје њена битна одредница: то је прво био Програм за род и културу, а од 2000. постаје Одсек за родне студије. Нема сумње да постоје разлике у приступу и теоријским опредељењима међу појединим катедрама које се огледају и у политици именовања, али овде није о томе реч. Стога ћу ја овде користити одредницу „родне студије“ као широко схваћен појам који покрива обухватно подручје истраживања женских студија као и студија рода и сексуалности.

И Центар за женске студије и часопис Женске студије основани су у време распада СФРЈ и оружаних сукоба на простору Југославије. Како сте се као предавачице, уреднице/ауторке, феминисткиње позиционирале спрам тих догађаја?

Већ сам рекла да је Центар био део антиратног покрета, што је почетком деведесетих година значило и да је блиско повезан са другим женским и активистичким групама на цивилној сцени. Морам ипак да нагласим да су у антиратном покрету неке друге групе попут Жена у црном биле далеко истакнутије, али је подједнако важно разумети да ту улоге нису биле чврсто подељене. Већина жена на феминистичкој сцени била је везана уз неку групу, али је истовремено сарађивала и са другим групама, јавни догађаји су често припремани заједнички, било је важно реаговати и упорно, стално изнова, супротстављати се рату и насиљу. Деведесете су биле важне године за развој феминистичког покрета и у Србији и на просторима читаве бивше Југославије. Иако је Југославија била једина социјалистичка земља која је била отворена према другом таласу феминизма још од средине седамдесетих година, и имала читаву једну генерацију истакнутих феминистичких интелектуалки, тешко се може говорити о покрету, јер је феминизам остајао у релативно уском кругу. Тек са друштвеном кризом са краја осамдесетих и ратовима из деведесетих година постаје очигледно да су жене посебно угрожене и да морају да нађу одговор на то. Феминизам је био логичан одговор, па се почетком деведесетих година оснивају бројне женске групе које покривају читав низ активности, од СОС телефона преко Женског центра и Центра за девојчице до Женских студија и, нешто касније, Женске мреже. За некога ко жели да разуме ту историју важно је погледати текст Лепе Млађеновић, „Почеци феминизма – Женски покрет у Београду, Загребу, Љубљани“, који се може наћи на интернету. То је истовремено и врло значајан текст у борби против заборављања, које, рецимо, у овом тренутку, спроводе институције владе Србије када о својим иницијативама попут оснивања СОС телефона говоре потпуно занемарујући/бришући историју и искуства женског покрета.

Када је реч о Женским студијама желим да нагласим да смо ми веровале да је и образовна активност део активизма, што иначе и данас мислим. Предавати феминистичку теорију и афирмисати феминистичку епистемологију која подрива „сигурно“ знање и доводи у питање академске ауторитете у једној земљи и једном времену опседнутим националним вредностима, ратним циљевима и контролом јавне сфере свакако је за нас имало такво значење. На нашим предавањима полазнице су имале могућност да критички промишљају оно што су им медији, али и један значајан део традиционалне академије, нудили као неупитну истину о питањима идентитета, нације, историје, родних режима и

актуелне политике. Добијале су могућност да доведу у питање ауторитет онога ко је „у поседу знања“, односно у „поседу истине“ и теоријске алатке да промишљају посебности сопственог искуства. А добијале су и сасвим конкретна знања из подручја женских студија, која су иначе на универзитету била доступна само у оквиру предмета професорки попут Анђелке Милић, Жаране Папић или Марине Благојевић.

Дипломирали сте и докторирали општу књижевност у Београду, потом предавали књижевност из угла феминистичке теорије и критике у Центру за женске студије, те бирали како преводите теоријских и критичких текстова тако и домаће ауторске текстове о књижевности за објављивање у Женским студијама. Да ли бисте могли да нам кажете како су знања из женских/родних студија утицала на ваше читање и тумачење књижевности?

Мени лично заокрет ка феминистичкој књижевној критици дословно је променио однос према књижевности и према послу којим се бавим. Са феминизмом сам се први пут срела на магистарским студијама у Отави крајем седамдесетих година, када сам читала неке ране анализе социјалног положаја жена у Северној Америци. Са ароганцијом некога ко је долазио из југословенског „меког“ социјализма који је тада био у успону, чинило ми се да то са нама нема много везе. Проблем потискивања жена из сфере рада није био карактеристичан за Југославију, као ни проблем мањих плата за жене него за мушкарце (тако нешто заправо је било незамисливо). Осим тога, ја сам у то време била загрижена заговорница формалних приступа у књижевности, па ми рана гинокритика, која ми је у Канади тада била доступна, није била толико занимљива. Одупирала сам се помоћу истих оних аргумената које ће ми касније, раних деведесетих година, на часовима феминистичке књижевне критике на Централноевропском факултету, износити студенткиње из транзицијских земаља – да је гинокритика претерано идеологизована.

Феминистичком књижевном критиком почела сам да се бавим у осамдесетим годинама, када сам у Загребу бивала у прилици да се више дружим са феминистички оријентисаним ауторкама и да читам нову родно освешћену прозну продукцију. Пре тога сам се углавном бавила савременом поезијом, а формалистичке постулате о аутономији

књижевности и иначе је много лакше задржати када се бавите поезијом а не прозом. Али средином осамдесетих година појавио се читав низ нових књига за које ми је било јасно да их не могу адекватно протумачити појмовима који су ми до тада стајали на располагању. То су биле књиге које су тражиле феминистичко читање. Рецимо, ако искључите родну перспективу, тешко ћете објаснити посебну вредност прозе Милице Мићић Димовске унутар корпуса такозване „стварносне прозе“ која је доминирала у седамдесетим годинама или значај аутобиографског дискурса Ирене Вркљан у романима „Свила, шкаре“ и „Марина или О Аутобиографији“. Без феминистичке перспективе нисам могла да разумем сложеност бунтовних романа Биљане Јовановић, нити да оценим важност ране прозе Дубравке Угрешић. Та ми је визура била потребна и за читање поезије Радмиле Лазић. Из данашње перспективе, када покушавам са одмаком да проценим седамдесете и осамдесете године, уверена сам како је управо књижевност која је стилски и тематски призивала родно освешћену критику била међу књижевно најрелевантнијим деловима тадашње продукције. Али та се слика у осамдесетим тешко могла јасно видети. Видели су је уредници-визионари попут Ненада Поповића у Загребу, који је у тадашњем Графичком заводу Хрватске објављивао најзначајније хрватске списатељице и тако допринео обликовању „женског таласа“ у хрватској прози осамдесетих година.

Гледано из шире перспективе, седамдесете и осамдесете године су биле необично важне за феминистичку књижевну критику, која се у тим годинама обликује као поддисциплина унутар ширег подручја студија књижевности. У седамдесетим годинама она је подељена између две традиције, француске, утемељене у деконструкцији и лакановској психоанализи, и англо-америчке, која покушава преко гине критике да установи теоријску основу за своју дисциплинизацију. То је истовремено био и период у којем је формативна улога књижевне критике у обликовању феминистичке теорије била посебно видљива. Након тога, она се отвара према другим приступима, пре свега према постколонијалним теоријама и теоријама глобализације, а у новије време посебно и према теоријама афекта. Ово је, наравно, једна врло редукована слика, али желим њоме да нагласим како феминистичка књижевна критика остаје једна отворена и у добром смислу речи еклектична дисциплина која делује унутар једног ширег, интердисциплинарног подручја женских студија/родних студија, повезујући различите приступе и нудећи тумачења књижевних и других културних текстова која нису нужно уско везана уз студије

књижевности. Феминистичка књижевна критика има нужно и своју политичку димензију у истом оном смислу у којем ту димензију морају имати и други видови бављења феминизмом и феминистичком теоријом. Без обзира на конкретан метод анализе, она се критички бави природом родних идентитета и родних режима, и њиховим консеквенцама. Таква анализа може се односити на текстове утемељене на препознатљивом искуству, исто као и на могуће светове научне фантастике. Индикативно је да спекулативна проза представља једно од посебно значајних подручја родно освешћене литературе, јер омогућује критичко промишљање алтернатива постојећим родним режимима. Истовремено, преко књижевних текстова можемо боље разумевати и објашњавати репресивно деловање установљених односа, било у садашњем или у прошлим временима, и то не само преко родне перспективе, већ посматрајући категорију рода у односу са другим идентитетским категоријама и другим режимима социјалне опресије, попут расе, класе, етничитета, али и образовања, старости, и тако даље. У том смислу, желим да нагласим важност интерсекционалног приступа за студије књижевности. Са друге стране, унутар једног интердисциплинарног оквира не може се занемарити ни веза коју ваља успоставити између транснационалног феминизма и транснационалне феминистичке критике.

Све су ово велике теме, које упућују на то колико је широко подручје у којем се креће феминистичка критика, и истовремено показују како је тешко занемарити ову перспективу, посебно у читању савремених текстова, који често „траже“ да се у тумачење уведу појмови којима оперише феминистичка теорија. Књижевни текстови су по правилу „бржи“ од својих тумача; није реч само о једноставној логици да књижевни текстови претходе критичком читању, већ и о томе да књижевност – као и други видови уметничких пракси – на свој комплексни начин препознаје и артикулише социјалне промене за које теорија врло често тек касније успева да понуди тумачења. Књижевна продукција друге половине двадесетог века јасно нам показује да је родна свест постала једно од битних обележја света у коме живимо, као што нам књижевна продукција са почетка двадесет и првог века показује како појам човека у свету какав смо створили својим деструктивним понашањем захтева поновно промишљање које не може да искључи родну перспективу.

Најкраће речено, појам рода једна је од оних категорија које трајно мењају теоријску перспективу, у књижевности као и у другим областима истраживања. Као што након Фројда морате о сексуалности мислити другачије него што је то био случај пре њега, или што након Фукоа морате другачије размишљати о моћи, тако и увођење појма рода трајно мења начин на који мислимо о односима међу људима, и у литератури а не само у друштвеној стварности. Наравно, то не значи да се сви морају бавити психоанализом, да сви морају бити следбеници Фукоа, нити да се сви морају бавити феминистичком критиком. Али свако ко претендује на то да разуме савремену теорију, мора бити свестан значења појма рода и далекосежности импликација његове теоријске примене.

У последњих десетак година, конзервативна револуција и популизам, како у Америци тако и у Европи, довели су у питање темељне вредности универзитета: идеју демократије, академске слободе и социјалне правде. Добар пример представља недавни и још увек актуелни напад мађарског премијера Виктора Орбана (Viktor Orbán) на Централноевропски универзитет у Будимпешти. Да ли можете да нам кажете нешто више о томе из перспективе редовне професорке тог факултета, али и феминисткиње?

Централноевропски универзитет основан је 1991. као регионални универзитет, који се у међувремену развио у глобално оријентисану академску институцију која промовише академске слободе и идеје отвореног друштва. Напад на ЦЕУ видим као део ширег пројекта нелибералне демократије да стави под контролу универзитет као изходиште критичког мишљења. Тако је недавно у Мађарској одузета акредитација родним студијама као дисциплини, чиме су заправо укинута сви постојећи програми родних студија на универзитетима. Још средином августа ове године влада је покренула неку врсту консултација о статусу родних студија на мађарским универзитетима са очигледном намером да доведе у питање акредитацију постојећих програма из тог подручја. Иако су негативне реакције на ту иницијативу биле бројне, у октобру ове године објављена је листа подручја у којима се могу стицати академска звања у Мађарској у 2019/20. години, и на тој листи више нема родних студија. Ова одлука погодила је два универзитета: ЕЛТЕ,

који је један од највећих и најугледнијих мађарских универзитета, који је заправо прошле године први пут уписао генерацију магистраната из области родних студија, и ЦЕУ, који је имао своје двогодишње програме акредитоване и у Мађарској, и у САД-у. За ЕЛТЕ универзитет ова уредба значи укидање родних студија. За ЦЕУ ситуација је битно другачија, будући да сви наши програми имају и америчку акредитацију, Одсек за родне студије ће и даље наставити да предаје све своје програме. Могу стога да позovem све заинтересоване студенткиње и студенте да се јаве на ЦЕУ, јер ми управо примамо пријаве за 2019/20. годину.

Укидања акредитације програмима студија рода на државним факултетима представник владе Виктора Орбана објаснио је тиме да не постоји потреба за таквим студијама на тржишту рада, те да новац пореских обвезника треба усмерити на исплативије програме, али и додатним аргументом да родне студије нису „озбиљна академска дисциплина“. Пошто предајете управо на Одсеку за родне студије, како видите овај напад на родну равноправност, али и учинке женског и феминистичког покрета уопште?

Оно што се сада дешава са родним студијама у Мађарској јесте екстремна ситуација, али и до крајњих консеквенци доведен пример једног ширег напада на родне студије, опет говорећи у врло обухватном значењу тог појма. Ти се напади већ неко време одвијају у јавним сферама различитих земаља кроз нападе на такозвану „родну идеологију“, који долазе углавном из конзервативних и популистичких кругова. Сам израз „родна идеологија“ нема никакво озбиљније утемељење и његова је употреба углавном повезана са искривљавањем и отвореним потцењивањем производње знања која полази од појма рода као једног од основних критичких концепата. Израз се појавио у Латинској Америци, да би се врло брзо проширио по Европи, подржан популистичким медијима. При том је очигледно да се у пост-социјалистичким земљама додатно манипулише повезивањем рода и идеологије како би се имплицитно мобилизовала милитантна анти-социјалистичка пропаганда из раних деведесетих година и повезала са појмом рода као озбиљном друштвеном претњом. А по реакцијама у јавности изгледа да је та стратегија

врло успешна, јер се људи у име одбране од „родне идеологије“ мобилизују против Истанбулске конвенције или против женских репродуктивних права.

Посебно, међутим, забрињава што та врста потпуно неутемељене и криво постављане критике у последње време не остаје само у домену политичких и медијских дискурса, где је више него очигледно да дискредитовање појма рода служи обнављању патријархалних модела социјалних односа и социјалној контроли женских тела и женског рада. Као што показује и пример одузимања акредитације родним студијама у Мађарској, таква критика покушава да задобије и некакав легитимитет, што није ни једноставна ни занемарива појава. Невероватно је да се данас, после пола века током којих је подручје знања које овде широко именујемо као родне студије прошло све фазе академске дисциплинизације, произвело неке од најзначајнијих теоријских досега у задњих пола столећа као и читаве библиотеке књига које су трансформисале начин мишљења у хуманистици и друштвеним наукама, јављају они који мисле да се све то може довести у питање мање или више организованом негативном медијском кампањом и једном проблематичном флоскулом.

Па ипак, негативни ефекти те кампање су јасно видљиви. Реч је о појави која није безазлена и којој се ваља супротставити, јер су напади на родне студије заправо напади на основне академске слободе које данас треба да брани читава академска заједница. Истовремено, важно је разумети да сваки напад на женска права увек значи и напад на права свих других мањина, а пре свега на права ЛГБТ популације. Рекла бих да се, када је реч о родним студијама и о производњи родно освешћеног знања, налазимо у једном необичном, а истовремено изузетно важном тренутку великих опречности које ваља осветити. Женски покрети су активни и непрестано јачају, женска самосвест и самосвест мањинских група изузетно су јаке, и чини се да је претходних пола столећа у том погледу произвело дубинске промене у друштвима у којима живимо. Многе предрасуде које су још у педесетим и шездесетим годинама биле нормализоване до те мере да су остајале непримећене, посебно када је реч о дискриминацији према женама и мањинама, о расизму или о сексуалном насиљу, данас су једноставно неприхватљиве. Али истовремено видимо и да у многим друштвима паралелно са тим расте талас ретрадиционализације, и да се многа од тих стечених права доводе у питање. Улога самих жена у тим процесима посебна је тема коју овде нећу отворати. Али желим да кажем да смо ми, жене на просторима

некадашње Југославије, већ имале то искуство да се освојена права могу лако изгубити; рецимо, право на исту плату за исти рад. Управо зато морамо бити свесне да се позитивни учинци феминизма неће одржати ако се не будемо увек изнова бориле и борили за њих. Жене не могу себи да дозволе да стално почињу своју историју из почетка.

Завршила бих једним књижевним примером. У документарном филму *The Poetess* (2017) саудијска песникиња Хиса Хилал (Hissa Hilal) говори о свом учешћу у изузетно популарном такмичењу „Песник милиона“ у Абу Дабију, где је била прва жена која се пласирала у финале и завршила на трећем месту. Реч је о телевизијском програму у којем савремени песници говоре своју поезију, а оцењује их професионални жири и жири гледалаца. Програм је изузетно популаран, прати га 75 милиона гледалаца, што би већ по себи било довољно да о њему разговарамо. Но то је програм затворен за жене, па Хиса Хилал, новинарка и песникиња која наступа у хиџабу као „глас иза вела“, како о њој говоре у најави филма, очигледно подрива врло строге дискриминаторне родне односе. О филму бих овде могла надуго, али ћу рећи само две ствари уместо закључка. Једно је да победа Хисе Хилал није тек једноставни *happy end*; она је остала трећа јер су јој највише оцене дале судије, али не и гледаоци, а како сама каже, од почетка је знала да жени неће дати да „понесе заставу“, што је право победника. Док су сви други славили у топлој братству, она је такмичење напустила тихо, праћена тек једном женом, рођаком или пријатељицом, нисам сигурна. Њен циљ да нешто промени врло је далеко, и до тамо има много фаза и много победа и пораза. Али снагу да крене тим путем Хиса Хилал једним делом црпи и из родног сећања, на пример, на то да су бедуинске жене из њене породице пре неколико генерација имале неке слободе које су данас заборављене. Своју победу у такмичењу „Песник милиона“ Хиса Хилал је освојила говорећи своју поезију у жанру бедуинске поезије. Ако мислите да све то нема много везе са нама, јер су наше жене еманциповане, промислите поново. И пластична операција може бити вео, а истакнути положај у влади праћен прихватањем мушког модела моћи тешко може бити права еманципација. О томе нешто више из наше балканске и постјугословенске перспективе можете да прочитате у *Три зиме* Тене Штивичић.

“Women’s Movements Are Active and Growing Stronger”

Interview with Jasmina Lukić conducted by Ana Kolarić

Jasmina Lukić is a Professor with the Department of Gender Studies at the Central European University in Budapest. Her publications include monographs *Metaproza: čitanje žanra*, and *Drugo lice, prilozi čitanju novijeg srpskog pesništva*, a volume *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe*, edited with Joanna Regulska and Darja Zavirsek, and numerous articles and book chapters in literary studies, women’s studies and Slavic studies. A volume *From Transnational to Translational: Literature, Gender, Translation*, edited with Sibelan Forrester and Borbala Farago, is in print with CEU Press.

You were one of the founders of the Women’s Studies Center in Belgrade. The first one-semester course started symbolically on March 8th, 1992. Some of the publishing activities of the Centre included initiating the feminist (academic) journal Women’s Studies, and you were its editor-in-chief between 1995 and 2000. How and why did the Women’s Studies journal come to be? Why did the editorial board decide on such a title of the journal?

The foundation of the Women’s Studies Center in Belgrade was for me one of the most important events at the beginning of the nineties, as opposed to wars that were going on, first in Croatia, then in Bosnia. At the end of the seventies and during the eighties, I wrote literary criticism professionally, and mostly wrote about contemporary Yugoslav poetry and prose. And during the eighties, I lived simultaneously in Zagreb and in Belgrade, trying to be active in both cultural spaces. However, working in the so-called literary “mainstream” was becoming more and more difficult due to growing nationalism on both sides. That is why the whole project of creating Women’s Studies for me personally was particularly significant: that was a space of a much needed alternative. I was not one of the lecturers in the first one-semester program, but I

was one of the attendants and I joined the group which, after the great success of this program got together to work towards founding the Center. That group consisted of many exceptional women. It included veterans of the feminist movement in Yugoslavia such as Sonja Drljević, who was the driving force of the entire project; Žarana Papić, who brought her vast theoretical knowledge and long-standing feminist activism to the Center; Lepa Mladenović, who connected great theoretical knowledge and long-standing feminist activism. There were also Daša Duhaček, who in the years to come would become the outstanding leader of the Center, Marina Blagojević, Neda Božinović, Biljana Dojčinović, Zorica Mršević, Slavica Stojanović and Jasmina Tešanović. Branka Arsić soon joined the Center, and many other associates followed. That was a time of great enthusiasm for us, when many women's groups were being founded in Belgrade. To all of us who gathered around the Center, that was a project created in spite of the predominant nationalism and state war propaganda. We all believed that it was necessary for academia to open towards women's studies, and we would have all worked towards such a goal in different circumstances as well. However, in the situation of the nationalist destructive, war, policy of Slobodan Milošević's regime, founding the Center was part of a wider opposition stance against such a political program. The situation in Zagreb, where the Women's Studies Center was founded in 1995, was similar and I was honored to be a part of that Center as well. Thus, in an attempt to live in two cities in the nineties as well, in spite of the war that was dividing them, Women's Studies Centers became my strongholds in both Belgrade and Zagreb. It is important to say that feminists in the region of Yugoslavia kept in touch throughout that time across all the borders that state politics and politicians were putting in front of them, and that their anti-war and anti-nationalist policy and activities were an extremely important, formative part of the civil scene.

The idea to start the *Women's Studies* journal can also be best understood in this context as well. The name of the journal, as well as the name of the Center, were part of the same feminist project, that we saw as being subversive in itself in the times as the nineties were; that is, in an age characterized by intense repatriarchalization of the society which was happening before our very eyes, as a part of newly created the nationalist and war climate in society. Žarana Papić dealt with the issue in her research at the time. Of course, from the very beginning, we emphasized that feminism(s) and feminist research of women's experience were not just a "women's issues," but that they necessarily concern all members of a society.

The Women's Studies Center developed following the development of gender studies as "an interdisciplinary discipline," introducing new theoretical approaches and new topics of research. However, it never changed its original name as a strong evidence of its history and its grounding in feminist theory, which makes me, personally, very happy. The name of the journal in the meantime has been changed to *Genero*, with the clear intention of connecting it with the notion of gender already in the title. However, as far as I can see, the purpose of the journal remained the same – to promote feminist and gender theories in the widest sense of the word, and to legitimize the domestic production of knowledge in those fields. That is extremely important because journals as a specific site of knowledge production are very important part of the continuous existence and development of an academic field, especially when it comes to a discipline such as gender studies.

Here we need to provide an additional explanation for those who do not follow the field. We started talking about women's studies, and we came here to gender studies. We can go on now and talk about masculinity studies, sexuality studies and, of course, queer studies as a separate discipline. In doing so, we have already moved away from the original idea of women's studies. The issue of naming has become in the meantime quite complex. Many departments across the world were renamed in the eighties from women's studies to gender studies; many were founded as gender studies, only to be renamed later on to gender and sexuality studies. My department at the Central European University has the concept of gender in its name since its foundation in 1994, and that remains its crucial determinant: initially, it was the Program on Gender and Culture, to become the Department of Gender Studies in 2000. Generally speaking, there is no doubt that there are differences in approach and theoretical positioning among various departments, which are reflected in the politics of naming, but we are not talking about that at the moment. Therefore, I will use "gender studies" broadly here as a term referring to an all-inclusive area of women's studies research, as well as gender and sexuality studies.

Both the Women's Studies Center and the Women's Studies journal were founded at the time of the disintegration of SFRY and armed conflicts in the territory of Yugoslavia. How did you, as lecturers, editors/authors, feminists, position yourself against those events?

As I have already said, the Center was seen by all of us a part of the anti-war movement, which at the beginning of the nineties meant that it was closely connected to other women's and activist groups on the civil scene. I have to stress that some other groups, such as Women in Black, were far more prominent in the anti-war movement. However, it is important to say that roles at that time were not strictly defined and divided. Many women on the feminist scene were connected with a certain group, but they also cooperated with other groups at the same time, public events were often prepared together, it was important to react and persistently oppose war and violence again and again. The nineties were pivotal years for the development of the feminist movement in Serbia and in the entire former Yugoslavia. Even though Yugoslavia was the only socialist country that had been open to the second-wave feminism since mid-seventies, and had a whole generation of prominent feminist intellectuals already in socialist times, that could hardly be perceived as a movement, because feminism remained in a relatively narrow circle. It is only with the social crisis at the end of the eighties and with the wars of the nineties that that women became aware of the new level of gender-based endangerment that such a situation has brought, and of an urgent need to react to that. Feminism was the logical response. At the beginning of the nineties, numerous women's groups were being founded, groups that cover a whole range of activities – from SOS telephones, the Women's Center and the Girls' Center to Women's Studies and, somewhat later, the Women's Network. If someone wants to understand the history there, it is important to take a look at Lepa Mladenović's text "Beginnings of Feminism – The Women's Movement in Belgrade, Zagreb, Ljubljana," which can be found online. That is also a very significant text in opposing the ongoing processes of forgetting, which are, for example, supported by the institutions of the current Serbian Government when they talk about their gender related initiatives, like establishing the SOS telephone, while completely disregarding/erasing the history and experiences of the women's movement.

When it comes to Women's Studies, I wish to stress that we at the Center saw teaching as a part of activism, which is something I believe in to this day. Teaching feminist theory and affirming feminist epistemology which undermined "unquestionable" knowledge and problematized academic authorities at a time and in a country obsessed with national values, war goals and control over the public sphere, certainly held activist component in our view. In our lectures, students had the opportunity to critically reevaluate what most of the media, as well as a significant part of the traditional academia promoted as undeniable truths about identity, nation,

history, gender regimes and current politics. They got the opportunity to question the authority of those who “possess knowledge,” that is, who “possess truth” and the theoretical tools to ponder on the particularities of their own experience. And they also received quite specific knowledge from the field of women’s studies, which was available at the University only within subjects of certain professors, such as Anđelka Milić, Žarana Papić or Marina Blagojević.

You obtained your undergraduate degree and PhD in comparative literature in Belgrade, and then you taught literature from the angle of feminist theory and criticism at the Women’s Study Center. You also chose the translations of theoretical and critical texts, as well as domestic texts about literature which were to be published in Women’s Studies. Could you tell us how the knowledge from women’s/gender studies affected your reading and interpretation of literature?

Personally, the turn towards feminist literary criticism literally changed my relationship towards literature and the work I do. I encountered feminism for the first time during my MA studies in Ottawa at the end of the seventies, when I read some early analyses of the social position of women in North America. Judging with an arrogance of someone who came from Yugoslav “soft” socialism that was on the rise, I concluded that their situation did not concern us very much. The problem of suppressing women from the work sphere, or the issue of lower wages for women than for men (something unthinkable for me at the time) was not characteristic of Yugoslavia. Aside from that, I was at the time a vocal advocate of formalist approaches to literature; therefore, I did not find early gynocriticism, which was available to me in Canada back then, particularly interesting. I resisted it with the same argument that students from transition countries would later, in the early nineties, present to me during my classes in feminist literary criticism at the CEU – an argument that gynocriticism is excessively ideologized.

I started delving into feminist criticism only in the eighties, when I had a chance to spend more time with feminist authors and to read the new, gender-conscious prose in Zagreb. Before that, I mostly dealt with contemporary poetry, and formalist ideas about the autonomy of literature are much easier to retain when you deal with poetry and not prose. However, a whole series of new books appeared in Yugoslavia in mid-eighties, and it became clear to me that they

could not be interpreted with critical tools I was relying on at the time. Those were books that required feminist reading. For example, if you exclude gender perspective, it is very difficult to explain the particular value of Milica Mičić Dimovska's prose within the corpus of the so-called "hard-boiled fiction" (*stvarnosna proza*), a style of writing prevalent during the seventies; or the significance of the autobiographical discourse of Irena Vrkljan in the novels "The Silk, the Shears," and "Marina; or, About Autobiography." Without the feminist perspective, I could not have understood the complexity of the rebellious novels of Biljana Jovanović, or evaluate the importance of the early prose of Dubravka Ugrešić. I also needed feminist critical tools to read poetry of Radmila Lazić. Looking back, when I try to evaluate the significance of the seventies and the eighties, I am convinced that literary texts that stylistically and thematically conjured gender-conscious criticism are among the most relevant works from that time. But that image could hardly be seen from the perspective of the eighties, when these works were actually published. Editors-visionaries such as Nenad Popović in Zagreb saw it. He published the most important Croatian women writers in the then Graphic Institute of Croatia (Grafički zavod Hrvatske), thus contributing to the shaping of the "wave of women's literature" in Croatian prose of the eighties.

From a wider perspective, the seventies and the eighties were highly important for feminist literary criticism, developing as a subdiscipline within the broader field of literary studies in those years. During the seventies, feminist literary criticism was divided between two traditions, the French one, grounded in deconstruction and Lacanian psychoanalysis; and the Anglo-American one, aiming to establish a theoretical basis for disciplinization of the field through gynocriticism. At the same time, this was a period in which the formative role of literary criticism in shaping feminist theory was particularly visible. In later decades, it opened up towards other approaches, mostly towards post-colonial theories and globalization theories, and in recent times, towards affect theory in particular. This, of course, represents quite a condensed picture, but I want to emphasize how feminist literary criticism remains an open and, in a positive meaning of the word, eclectic discipline which operates within a broader, interdisciplinary field of women's studies/gender studies, connecting different approaches and offering interpretations of literary and other cultural texts which are not necessarily closely connected with literary studies. Feminist literary criticism is inevitably political in the same sense in which other forms of dealing with feminism and feminist theory must be political.

Regardless of the specific methods of analysis to be used, it deals critically with the questions of gender identities and gender regimes and their consequences. Such an analysis can equally refer to texts grounded on recognizable experience, and to possible worlds of science fiction. In this respect, it is indicative that speculative fiction has proven to be a particularly important area of gender-conscious literature, because it enables critical reflection on alternatives to existing gender regimes. At the same time, through literary texts, we can understand and explain better the repressive effects of the existing social relations, whether in the current or in the past times, and not through the gender lens only, but also by perceiving the category of gender in relation with other identity categories and other regimes of social oppression, such as race, class, ethnicity, as well as education, old age, etc. In that sense, I wish to emphasize the significance the intersectional approach has for literary studies. And on the other hand, within an interdisciplinary framework, there is an important link to be established between transnational feminism and transnational feminist criticism.

These are all great topics, which indicate the scope of an area in which feminist criticism operates. At the same time, they make it clear why it is so difficult to exclude gender perspective, especially while reading contemporary texts, which oftentimes “call” for concepts from feminist theory to be used in interpretation. Literary texts are usually “faster” than their interpreters; we are not just talking about the simple logic that literary texts precede critical reading, but also about the fact that literature – just like other forms of artistic practices – in its complex way recognizes and articulates social changes, while theory often manages to offer interpretations of the same phenomena only later on. The literary production of the second half of the twentieth century clearly shows that gender consciousness has become one of the important characteristics of the world we live in, just like literary production from the beginning of the twenty-first century shows us that the notion of (hu)man in the world we created with our destructive behavior requires rethinking of the concept of humanity which cannot exclude gender perspective.

To put it simply, the notion of gender is one of those categories which profoundly change the theoretical perspective, both in literature as well as in other research fields. After Freud, you have to think about sexuality in a different way than before him, and after Foucault, you have to think about power differently. Similarly, introducing the notion of gender changes the way we think about the relations among people, not just in social reality, but in literature, as well. Of

course, that does not mean that everyone has to engage with psychoanalysis and that everyone has to become Foucault's follower, or that everyone has to deal with feminist criticism. But everyone who wishes to understand contemporary theory has to be aware of the significance of the concept of gender, and of the far-reaching implications of its theoretical application.

In the last ten years, the conservative revolution and populism, both in the USA and in Europe, have called into question elementary values of universities: the idea of democracy, academic liberty and social justice. A good example is the recent and still ongoing attack of the Hungarian Prime Minister Viktor Orbán against the Central European University in Budapest. Could you tell us something more about it from the perspective of a full professor there and a feminist?

The Central European University (CEU) was founded in 1991 as a regional university. In the meantime, it has developed into a globally-oriented academic institution which promotes academic freedom and the ideas of the open society. In my view the attack on CEU is a part of a broader project of illiberal democracy to place under control the university as a place where the critical thinking is generated. Recently, the accreditation of gender studies as a discipline has been annulled in Hungary, which basically means that all existing gender studies programs at the universities in Hungary have been canceled. Mid-August this year, the Government initiated some type of consultations about the status of gender studies at Hungarian universities with the clear intent of questioning the accreditation of existing programs from that field. Even though the negative reactions to the initiative were numerous, the list of fields in which you can get an academic degree in Hungary in 2019/20 was published in October without Gender Studies. This decision has affected two universities: ELTE, which is one of the largest and the most reputable Hungarian universities, which actually enrolled the first generation of masters' students in the field of gender studies last year; and the CEU, which had its two-year programs accredited in Hungary and in the USA. For ELTE University, this regulation means the cancellation of gender studies. For CEU, the situation is quite different. Since all our programs have American accreditation, the Department of Gender Studies will continue to teach its MA and PhD

programs. I can therefore invite all interested students to apply to the CEU, because we are currently in the process of receiving applications for 2019/20.

A representative of Viktor Orbán's government explained the cancellation of accreditation of gender studies programs at state universities by claiming that there is no need for such studies on the job market, that the taxpayers' money should be directed at more lucrative programs, and by presenting the argument that gender studies are not "a serious academic discipline". Since you teach precisely at the Department of Gender Studies, how do you perceive this attack on gender equality, and the effects of the women's and the feminist movement in general?

What is happening now with gender studies in Hungary is an extreme situation and an example of a broader attack on gender studies brought to an extreme; once again, we are talking about a very comprehensive meaning of the notion of gender studies. These attacks are going on for some time in public spheres of various countries, mostly as some form of defamation of the so-called "gender ideology." Such attacks mainly come from conservative and populist circles. The expression "gender ideology" has no grounds in any theory and its use is mostly connected with warping and openly underestimating the production of knowledge which stems from the notion of gender as one of the basic critical concepts. The expression emerged in Latin America and soon spread across Europe, supported by populist media. And it is evident that, in post-socialist context an additional layer of manipulation is achieved by connecting gender and ideology thus implicitly mobilizing the militant anti-socialist propaganda from the early nineties and implying that the concept of gender is a serious social threat. And according to public reactions, it seems that the strategy is quite successful, because people are being mobilized against the Istanbul Convention or against women's reproductive rights in the name of the defense against "gender ideology."

Moreover, and it is particularly worrisome, that type of completely ungrounded and wrongly set criticism lately seems to spill out of its initial domain of political and media discourses, where discreditation of the notion of gender obviously supports current attempts to renew certain models of patriarchal social relations and to (re)establish social control of women's bodies and women's labor. Taking away the accreditation from gender studies in

Hungary shows that such criticism is also trying to gain some form of legitimacy, which should not be underestimated. In the last half a century the area of knowledge production that we broadly name here as gender studies went through all phases of academic disciplinization, and produced some of the most important theoretical achievements as well as whole libraries of books that transformed the way of thinking in humanities and social sciences, so it is hard to believe that all of it is being challenged with a more or less organized negative media campaign and one problematic platitude.

And yet, the negative effects of that campaign are clearly visible. This is not an innocuous occurrence and it should be opposed, because attacks on gender studies are actually attacks on basic academic freedom which should be defended by the entire academic community. At the same time, it is important to understand that every attack on women's rights always means an attack on the rights minorities, primarily the rights of the LGBT population. When it comes to gender studies and the production of gender-conscious knowledge, I would say that that this is an unusual, and, at the same time, extremely important moment of great contrasts that need to be observed. On the one hand, women's movements are growing stronger, women's self-consciousness and the self-consciousness of minority groups is extremely strong, and it seems that in that respect in the past half a century deep changes have occurred in the societies we live in. Many of the prejudices that in the fifties and in the sixties were normalized to the extent that they remained unnoticed, especially when it comes to discrimination against women and minorities, racism or sexual violence, are simply unacceptable today. However, on the other hand, we see that the wave of retraditionalization is simultaneously growing in many societies and that many of those gained rights are being questioned. The role of women in these processes is a topic in itself and I will not open it here. But as a woman from the former Yugoslavia, I just want to say that we have already experienced how certain rights can easily be lost; like, for example, the right to equal pay for the same work. It is precisely why we must be aware that positive impacts of feminism will not be sustained unless we fight for them again and again. Women cannot allow for their history to be repeatedly brought back to its beginnings.

I would like to conclude with a literary example. In the documentary *The Poetess* (2017), the Saudi poetess Hissa Hilal speaks about her participation in the extremely popular competition "Millions' Poet" in Abu Dhabi, where she was the first woman to reach the finals and end up in the third place. This is a television program in which contemporary poets recite their poetry and

they are being judged by a professional jury and a jury of viewers. The program is extremely popular and it is followed by 75 million viewers, which in itself would be strong enough reason to speak about it. However, the program is not women-friendly, so Hissa Hilal, a poetess that performs in a hijab as “the voice behind the veil,” as she is referred to in the announcements of the film, clearly undermines some very strict discriminatory gender relations. I could talk volumes about the film now, but I will simply say just two things instead of a conclusion. One, the victory of Hissa Hilal is not just a *happy end*; she got the highest marks from the judges but not the viewers, hence she remained third in the competition. As she says herself, she knew from the beginning that they would not let a woman “take the flag,” which is the right of the winner. While everyone else celebrated in a warm atmosphere of togetherness, she left the competition quietly, followed by one woman, her cousin or friend, I am not sure. Her goal to change something is far away, and there are many phases and many victories and defeats on that road. But Hissa Hilal draws the strength to embark on that journey partly from her gender memory, for instance, of Bedouin women from her family having some liberties a few generations ago that are now forgotten. Hissa Hilal won her victory in the “Millions’ Poet” competition by reciting her poetry in the genre of Bedouin poetry. If you think this hasn’t got much to do with us, because our women are emancipated, think again. Even plastic surgery can be a veil, and a prominent position in the government followed by accepting the male model of power can hardly be considered true emancipation. You can read more about that from our Balkan and post-Yugoslav perspective in Tena Štivičić’s *Three Winters*.

Translated by Radojka Jevtić

Награда за жене у преводу Универзитета Ворик

Разговор са Шантал Рајт водила на енглеском Вишња Крстић

Шантал Рајт, рођена у Манчестеру (Велика Британија), вишеструко је награђивана књижевна преводитељка и професорка превођења, која у звању доцента ради на Универзитету Ворик (Велика Британија). Основне студије из области модерних и средњовековних језика завршила је на Универзитету у Кембриџу (Велика Британија), док је мастер и докторске студије књижевног превођења завршила на Универзитету Источна Англија (Велика Британија). Пре доласка на Ворик, предавала је превођење, као и немачки језик, на више универзитета у Сједињеним Америчким Државама и Канади. Ауторка је монографије *Књижевно превођење (Literary Translation, Routledge: 2016)*.

Шантал Рајт преводи књижевне и академске текстове са немачког и француског на енглески језик. Прва је добитница награде Клиф Бекер у категорији превођења (Cliff Becker Book Prize in Translation) за превод књиге поезије Цвете Софронијеве под називом *Рука пуна воде* са немачког (Tzvetta Sofronieva, *A Hand Full of Water*; White Pine Press, 2012). Њени преводи са немачког два пута су ушли у ужи избор за Марш награду (Marsh Award), која се додељује за дечију књижевност у преводу – први пут за *Паста детективи* Андреаса Штајнхофела (Andreas Steinhöfel, *The Pasta Detectives*; Chicken House, 2010) 2011. године, а други за *Антон и пирана* Милене Бајш (Milena Baisch, *Anton and Piranha*; Andersen Press, 2013) 2015. године. Посебно је занимљив експериментални превод хибридног текста ауторке Јоко Тавада *Портрет једног језика*, који комбинује елементе на немачком и енглеском (Yoko Tawada, *Portrait of a Tongue*; University of Ottawa Press, 2013). Најновији превод неког академског текста јесте превод књиге Антоана Бермана *Доба превођења* са француског језика (Antoine Berman, *The Age of Translation*; Routledge, 2018).

Шантал Рајт је координаторка Ворикове награде за жене у преводу (The Warwick Prize for Women in Translation). Планирано је да ова награда, покренута 2017. године, буде додељивана једном годишње за најбољи превод књижевног дела неке женске ауторке,

објављен на енглеском од стране британске или ирске издавачке куће. Прва добитница, изабрана у конкуренцији педесет и осам наслова преведених са чак двадесет и четири језика, јесте роман Јако Таваде на немачком језику *Мемоари поларног медведа* (Yoko Tawada, *Memoirs of a Polar Bear*; Portobello Books, 2016) у преводу америчке преводитељке Сузан Бернофски.

Чини се да је један од главних циљева Ворикове награде за жене у преводу увођење међународних гласова у англофони културни простор, којим већ деценијама владају публикације на енглеском језику. У којој мери академски напори ове врсте заправо могу да (пре)обликују књижевни канон?

Можда би требало да сачекамо неколико година да видимо да ли се број женских писаца у преводу на енглески заправо повећао, како бисмо проценили успех ове конкретне иницијативе!

Ворикова награда има друге, пре свега симболичке улоге, за које верујем да су изузетно важне у покретању одређених промена на књижевном тржишту. То је начин да се покаже да академски свет, и посебно мој универзитет, Ворик – пошто не желим да говорим у име читавог високошколског образовног система у Великој Британији – схвата превођење озбиљно и покушава да изгради мост до оних који се тиме баве, и на тај начин их промовише. Књижевни преводиоци су у одређеној мери сумњичави према Студијама превођења као дисциплини у универзитетским оквирима, и академска заједница – мада је то пре случај са Студијама књижевности/енглеске књижевности него са Студијама превођења – често не успева да се упусти у преводилачку праксу и оствари сарадњу са преводиоцима. Универзитети би својим ангажманом требало да дају институционалну тежину иницијативи каква је Ворикова награда за жене у преводу, која има конкретне користи и за групе које нису део самог универзитета. У доба када су високе школарине уништиле осећај да су универзитети јавне институције у Великој Британији – за јавност, од јавности, за јавно добро – награда ове врсте помаже да једна драгоцену врата остану отворена за све.

Преводи су на британском тржишту у великој мери маргинализовани, будући да чине свега око 3% онога што се укупно изда. Ако су књиге у преводу недовољно заступљене, онда је са женским писцима то још више случај: само 30% новообјављених превода су преводи женских писаца. Како се ови позиви за укључивање женских писаца одражавају на тржиште?

Статистику на страну, заиста мислим да се ситуација у погледу књижевног превођења полако мења у Великој Британији. Објављује се више приказа превода у медијима, мада ти прикази нису увек боље информисани, и књижевни преводиоци почињу да заступају своју професију и књижевно превођење на књижевним догађајима широм земље. Биће занимљиво видети да ли ће Брежит донети побољшања, ако узмемо у обзир да политицизована читалачка публика осећа појачану потребу за интернационализацијом.

Што се тиче укључивања женских писаца на тржиште, ту има конкретних помака. На пример, независна издавачка кућа And Other Stories из Шефилда одлучила је да целе 2018. објављује искључиво женске писце (<https://www.andotherstories.org/2018/05/11/2018-is-our-year-of-publishing-women/>). Потреба да се обезбеди да женски гласови буду адекватно заступљени део је ширег покрета у британском друштву у овом тренутку. Пре неколико дана прочитала сам чланак у новинама који говори о новој колекцији монолога за аудиције, намењеној глумцима који долазе из мањинских група, састављеној са жељом да им помогне у борби против стереотипизације коју често доживљавају на аудицијама. Такође, води се дебата око препрека на које глумци из радничке класе наилазе када пожелеле да упишу глуму. Друштво и култура неће преко ноћи постати ни равноправнији ни инклузивнији, али се надам да до таквих промена, малим корацима, ипак може доћи.

Месећ жена у преводу, који се слави током читавог августа, од када је први пут обележен 2014. године, представља још једну значајну иницијативу која скреће пажњу на родну асиметрију у преводилачкој индустрији. Током августа, на друштвеним мрежама деле се одломци из превода женских писаца, најављују се нови наслови, и организује низ књижевних догађаја широм Велике Британије. Јесу ли данашњи уредници, у светлу ових

догађања, више вољни – то јест, да ли мање оклевају – да се упусте у пројекат превођења дела неке ауторке него што је то био случај пре, рецимо, десетак година?

За Месец жена у преводу треба да захвалимо ником другом до Американки Мејтал Радзински (Meital Radzinski, <http://biblibio.blogspot.com/>). На свом блогу о Месецу жена у преводу 2018, Мејтал говори о потреби да се ова иницијатива из запећка пресели у главне токове. Искрено речено, текстови у преводи, независно од рода аутора, и даље тешко проналазе публику на англофоном тржишту, а родни дисбаланс само говори да је женским писцима још теже. Мало просвећеније издавачке куће – а то је најчешће случај са оним мањим, независним, попут *And Other Stories* – разумеле су поруку и, заиста, труде се да својим активизмом буду пионири, али пред њима је и даље дуг пут.

Књижевност из Источне Европе генерално је слабо заступљена на англо-америчком транснационалном пољу. Последњих година, британски издавач Istros Books донео је низ наслова из Југоисточне Европе на енглеско говорно подручје. Уз то, треба напоменути и да је овогодишња добитница Букерове награде (Man Booker International Prize) пољска ауторка Олга Токарчук, за књигу Летови (Flights) у преводу Ценифер Крофт. Да ли ови примери указују на то да расте интересовање за овај до недавно занемарени књижевни простор? Да ли је Ворикова награде имала пријаве са Балкана или из Источне Европе?

Судије су заправо коментарисале број пријава које су прошле године пристигле из Источне Европе. Од пет наслова који су се 2017. нашли на ужој листи, три су била из Источне Европе, укључујући и књигу добитнице Нобелове награде, Светлане Алексејевич. Ове године од педесет и три наслова колико је укупно у конкуренцији, седам је из Источне Европе (Хрватска, Летонија, Пољска, Словачка и Словенија). Од тих седам, чак четири се нашло у ширем избору од петнаест, што је импресивно и говори у прилог томе да се књижевност из Источне Европе не само преводи, већ и да проналази читалаштво међу публиком која чита на енглеском. Мислим да интересовање за овим књижевним простором расте, што је можда повезано са чињеницом да је прошло скоро тридесет

година од пада Берлинског зида, као и да је слобода кретања унутар Европске уније довела до мешања група људи које су до тада биле строго одвојене. Не могу да говорим о књижевној продукцији Источне Европе, пошто немам приступ тим језицима, али наслови који се појављују у преводу на енглески махом су упућени млађим генерацијама у намери да им помогну да разумеју прошлост својих родитеља – комунистичку прошлост – те је ово можда историјски тренутак у коме се процењује ситуација, један од оних у којем енглески читаоци имају довољно среће да се нађу у улози примаоца.

Објављујући листу пријављених наслова, Ворикова награда за жене у преводу гради портфолио који може бити од значаја како истраживачима, тако и издавачима и преводиоцима. Постоје ли неке друге платформе или базе које бисте желели да препоручите онима који су заинтересовани за женске писце објављене у преводу на енглески?

Да, раније поменута статистика Мејтал Радзински, која се тиче односа превођења и рода, од неизмерног је значаја. Чед Пост из издавачке куће Three Percent такође прикупља статистику о новим насловима у преводу објављеним на територији Сједињених Америчких Држава, и та статистика је сада део базе Publishers Weekly, која је доступна на следећем линку: <https://www.publishersweekly.com/pw/translation/home/index.html>

Као књижевна преводитељка са низом наслова иза себе, активно сте радили на превазилажењу родног јаза, преводећи бројне женске писце, укључујући признате ауторке, попут Јоко Таваде и Милене Бајш, али и оних мање познатих. Постоје ли неке друге ауторке које бисте желели да преведете на енглески? Да ли род игра улогу при одабиру књиге коју ћете превести?

Пошто сам запослена на Универзитету Ворик, моји преводи женских писаца, на жалост, не могу ући у конкуренцију за награду. То, наравно, значи да од сада планирам да се усмерим искључиво на мушке писце! Шалу на страну, скандалозно је што *Le Deuxième*

Sexe (Други пол) Симон де Бовоар још увек није преведен на енглески како ваља. Ауторке попут Маргарет Симонс и Торил Мои писале су о овој теми нашироко и, мада овде нећу понављати њихове аргументе, питам се шта спречава интелектуалце који се баве феминизмом и филозофски-орјентисане преводиоце да се упусте у један овакав пројекат? Не могу да замислим да дела мушких интелектуалаца буду одбачена на сличан начин. Ја лично размишљаам о роду аутора када бирам шта ћу да читам и свесно тражим женске писце.

На крају, какви су планови за Ворикову награду за жене у преводу? Има ли намере да се прошире критеријуми и има ли на виду неког међународног партнерства?

Надам се да је ово само почетак и да ће награда тек узети маха, посебно у светлу чињенице да је Ковентри, град у коме је смештен Универзитет Ворик, изгласан за британски Град културе 2021. То ће бити одлична прилика да се доведу међународни женски писци и створе нека нова партнерства. Тражимо спонзора који би омогућио да се Награда додељује у континуитету и у даљој будућности и свакако бисмо били заинтересовани за партнерство са неком међународном институцијом. Критеријуме смо за сада ограничили на Велику Британију и Ирску само зато што смо јако мали тим који располаже скромним буџетом, али, уз бољу финансијску подршку, могли бисмо да се претворимо у англофону књижевну награду која се додељује на светском нивоу, што би био изузетно узбудљив развој ситуације.

Превела са енглеског Вишња Кристић

Women in Translation Prize

An interview with Chantal Wright was conducted in English by Višnja Krstić

Chantal Wright, born in Manchester (UK), is an award-winning literary translator and an Associate Professor at the University of Warwick. She holds a BA in Modern and Medieval Languages from the University of Cambridge (UK) as well as an MA and a PhD in Literary Translation from the University of East Anglia (UK). Before coming to Warwick, Chantal Wright taught Translation Studies and German Studies at the University of Wisconsin-Milwaukee (USA), the University of Alberta (Canada), and Mount Allison University (Canada). She is the author of *Literary Translation* (Routledge, 2016).

Chantal Wright translates literary and academic texts from German and French into English. In addition to being shortlisted for the ‘Marsh Award for Children’s Literature in Translation’ twice – for Andreas Steinhöfel’s *The Pasta Detectives* (Chicken House, 2010) in 2011 and for Milena Baisch’s *Anton and Piranha* (Andersen Press, 2013) in 2015 – Chantal Wright was the inaugural winner of the ‘Cliff Becker Book Prize in Translation’ for her translation of Tzveta Sofronieva’s volume of poetry *A Hand Full of Water* (White Pine Press, 2012). Particularly interesting is her experimental rendering of Yoko Tawada’s hybrid German-English text *Portrait of a Tongue* (University of Ottawa Press, 2013). Her most recent academic translation is of Antoine Berman’s *The Age of Translation* (Routledge, 2018).

Chantal Wright is the coordinator of The Warwick Prize for Women in Translation. The Prize, launched in 2017, will be awarded annually to the best work of literature by a woman which has been published in an English translation by a UK or Irish press. The inaugural winner, chosen from 58 eligible titles translated from as many as 24 languages, was Yoko Tawada’s novel *Memoirs of a Polar Bear* (Portobello Books, 2016), translated from German by American translator Susan Bernofsky.

Fostering the inclusion of international voices in the English-dominated Anglosphere seems to be one of the Women in Translation Prize's main goals. To what extent can academic efforts of this kind actually (re)shape the literary canon?

Well, we might have to wait a few years and see if the number of women writers being translated into English actually increases before passing judgment on the success of this particular endeavour!

The Prize plays other symbolic roles which I consider to be as important as bringing about change in the literary marketplace. It is a means of signalling that academia, and specifically my own university, Warwick – since I don't want to speak on behalf of the entirety of British higher education – takes translation seriously and is attempting to build a bridge to practitioners and promote what they do. There is suspicion in the literary translation community about Translation Studies in the academy, and there is often a failure within the academic community – perhaps more so within Literary Studies/English Literature than within Translation Studies – to engage with the practice of translation and with translators. Universities should throw their institutional weight behind an initiative such as the Warwick Prize for Women in Translation that has tangible benefits for groups beyond the university. In an age where tuition fees have ruined the sense of universities being public institutions in the UK – for the public, of the public, for societal good – a prize like this helps to keep a precious door open.

Constituting just 3% or so of the total publishing output, translations in general are largely peripheral in the UK. If books in translation are underrepresented, those by female authors are even more so, as merely 30% of those newly published translations are of women writers. How are these calls for inclusion of women writers reflected in the book market?

Statistics aside, I do think the situation of literary translation is slowly changing in the UK. There is more reviewing of translations in the media, although this reviewing is not always more informed, and literary translators have become active spokespersons for their profession and for translated literature at literary events around the country. It will be interesting to see whether Brexit brings further improvements as politicised readers feel the need to internationalise their reading matter.

In terms of the inclusion of women writers in the book market, there have been some concrete developments. Independent publisher And Other Stories, which is based in Sheffield, has made 2018 its year of only publishing women (<https://www.andotherstories.org/2018/05/11/2018-is-our-year-of-publishing-women/>), for example. The need to make sure that women's voices are adequately represented is part of a wider movement taking shape in British society at the moment. In the past few days I have read a newspaper article on the publication of a new collection of audition monologues for BAME actors to help them fight back against the type-casting that non-white actors experience at audition. And there's an ongoing discussion about the barriers facing working-class actors who want to go to drama school. A more equal and diverse society and culture won't happen overnight, but I'm optimistic that change comes in small increments.

Women in Translation Month, celebrated every August since its creation in 2014, is another important initiative highlighting the translation industry's gender asymmetry. Over the course of this month, excerpts are shared on social media, new titles are announced, and a series of literary gatherings are organised across the UK. Are today's editors, in light of these events, more willing – or, should I say, less reluctant – to commission a translation project involving a female author than was the case some ten years ago?

We have American translator and blogger Meytal Radzinski (<http://biblibio.blogspot.com/>) to thank for Women in Translation Month. In her blogposts from WiT Month 2018, Meytal talks about the need for WiT Month to move out of the niche and go mainstream. Women in Translation isn't yet receiving the kind of attention it deserves. Quite frankly, translated texts, irrespective of the gender of their authors, still have a hard time finding acceptance in the Anglophone marketplace, and the gender imbalance means that texts by women authors find it that much more difficult. More enlightened publishing houses – and these are generally the smaller, independent ones like And Other Stories – have got the message and are, indeed, pioneering in their activism, but there's still a long way to go.

Fiction from Eastern Europe in general appears to be marginal in the Anglo-American transnational field. In recent years, Istros Books, a pioneering UK-based

publisher, has brought a number of titles from Southeastern Europe to the English-speaking world. What is more, earlier this year, Flights, written by Polish author Olga Tokarczuk and translated by Jennifer Croft, was announced as the winner of the Man Booker International Prize. Do these examples indicate a growing interest in fiction coming from this previously neglected literary space? Has the Warwick Prize received any submissions of books from the Balkans or Eastern Europe?

The judges actually commented on the number of submissions from Eastern Europe that were received for last year's prize. In 2017 three of the five shortlisted titles were from Eastern Europe, including a title by Nobel Prize winner Svetlana Alexievich. This year we received 53 entries in total for the prize and of these, 7 were from Eastern Europe (Croatia, Latvia, Poland, Slovakia, Slovenia). 4 out of these 7 have made it on to the longlist of 15, which is impressive and shows that literature from Eastern Europe is both being translated well and finding resonance among an English readership. I think there is a growing interest in Eastern Europe as a literary space, which perhaps has to do with the fact that it is almost thirty years since the fall of the Berlin Wall and that freedom of movement within the EU has brought together groups of people who were previously unable to mix. I cannot speak for literary production in Eastern Europe as I don't have access to the languages, but the titles that are making it into English translation speak to younger generations processing their parents' past, the Communist past, so this may also be a historical moment of taking stock, one of which English readers are lucky enough to be on the receiving end.

By publishing the list of eligible titles, the Women in Translation Prize is creating a portfolio invaluable to academics, publishers, and translators alike. Are there any other platforms or databases you would like to recommend to researchers who want to search works by women that have appeared in an English translation?

Yes, Meytal Radzinski's statistics on gender and translation, mentioned above, are invaluable. Chad Post of publisher Three Percent also collects statistics on newly translated books in the US, and these statistics are now housed on the Publishers Weekly database:

<https://www.publishersweekly.com/pw/translation/home/index.html>

As a prolific literary translator, you have actively worked on bridging the gender gap by translating a number of female authors, including critically-acclaimed ones, such as Yoko Tawada and Milena Baisch, as well as those who have yet to gain official recognition. What other women writers would you like to see in an English translation? Does the gender criterion play a role when you select your next translation project?

Since I work for the University of Warwick, any books by women I translate while I am still an employee will unfortunately be ineligible for entry into the competition. This obviously means that I'll be concentrating my efforts on male writers from now on! In all seriousness, it is something of a scandal that Simone de Beauvoir has not yet received the English translation that *Le Deuxième Sexe* deserves. Scholars Margaret Simons and Toril Moi have written extensively about this and I won't re-cap their arguments here, but why haven't a team of feminist intellectuals and philosophically-minded translators been allowed to take this on? I can't imagine the work of a male intellectual receiving comparable slapdash treatment. I do think about the gender of the author in my own reading choices and make a conscious effort to seek out women writers.

Finally, what are the future plans for the Women in Translation Prize? Any intentions of extending the eligibility criteria or partnering with overseas institutions?

I am hoping that the Prize is just getting started, particularly as the city of Coventry, where the University of Warwick is based, will be UK City of Culture in 2021 and this would be a great opportunity to bring some international women writers to the city in partnership with the Prize. We are looking for a sponsor to ensure the longer-term future of the Prize and we would indeed consider partnering with an overseas institution. We have restricted the eligibility criteria to UK and Irish publishers at the moment because we are a very small team and have a modest budget, but with more financial support we could potentially make this a worldwide Anglophone literary prize, which would be a very exciting development.

***Paraphernalia*: педесет година музичког, радиофонског и књижевног
стваралаштва Иване Стефановић**

Ако бисмо, попут редакцијâ оксфордских речника, бирали реч године из перспективе *Књиженства*, *paraphernalia* би могла бити реч избора. У наш видокруг ју је, у години сопственог јубилеја, увела композиторка и списатељица Ивана Стефановић. Елегантно је, колико и скромно, том речју насловила концерт у оквиру овогодишњег, шестог издања фестивала БУНТ (Београдска уметничка нова територија), чији је један од оснивача, као и истакнута ауторка.

Ивана Стефановић је, у Центру за културну деконтаминацију, 3. новембра 2018, својим поштоваоцима и пријатељима упризорила, изложила и показала нека од својих главних музичких и радиофонских остварења, као и звучне и нотне записе којима је наденула име *paraphernalia*.

paraphernalia potiče iz rimskog prava, dolazi od grčke reči παραφερνα, „izvan miraza“.

To je lična imovina žene koja ne spada u miraz i nad kojom ona zdržava neograničeno pravo slobodnog korišćenja i raspolaganja.

*

paraphernalia je imovina žene, najčešće bezvredna, ali ipak njena i neotuđiva.

*

Moje *paraphernalia* su mali predmeti, dugmeta koja više neće biti zašivena, usna harmonika, komad soli iz rudnika, modle za vez, lutkica pokretnih udova, razne kutijice, školska pernica, fotoaparatus bez objektiva, maramice, ogrlice, prstenje...uspomene kojima je ili jedva sačuvano ili potpuno izgubljeno značenje.

*

U radnoj sobi imam mnogo raznog materijala, zapisa, skica, zabeleženih ideja, korisnih i beskorisnih, vrednih i bezvrednih; nešto od toga su samo beleške na papiru ili audio fajlovi, stare kasete, video zapisi; drugo su kompozicije koje dugo nisu izvođene, pa su tako ostale skoro zaboravljene. Neki od zvučnih i notnih zapisa su nekad iskorišćeni, neki ne, a poneki među njima su bili namenjeni za „jednokratnu upotrebu“, u pozorištu ili radijskom teatru.

Sada sam im se vratila da ih ovde izložim i pokažem. Jedan deo ovog koncertnog programa sastoji se od *paraphernalia*.

Ivana Stefanović

Кратка белешка за програмски листић може се разумети и као својеврсна поетика женског уметничког стварања. *Paraphernalia* се, неискazано, али ипак наговештено, појављује као литота за *таленат жене*, за *слободу и дух уметнице*. „Њени су и неотуђиви“, над њима она задржава „неограничено право слободног коришћења и располагања“.

Премда савременицима Иване Стефановић говор бројева и биографије звучи невероватно, иза литоте се, по принципу парадокса, крије *педесет* година музичког, радиофонског и књижевног стваралаштва. Као композиторка, Ивана Стефановић је потписала велики број дела (<http://www.ivanastefanovic.com/index.php?nav=kompozicije>), за бројне инструменте, од *Пасакаље и фуге* за соло виолину из 1968, до неколико композиција из 2017, међу којима је и радиофонска поема *Велики камен*, награђена најзначајнијим признањем за радиофонију „Prix Italia“ 2017. Раскошан је распон интересовања и ерудиције Иване Стефановић. Упоредо са музичким компоновањем, у делима уметнице одвијају се литерарни дијалози са старим текстовима, с песницима и драмским писцима, од Египатске књиге мртвих до модернизма (попут *Инкантација за сопран и камерни оркестар уз текст Египатске књиге мртвих*, или пак композиције за старе инструменте *Hommage à Villon*, обе из 1978, *Душановог законика*, за старе инструменте, из 1977, композиције *Мучнина или смрт која долази*, уз текст Анрија

Мишоа, за сопран, контраалт, рецитатора, трубу, тимпане, харфу, оргуље и клавир, из 1974, или пак композиције *Мож свет*, за мецосопран и клавир, уз текст Десанке Максимовић, прва верзија је из 1974, а прерађена из 1993, или широј публици можда најпознатијег награђиваног гудачког квартета бр. 3 *Play Strindberg*, из 1993). Бројна су и признања којима су овенчана дела Иване Стефановић током пола века њеног интермедијалног стваралаштва, од награде *Jean Antoine-Triomphe variété* из 1974, Октобарске награде за студенте 1976, наградâ ЈРТ-а (1977) или Удружења композитора Србије (1972), наградâ на фестивалу ФЕДОР (1991,1992), награде на Другој међународној трибини композитора (1993), Стеријине награде за музику (1997), награде „Стеван Мокрањац“ за композицију 2008. и 2017. (http://www.ivanastefanovic.com/index.php?nav=bio_nagrada).

У својству креативне и у много чему авангардне уреднице у драмској и музичкој редакцији Радио Београда, као и уреднице телевизијских музичких и културних програма, деценијама је експерименталну музику уводила у звучни простор југословенске и српске културе и тиме значајно проширила распон музичке перцепције и музичког сензибилитета аудиторијума. За радиофонска постигнућа награђена је најпре Плакетом за животно дело „Витомир Богић“ за изузетан допринос радиофонији 2010, признањем Радио Београда „Златни микрофон“ за изузетан програмски допринос 2014, већ споменутом најзначајнијом светском наградом за радиофонију “Prix Italia” 2017, као и регионалном наградом за медије „Трепетало из Трогира“, коју додељује Центар за медије „Ранко Мунитић“, 2018.

Ваља споменути и најновије, у децембру 2018, објављено одликовање Ивани Стефановић – „Витез позива“, које на Међународни дан људских права додељује удружење Лига експерата LEX, у сарадњи са Народним позориштем у Београду.

Као књижевница и истраживачица историје сопствене породице, написала је књигу *Приватна прича – према садржају једног кофера* (Београд: Службени гласник, Архив Србије 2013), за коју је Љубица Шљукић Туцаков написала да посредством повести о српској грађанској породици у деветнаестом и почетком двадесетог века, о грађанској Србији и почецима модернизације друштва, одражава динамику „мале“ историје појединачне породице у вртлогу „велике“ историје (*Књиженство* бр. 3, 2013). У књизи огледа *Музика од ма чега* (Београд: Архипелаг 2010), ауторка је сажела сопствену

филозофију музике: „Када кажем музика“, пише Ивана Стефановић, „ја мислим на много шта. Мислим на једну огромну, свеукупну, сложену, збирну појаву, без великог појмовног цепања на делове, групе, врсте, правце, стилове, жанрове, теорију, историју, форму... Мислим на укупност звука и звучања. На хармонију и какофонију подједнако. Мислим на то како звучи природа, град, машине, али и усамљена фрула или велики симфонијски оркестар. Мислим на нешто такорећи бесконачно и безгранично, нешто истовремено баснословно и ефемерно.“ (<http://www.ivanastefanovic.com/index.php?nav=tekstovi>) . Путописно-филозофско-лирска књига прозе *Пут за Дамаск* (Београд: Геопоетика 2002), за коју је добила награду „Милош Црњански“, такође изражава суптилну усмереност уметнице на утисак који долази из света, али сада не у сфери звука, већ у сфери егзистенције и њеног смисла, у откривању непознатог и усмерености на *другог*, на *друго* и другачије. Када је реч о уметничком осећају Иване Стефановић за речи, њихов звук и смисао, посебно је занимљиво истаћи њено креативно поигравање текстом Љубомира Симовића из драме *Хасанагиница* у композицијама *Она*, *У мраку*, и у радиофонској поеми *Велики камен*.

Ако пројекат *Књижевство* буде проширио свој временски опсег на теорију и историју женске књижевности на српском језику и после 1915, а надамо се да хоће, појавиће се, без сумње, и одредница: *Ивана Стефановић*.

Догађај којим је сама Ивана Стефановић заокружила педесет година свог стваралаштва, концерт под насловом *paraphernalia*, јединствен је медијски, музички и сценски перформанс врхунске естетске чистоте и узбудљиве, чисте, сведене, дестиловане лепоте. Кратки видео клипови су, спојем визуелног израза Арпада Печварија, електронике Драгана Митрића, композиције звука и уметности речи Иване Стефановић, тон мајсторства Зорана Јерковића, послужили као наративна нит која је музичке композиције и музичко-поетске експерименте најављивала, уводила и спајала у једно визуелно-звучно или визуелно-звучно-вербално-хистрионско ткање. Дизајн светла Александра Николића уприличио је сценску динамику у којој су сваки извођач и свака група извођача, који су иначе сви били све време на сцени, захваљујући светлу, сваки пут изнова добијали посебну – своју – позорницу. Смењивали су се виртуозни наступи дугогодишњих сарадника Иване Стефановић: Љубише Јовановића, Катарине Јовановић, Дејана Синадиновића, Весне Станковић, Немање Станковића, Саше Мирковића и Владимира

Благојевића, Зорана Марковића и Bass chorus-а (Јошт Лампрехт, Жига Трилар, Стеван Јовановић), камерног оркестра Музикон, којим је дириговала Бетина Шмит. У радиофонској поеми *Велики камен*, у продукцији Радионице звука Радио Београда, глумачке улоге остварили су Ана Софреновић и Слободан Бештић, а у својству тон мајстора потписан је Зоран Узелац, док је 3. новембра, на сцени Центра за културну деконтаминацију, уз Слободана Бештића била Александра Бибић. Иза насловне литоте *paraphernalia*, помаљала се супериорна аутентичност, строга провокација у виду високе рафинираности коју Ивана Стефановић постиже у постмодерном споју звука, слике и речи, у палимпсестима народне епике преобликоване у модерни драмски израз Љубомира Симовића, и потом прекомпоноване у радиофонско експериментално сазвучје документарног или пак електронски генерисаног звука и људског гласа.

Уметнички сензибилитет и израз Иване Стефановић постмодерни су, неоавангардни, провокативни и радикално експериментални, али у својој феноменолошки схваћеној бити имају нешто од античке лирике која је стапала реч и музику у нераздвојиву хармонију, као и од начела песничког и музичког стварања у секуларној уметности позног средњег века у Прованси, познатог под називом *trobar*. Попут остварења поменутих песника, као, у крајњој инстанци, и свих правих песника, и свих правих уметника, најразличитијих култура и епоха, ейдос израза Иване Стефановић настаје као одговор на изазов неисказивог, као израз који креативно црпе импулсе неисказивог из „семиотичке хоре“, како би рекла Јулија Кристева, или из „реалног“, како би рекао Жак Лакан. Попут Роденових скулптура, које као се „отимају“ из камена, звучни експерименти Иване Стефановић, „отимају“ се из тишине, из не-звуча, а лирски пасажии драмског текста Љубомира Симовића, у апропријацији Иване Стефановић, „отимају“ се из немушности, женске и мушке.

Женска немушност и женски бол, из стихова Љубомира Симовића, из композиција Иване Стефановић *Она*, *У мраку*, те из радиофонске поеме *Велики камен*, прерастају у рађање речи, које као да саме себе извлаче из не-речи, а потом се спајају са звуком у надсмисао стихије постојања, што у звучном облику производи својеврсну катарзу – доживљавање бола и истовремено ослобађање од њега.

Ивана Стефановић налази јединствен и непоновљив израз за оно што је иначе неисказиво, за доживљај љубави, смрти, немушности, „све самих неизрецивих ствари“,

како каже Рилке у *Деветој девинској елегији*; налази израз који није мртва већ *жива метафора*, који може учинити да свет доживљавамо другачије, да осетимо како пулсира у нама, и да се променимо у сусрету с оним што је уметница уобличила.

Зато је *paraphernalia* литота, јер оно што Ивана Стефановић постиже својим неутуђивим даром, којим сама располаже у слободи свог уметничког стварања, нису безначајне, бескорисне, безвредне ситнице, како их, уз зрно ироније и зрно аутоироније, уметница наизглед представља, већ *значајни догађаји*, који нам у духу остављају *something of great constancy, strange and admirable*.

Zorica Večanović Nikolić

Faculty of Philology

University of Belgrade

**Paraphernalia: Fifty Years of Ivana Stefanović's Transmedia Creativity in Music,
Radiophonia and Literature**

Филолошки факултет

Универзитет у Београду

Књиженствени канон¹

Књиженствени град. Конституисање женског канона у српској прози 1990–2010 / Татјана Јовановић — Крагујевац: ФИЛУМ, едиција Црвена линија, 2017 — 323 стр. ISBN 978-86-80796-10-9

Шта се заправо хоће новим погледом на канон и књижевност уопште, које су то вредности које афирмише феминистички приступ, и могу ли се тек припустити унутра а да се читаво здање не заљуља [...] шта су „женске вредности“ и шта се све може протурити с том етикетом?²

Поднаслов ове књиге, *Конституисање женског канона у српској прози 1990–2010*, заправо, приређене докторске дисертације Татјане Јовановић, одбрањене 2016. на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, на први поглед може читаоце оставити збуњеним и запитаним о каквом је женском канону реч када је општепозната патријархалност домаћег књижевног Пантеона. Међутим, како даље одмиче, читалац/читатељка увиђа да се ова књига — којој је један од циљева да постави питање педагошког значаја превредновања канона — не бави само изазовима и препрекама уписивања женских имена у зидине канонског града, те предочавањем пажње вредног рада књижевница које би у претходне две деценије представљале неку врсту контраканона, већ да ауторка пружа широку слику трновитог пута пробијања женских гласова у домаћој књижевности, показујући темељно познавање савременог теоријско-методолошког апарата студија културе и рода.

У уводној речи ауторка поставља значајно питање: „да је знала за одлучност корака којима је премеравала свет Јелена Димитријевић, и за храброст којом су отварале теме Драга Гавриловић, Милица Јанковић, Лепосава Мијушковић, Даница Марковић, да ли би доживљај сопства девојчице која чита био поузданији?“ (6), наговештавајући да ће се дотакнути питања институционалне видљивости и признања женског ауторства не само генерације која је стварала у периоду 1990–2010. (са

освртом на контаминацију термина *женског писања* и *женског писма* и хиперпродукцију популарне књижевности), већ и њихових претходница.

Монографија се састоји од дванаест поглавља и двадесет драгоцених прилога. У Уводу ауторка предочава порекло и историјат појмова *књижевни канон* и *канонски рат*, скреће пажњу на савремена промишљања канона, да би потом посебну пажњу посветила поређењу *Западног канона* Харолда Блума (Harold Bloom) и студије *Лудакиња на тавану* Сандре Гилберт (Sandra Gilbert) и Сузан Губар (Susan Gubar). Наредно поглавље упућује на ревизију канона и указивање на његову идеолошку позадину од стране феминистичких ликовних критичарки и историчарки уметности седамдесетих и осамдесетих година XX века.

Поглавља III и IV мапирају историјат развоја женских студија, дефинишу конститутивне теоријске појмове женских студија и студија рода, те прецизно осликавају путеве којима су се у XX веку кретале англо-америчка феминистичка критика и гинокритика с једне стране, и француске постструктуралистичке теоретичарке женског писма са друге. Завршни одељак IV поглавља указује на утицај феминистичке књижевне критике на књижевни канон.

Пето поглавље осликава турбулентни друштвено-историјски контекст у којем се у бившој Југославији развијала феминистичка књижевна критика, која ће минуциозно бити представљена у XI поглављу, где ауторка пописује највеће заслуге српских феминистичких књижевних критичарки: критику тоталитарног и националистичког дискурса и мизогиније, упознавање локалне публике са светском литературом из области родних студија, те прилагођавање појмовног апарата на српском језику и проблематизацију односа центра и (полу)периферије, дестабилизацију канона, демистификацију стереотипа о феминизму, преиспитивање књижевних награда и увођење награда за допринос родним студијама, питање маскулинитета, повезивање са европским институцијама, рехабилитацију ауторки попут Јелене Димитријевић, Данице Марковић и слично, као и класификацију дела ауторки које су у жижи пажње Татјане Јовановић. Ово поглавље има нарочито значајну уџбеничку вредност за долазеће генерације, јер ауторка брижљиво оцртава залагање локалних феминистичких критичарки које су се, по цену бурних реакција и полемика, бориле за видљивост у периоду транзиције, а обиман корпус њихових радова наводи се у исцрпној библиографији.

Поглавља VI–X ближе се баве питањем скрајнутости политички и родно освешћене књижевности из пера четрнаест ауторки, чију завидну продукцију у

претходне две деценије, сматра ауторка, „не прати достојна рецепција“: Љубице Арсић, Биљане Јовановић, Милице Мићић Димовске, Љиљане Ђурђић, Јелене Ленголд, Гордане Ђирјанић, Јудите Шалго, Мирјане Новаковић, Мирјане Митровић, Мирјане Павловић, Марије Иванић, Нине Живанчевић, Данице Вукићевић, Марије Кнежевић, Мире Оташевић, Слободанке Бобе Благојевић. Након предочене типологизације домаће књижевне продукције 1990–2010. из пера Тихомира Брајовића, која је претежно фокусирана на историографску наративу (151), Татјана Јовановић сумарно указује на дела претходно поменутих ауторки, да би затим испитала узрок њихове скрајнутости на маргину путем анализе заступљености женских гласова међу лауреатима књижевних награда (међу најупечатљивије примере прећуткивања женског ауторства спада податак да је за 61 годину додељивања НИН-ове награде награђено свега пет књижевница), у историјама српске књижевности у наведеном периоду, као и у књижевним антологијама Скерлића, Деретића, и Палавестре. С друге стране бедма канонског града налазе седемаћи и регионални феминистички књижевни часописи и феминистичко издаваштво (Центар за женске студије из Београда, Женска инфотека и Центар за женске студије из Загреб, издања женских невладиних организација), које ауторка такође детаљно представља (указујући на њихов немерљив значај у демократизацији и културном напретку региона), и чије наслове пописује у прилозима 2–7.

Остали прилози доносе списак релевантних књижевних новина и часописа из деведесетих година прошлог века, те попис лауреата књижевних награда од оснивања до 2016. године који још упечатљивије документује прећуткивање ауторства женских имена која се, на супрот ауторкама окренутих новоисторизму и присутним у канону (попут Светлане Велмар-Јанковић), „тематски самосвесно и идеолошки јасно дистанцирају од конвенција претежно *мушки* профилисаних литерарних главних струја, а уједно не пристају на конвенције доктринарно женског писања“ (153) и „огољавају дубоко патријархални, мачистички модел моћи, на који се ослања ратна култура“ (155).

У намах духовитим а каткад више поетским насловима одељака и бритким закључцима сваког од њих, монографија Татјане Јовановић поставља питања која ефектно сумирају проблематику и подстичу на размишљање и у садашњој деценији, подсећајући да се за принципе и тековине феминизма и родних студија ваља непрестано залагати. У мапирању једног доба, она одлази и шире од теме: пореди стање у издавању часописа, доминантне теме, публику и циљеве с почетка и са краја

века, указује на значај претходница које су инспирисале савремене феминистичке критичарке, не зауставља се на романескној продукцији и краткој прози, већ се дотиче и значајних поетских и теоријско-критичких остварења и експеримената (говорећи, на пример, о раду Дубравке Ђурић и издањима АЖИН-ове школе поетске теорије и праксе) итд. Монографија је, поред наведених вредности, значајна и као прилог интелектуалној историји једне епохе која, иако попут неког града утвара, „заборава и апсолутног слепила који одбија сваку могућност самоогледања“ (5), ипак није успела да утиша полемичке књижевне и критичко-теоријске гласове којима се овом књигом одаје омаж. Ауторка се не бави детаљнијом анализом дела поменутих књижевница, већ има за циљ да укаже на узроке њихове шире институционалне занемарености, као и на рад критичарки које су већ посветиле пажњу њиховом стваралаштву, попут Владиславе Гордић Петковић (а и сама ауторка има више радова посвећених Јелени Ленголд, Боби Благојевић итд.). Логичан наредни корак био би аналитичка студија посвећена раду ових књижевница која би превазилазила обиме научног чланка.

¹ Овај текст је настао у оквиру пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* (178029) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Biljana Dojčinović Nešić, „Feministička čitanja i preispitivanje književnog kanona”, *Genero* 1, 2002, 36–42.

Željka Janković

Faculty of Philology

University of Belgrade

A Gynocritical Canon

Институт за новију историју Србије

Београд

Слика Јованке Броз у јавном простору

Успон и пад „прве другарице“ Југославије: Јованка Броз и српска јавност 1952–2013 / Ивана Пантелић – Београд: Службенигласник, 2018 – (Београд: Гласник) – 336 стр., 23 cm, – ISBN 978-86-519-2251-3

Књига историчарке и научне сараднице Института за савремену историју из Београда, Иване Пантелић, *Успон и пад „прве другарице“ Југославије: Јованка Броз и српска јавност 1952–2013.*, настала је на основу докторске дисертације коју је ауторка одбранила 2016. године на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета Универзитета у Београду. Нова књига Иване Пантелић представља прву систематску анализу начина на који се, пре свега, у српској, али и у југословенској јавности, конструисала и конституисала слика Јованке Броз, супруге Јосипа Броза Тита, јединог и доживотног председника социјалистичке Југославије, у периоду од 1952. године – када Јованка Броз, рођена Будисављевић, удајом за Тита улази у јавни простор – до њене смрти 2013. године.

Нова књига Иване Пантелић представља резултат ауторкиних интересовања за бројна питања која су отворена њеном првом монографијом, *Партизанке као грађанке – друштвена еманципација партизанки у Србији 1945–1953.* (2011). Као истраживачица, Ивана Пантелић остаје „верна“ проучавању историје рода, процесима еманципације жена у периоду постојања социјалистичке Југославије. С друге стране, она „улази“ у „минско“ поље сложене анализе постјугословенског и постсоцијалистичког, односно савременог српског друштва. Анализирајући како се јавност у Србији односила према Јованки Броз у периоду након распада Југославије, Ивана Пантелић даје посебно значајан допринос разумевању начина на који се, не само у српском друштву, већ и у свим постсоцијалистичким друштвима, градио однос према социјалистичком наслеђу и

неприкосновеним симболима социјалистичког периода. Ауторка указује на динамику деконструисања не само симбола, већ и „једине жељене“ односно „нежељене“ прошлости, чија се интерпретација, под различитим околностима, претварала у „жал за младошћу“ (југоносталгију), а чешће у непотребну релативизацију, банализацију и вулгаризацију. Као симбол прошлости и одраз савременог односа према истој, Јованка Броз није избегла ниједно од доминантних тумачења социјалистичког наслеђа. Ивана Пантелић показује до које мере је слика Јованке Броз у јавности представљала парадигму југословенске политике и друштва које је у периоду социјалистичке Југославије пролазило кроз веома различите фазе, али и парадигму распада и нестанка ове државе.

Да је слика Јованке Броз у јавности „надвисила“ и историјско памћење о Јованки Броз које се, на нашу велику жалост и историографија „радије“ сећа на основу слике него на основу систематских истраживања њене улоге у друштву и политици као супруге југословенског председника, говори чињеница да о Јованки Броз никад није написана биографија. Непостојање биографије Јованке Броз учинило је рад на тему *Јованка Броз и српска јавност 1952–2013*. Несвакидашњим изазовом, јер се ауторка упустила у систематску анализу начина на који је у временском периоду дужем од шездесет година креирана слика о супрузи неприкосновеног политичког ауторитета какав је био Јосип Броз Тито, а да се није могла ослонити на „званично“ памћење, које у свом фокусу има пре свега улогу Јованке Броз. Због свега наведеног, Ивана Пантелић је морала да базира своје истраживање не само на анализи садржаја текстова објављених у двадесет једном дневном листу, двадесет пет часописа и тридесет четири дела која припадају мемоарској грађи, већина увиду у архивску грађу која се чува у фондовима Архива Југославије и Музеја и сторије Југославије (сада Музеја Југославије).

Поред Предговора и Закључка, монографија *Успон и пад „прве другарице“ Југославије: Јованка Броз и српска јавност 1952–2013*. састоји се из шест поглавља (Увод, Прва другарица, Званична улога, „Друг Тито и Јованка“, Година 1980, Однос јавности – опозиција и Јованка Броз). На самом крају књиге налази се Списак извора и литературе као и Регистар личних имена. У тексту који има 336 страна, Ивана Пантелић је покушала да деконструише и предочи друштвене и политичке механизме који су имали кључну улогу у процесу креирања слике о Јованки Броз, за коју ауторка каже да спада у „ретке историјске личности за које је однос јавности према њима био тако важан“. У основи,

Ивана Пантелић разликује два кључна периода у процесу формирања слике Јованке Броз у јавности. Један обухвата временски интервал од 1952. до 1980. године, односно од Јованкине удаје за Тита до Титове смрти. Други обухвата период од 1980. до Јованкине смрти 2013. године. Унутар сваког од ова два периода Ивана Пантелић уочава више мена кроз које пролази однос шире јавности према Јованки Броз. Позиционирање слике Јованке Броз у периоду од њене удаје за Тита па све до Титове смрти, колико год променљиво, било је у функцији дефинисања афирмативне слике о Титу. У периоду од Титове до Јованкине смрти – ради се о временском интервалу од тридесет три године који „памти“ период интензивне кризе југословенске федерације, распад Југославије, рат који је избио на простору бивше Југославије и формирање читавог низа изразито националних држава, владавину режима Слободана Милошевића у Србији, настанак али и слом тзв. „петookтобарске Србије” – слика о Јованки Броз неминовно је делила „судбину” слике о Титу, односно о Југославији. Последње запажање треба схватити условно, јер се, без обзира на све сличности, у суштини радило о три различите слике.

Монографија Иване Пантелић јединствена је публикација, јер пружа увид у механизме креирања јавне слике о Јованки Броз, која је пуних двадесет осам година била супруга централне фигуре југословенске историје у њеном социјалистичком периоду. Пропашћу социјализма и југословенске државе, слика Јованке Броз је поделила „судбину” свих до тада неприкосновених симбола Титове Југославије. Монографија Иване Пантелић посебно је драгоцен, јер указује на проблеме с којима се суочавало југословенско друштво у процесу еманципације и модернизације. Анализа односа јавности према „првој другарици” посебно је значајна за разумевање проблема представљања и репрезентовања жена у јавном простору у социјалистичкој Југославији, као што је значајна за разумевање идентичне проблематике у периоду репатријархализације српског друштва, који наступа са распадом Југославије и с редефинисањем Србије као националне државе.

Sanja Petrović Todosijević

Institute of Contemporary History

Belgrade

The Public Image of Jovanka Broz

Филолошки факултет

Универзитет у Београду

**„Ја, ти, оне... за нас“ – феминистичка критика социјалистичке Југославије
70-тих и 80-тих**

The Feminist Challenge to the Socialist State in Yugoslavia / Zsófia Lóránd. – Palgrave Macmillan, 2018. – 285 стр. – ISBN 978-3-319-78223-2 (e-book)

Сусрети југословенских феминисткиња, који су се одржавали од 1987. до 1991. године, забележени су у документима које су 2009. приредиле Мојца Добникар и Нела Памуковић у књизи *Ја, ти, оне... за нас. Документи југословенских феминистичких сусрета 1987–1991*. Наслов овог издања инспирисан је постером који су направили Лепа Млађеновић и Драган Стојановски да би најавили трећи југословенски феминистички скуп у организацији групе „Жена и друштво“. Тај постер, са упечатљивим слоганом „ја, ти, оне... за нас“, појављује се и на корицама књиге Жофије Лоран *Феминистички изазов социјалистичкој Југославији* (Zsófia Lóránd, *The Feminist Challenge to the Socialist State in Yugoslavia*, Palgrave Macmillan, 2018), која настоји да забележи историју феминистичке мисли у последње две деценије заједничке државе, односно СФРЈ.

Књига прати развој *новог* југословенског феминизма који се јавља у Београду, Загребу и Љубљани раних седамдесетих, потом јасно артикулише на великом феминистичком скупу „Друг-ца жена“, одржаном 1978. године, да би се завршио, односно реартикулисао, по распаду Југославије 1991. године. У анализи овог периода Жофија Лоран издваја четири велике теме, које обрађује у четири главна поглавља. Ауторка оцртава пут од теорије до активизма: од појаве нових феминистичких струја на универзитету почетком 1970-тих (академски предмети који су се бавили женским искуством били су важни за производњу феминистичког знања, али су се нужно обраћали уском кругу људи), преко феминизма у уметности и књижевности, па затим у популарним медијима и телевизијским емисијама (разуме се, популарни медији и телевизија допиру до шире публике), до (политичког) активизма

који доминира крајем осамдесетих година, да би раних деведесетих феминистички покрет постао један од главних актера у борби против рата, национализма и насиља.

Иако повремено успоставља историјске аналогije са развојем феминизма у Европи и Америци, ауторка опрезно смешта причу о *новом* југословенском феминизму у специфичан историјски и политички контекст који се умногоме разликује од западноевропског и америчког. За разлику од другог таласа феминизма на Западу, *нови* југословенски феминизам није био у директном сукобу са државом, већ је „у исто време сарађивао са државом и критиковао је”.¹ Феминисткиње су биле незадовољне због ограниченог домета еманципаторских настојања званичне југословенске социјалистичке политике која је после Другог светског рата обећала женама једнака права и могућности. Заговорници социјалистичке идеологије сматрали су да ће женско питање бити решено у оквиру класне борбе, али се убрзо показало да патријархалне структуре моћи нису биле суштински преиспитане и напуштене. Пошто су многе феминисткиње биле левичарке или су деловале у оквирима институција које су биле под контролом државе, те пошто је држава, макар и декларативно, гарантовала женама основна права, ауторка *видинови* југословенски феминизам као снагу која је критиковала власт, али није нужно била дисидентска јер су феминисткиње показале спремност да уђу у дијалог са државом.²

Свест да класно питање неће решити проблеме и питања који се односе на положај жена прво се јавила у академским круговима. Феминисткиње су интензивно проучавале западну феминистичку теорију, стварале су нови појмовни језик да би изразиле своје идеје, а у часописима објављивале преводе феминистичке теорије као и сопствене радове. На тај начин су бележиле и шириле нова знања. Поред тога, јавила се и потреба за писањем сопствене историје феминистичког покрета. Нова размишљања о феминизму одразила су се и на уметничке праксе, што Жофија Лоранилуструје анализама књижевних дела (Дубравка Угрешић, Славенка Дракулић) и уметничких перформанса (Марина Абрамовић, Сања Ивековић).

У четвртом поглављу, ауторка анализира четири популарна медија: две емисије Радио телевизије Србије (*Она* и *Женски род, мушки род*, које ауторка посматра као један пројекат) и два часописа (*Базар* и *Старт*). На примеру часописа, ауторка показује како се конзумеризам и тржишна економија развијају у Југославији, пошто су часописи, у борби за што ширу читалачку публику, објављивали стереотипне и привлачне садржаје који су се лако продавали. Такви садржаји су репродуковали патријархалне представе о жени као домаћици или су, као што је то био случај са

Стартом, објављивали порнографске садржаје. Па ипак, упркос свему томе, у та два часописа налазимо текстове који су били феминистички оријентисани и које су написале феминисткиње попут Жаране Папић (која је сарађивала са *Стартом*) или Неде Тодоровић (која је у једном периоду уређивала *Базар*). Ови примери указују на један парадокс феминистичког деловања: наведени часописи били су логичан предмет феминистичке критике, али су их истовремено неке феминисткиње користиле у сопствене сврхе јер су имали потенцијал да допру до шире публике, односно, били су утицајнији од академских часописа.

Жофија Лоран сматра да *нови* феминистички покрет кулминира тек крајем осамдесетих, те као најважнији политички чин покретанаводи оснивање *СОС телефона жене и децу жртве насиља*, прво у Загребу (1988), а потом у Љубљани (1989) и Београду (1990). У том периоду говори се о насиљу над женама, женском здрављу, абортусу и другим темама које су дуго биле табуизирани у друштву. Овај заокрет ка активизму уједно представља крај фазе коју Жофија Лоран назива *новим* југословенским феминизмом.

Када је реч о изворима, Жофија Лоран се служила часописима, књигама, новинским чланцима итд., који су били објављивани седамдесетих и осамдесетих, али и мање познатом архивском грађом, највећим делом сачуваном у Студентском културном центру, као и интервјуима са учесницама женских покрета, чији су делови постављени на почетак сваког поглавља и најављују идеје које ће се у том поглављу разматрати. Ауторка суверено влада феминистичком теоријом, па отуда не чуди што су теоријски појмови јасно дефинисани, подупрти увидима и закључцима истакнутих теоретичарки. Баш зато треба истаћи да је књига написана приступачним и разумљивим језиком, то јест, да се ауторка не користи сувопарним и компликованим језиком на какав повремено наилазимо у теоријским текстовима.

Свако ко пише историју феминистичког покрета и феминистичких идеја неминовно се суочава са бројним изазовима. Због тога, поред очигледних квалитета студије Жофије Лоран, треба скренути пажњу и на неке недостатке. Реч је о повременим материјалним грешкама, најочигледнијим у погрешном писању имена особа и наслова књига (рецимо, презиме Дојчиновић-Нешић написано је Дојђиновић-Несић, кафана „Мањеж“ као „Марјеж“, књига *Антропологија жене* као *Антропологија жена*), као и у неким граматичким и правописним омашкама (у том случају треба се запитати како је изгледала припрема рукописа, односно, шта (ни)је урадила издавачка кућа). Пошто књига Жофије Лоран описује југословенску феминистичку историју

изван граница тог језичког подручја и тежи да омогући широј академској заједници да се упозна са југословенском феминистичком традицијом, била би штета да се поменуте грешке не ревидирају у неким будућим издањима.

Историја било ког (феминистичког) покрета никада није једнодимензионална и једноставна. Књига *Феминистички изазов социјалистичкој Југославији* истражује важан историјски наратив, али многа питања оставља отворена. Другим речима, готово свака тема које се ауторка дотакла, а обухватила је заиста широк спектар тема, може се још подробније истражити и промислити. То нипошто не представља недостатак ове књиге. Напротив, постављање важних питања може да подстакне будуће генерације, како унутар тако и изван простора бивше Југославије, да пишу о југословенском феминизму и учине га видљивијим у широј феминистичкој историји.

¹ Zsófia Lóránd, *The Feminist Challenge to the Socialist State in Yugoslavia* (Palgrave Macmillan, 2018), 2.

² *Ibid.*, 9.

Teodora Todorić Milićević

Faculty of Philology

University of Belgrade

**“I, You, They... for Us” – The Feminist Criticism of Socialist Yugoslavia in the
1970s and 1980s**

*CORPUS MOBILE*¹

Кореодрама у Србији у 20. и 21. веку: родна перспектива/ Вера Обрадовић Љубинковић. – Нови Сад: Покрајински завод за равноправност полова, 2016 (Нови Сад: Сајнос доо). – 201 стр. : илустр. ; 23 см. – (Едиција Савремено стваралаштво жена). – ISBN 978-86-86259-26-4

Невелика по обиму, студија *Кореодрама у Србији у 20. и 21. веку: родна перспектива* др Вере Обрадовић Љубинковић (1966), редовне професорке Факултета уметности Универзитета у Приштини, део је докторске дисертације коју је ауторка одбранила на АСМСИ Центру за родне студије Универзитета у Новом Саду 4. јуна 2016. године пред комисијом у саставу: др Гордана Духачек, др Свенка Савић, менторка, др Светозар Рапајић и др Владислава Гордић Петковић. Чврсте организационе структуре, јасним и прецизним језиком, студија, из угла теорије рода, језгровито приступа феномену модерне игре, односно кореодраме, њеним најзначајним стваратељкама у Србији – стожерима афирмације уметничког стваралаштва жена.

На самом почетку, јасно се уочава прецизна подела поглавља студије др Вере Обрадовић Љубинковић. Монографију *Кореодрама у Србији у 20. и 21. веку: родна перспектива* чине: „Увод“, најобимнији сегмент о појму кореодраме, уметничким утицајима и стваратељкама, затим „Дискусија или разматрање феномена кореодраме“, „Закључак“, „Литература“ и „Додаци“, међу којима су и насловница часописа „Der Tanz“ и плакат за 18. Битеф. Вредно је издвојити, унутар „Увода“, сегмент о компаративној анализи стваратељки кореодраме у Србији у контексту питања и односа према браку, породици, телу, (ауто)поетици кореодраме, утицају просветитељских идеја (само)образовања и потоњим следбеницама модерне игре у Србији.² Такође, нарочито су драгоцени, поступно израђени и систематично организовани, *биограми* четири кореографкиње, играчице и педагошкиње чије стваралаштво представља анализирани корпус монографије, а то су: Мага Магазиновић (1882–1968), Смиљана Мандукић (1908–1992), Нада Кокотовић (1944) и Соња Вукићевић (1951).

У компаративној анализи, ауторка проницљиво запажа да се у 20. веку слободним, модерним плесом баве углавном жене, те методолошки приступ из перспективе рода знатно одређује један од значајних циљева студије – афирмација доприноса жена у домену уметности игре. Студија очевидно подразумева изразито јасну систематизацију и (ре)интерпретацију прикупљених, донедавно расутих, података из бројних извора, литературе и периодике о континуалном развоју кореодраме у Србији током 20. и у 21. веку, и то у контексту деловања светских кореографкиња, попут Исидоре Данкан (Isadora Duncan), Марте Грем (Martha Graham), Пине Бауш (Philippina „Pina“ Bausch). Насупрот класичном балету као „строгој“ форми илустративности и декора, кореодрама као „мека“ форма, подложна импровизацији и слободи, стреми самоспознаји и индивидуализму.

Пре приступа појединачним корпусима кореографкиња, разумевши кореодраму као „универзални, друштвено-позоришни, односно естетски, антрополошки, социолошки, па и психолошки феномен“, ³ ауторка покушава да пружи властиту дефиницију кореодраме као семиотичке сценске праксе која се служи комбинацијом вербалног и знатно већег удела невербалног, при чему обични покрети стичу естетска својства. Као што ће у епилошком разматрању феномена кореодраме нагласити, у разјашњавању појма ауторка налази корене кореодраме у дионизијској театрологији и сагледава је као ритуалну игру која обузима тело и ум, ничеански, кроз призму дијалектичког помирења аполонијског и дионизијског принципа. Иако наглашава да је кореодрама била саставни део опера, а потом постала аутономна, ауторка истиче њену ритуалну етиологију, но, зачудно, бар у својој монографији као сажетој верзији дисертације, не разјашњава и њену етимологију. ⁴ И поред модификација спољашњег типа, утицаја италијанске *commedia dell'arte* и особеног жанра балета-пантомиме (*ballet d'action*), услед кризе класичног балета, кореодрама се парадигматски успоставља у експресионистичком немачком плесном театру 20. века (*Tanztheater*) као театар покрета, физички театар, плесно позориште, плесна драма.

Ауторка монографије поступно уводи читаоца у сваки понаособ опус четири кореографкиње уз незаобилазан биографски контекст. Нову форму плесног театра Маге Магазиновић ауторка назива *епско-патриотском кореодрамом*, истичући двоструки пионирски подухват кореографкиње – борбу за равноправност кореодраме са другим формама и борбу за равноправност жена у патријархалној средини, односно најјасније усвајање феминистичке мисли истицањем значаја педагошке идеје и уметности као средства изражавања субјективитета. Схватање модерне игре као *изражавања живота*

у слободном простору, ауторка проналази и код Смиљане Мандукић чија уметност покрета сажима вајарство, сликарство, поезију и музику. Идеју повезаности слободне игре и жене Магазиновићева и Мандукићева деле, док се Магазиновићева ослања на грчко образовање и схватање тела,⁵ Мандукићева преузима естетику еуритмије као духовног израза у флуидности телесног покрета. Термин кореодраме ауторка везује искључиво за рад Наде Кокотовић, чију плесну драму, као и у случају Соње Вукићевић, назива *политичком кореодрамом*. Код обе савремене кореографкиње ауторка запажа снажан антиратни став и перформативност тела као *живљене историје*, аутентичног тела, разодеведеног и ослобођеног, мислећег и естетски освешћеног.

Поред тумачења кореодраме као симбиозе ничеанске дихотомије, ауторка износи и две теоријски занимљиве опсервације. Најпре, ауторка тумачи игру, у маниру Ролана Барта (Roland Barthes), као телесну „скрипцију“ која настаје и нестаје у простору, а граматiku тела упоређује са писмом (*l'écriture*). Надаље, као синтетички облик уметничке праксе, кореодрама је двоструко одређена: као знак, семиотика тела и као *intentio corporis*, мотив тела и његова интенционалност која настаје у укидању дихотомије духа и телесности, у дијалектичкој кретњи бића, *corpus mobile*, односно „чисте дестиловане мисли“ и тела.

Студија *Кореодрама у Србији у 20. и 21. веку: родна перспектива* Вере Обрадовић Љубинковић сувисло испитује феномен кореодраме као општег, а опет дубоко личног језика тела без еротског предзнака у контексту живота и дела четири кореографкиње. Анализа конкретних поетика стваратељки кореодраме, као и самог одређења хибридног жанра, варира између спољашњег и иманентног приступа, при чему ауторка не залази у дубинску анализу. Вероватно услед фрагментације текста дисертације, монографија, у мањој мери, нужно трпи одређене недостатности и притом задржава академски дискурс. Свакако, монографија представља пуну афирмацију стваратељки кореодраме на простору Србије и вредан увод у кореодрамски израз као *par excellence* филозофски и естетски феномен који испитује социолошка, политичка и, у најширем смислу, антрополошка питања.

¹ Овај рад настао је у оквиру пројекта *Књижевство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915.* (бр. 178029) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Као следбенице модерне игре у Србији у студији се наводе: Ана Малетић (1904–1986), Милана Брош (1929–2012), Маргарета Дебељак (1905–1989) и друге.

³ Вера Обрадовић Љубинковић, *Кореодрама у Србији у 20. и 21. веку: родна перспектива* (Нови Сад: Покрајински завод за равноправност полова, 2016), 9.

⁴ Ауторка наглашава да је термин „кореодрама“ први пут употребио Карло Риторни (Carlo Ritorni, 1786–1860), биограф Салватореа Вигана (Salvatore Viganò, 1769–1821), кореографа и музичара, за чије име се асоцира појам плесане драме која се појављује 1838. године. Премда ауторка истиче ритуално порекло кореодраме, не разјашњава њену етимологију која тешње упућује на везу са античком театрологијом преко термина χορεία који упућује на циркуларност плеса и плесног простора и χορός, феномен античког хора.

⁵ Ауторка наводи Платонову замисао о гимнастици и музици који благотворно делују на душу и тело човека.

Marija Bulatović

Faculty of Philology

University of Belgrade

CORPUS MOBILE

Жена која није ништа прећутала

Савка Суботић (1834-1918) : *жена која није ништа прећутала* / Гордана Стојаковић. – Нови Сад : Академска књига, 2018. – 268 стр. : илустр. – ISBN 978-86-6263-213-5

Биографија Савке Суботић (1834-1918), рођене Полит, под пером Гордане Стојаковић истиче јединствену ванвременост „мајке нашег народа“ⁱ и најбоље би се могла описати самим речима Савке Суботић: „Није све што је модерно лепо и величанствено, али све што је лепо и величанствено остаје увек модерно.“ Доказ колико је Савка Суботић била „модерна“ током живота, али и у данашњем свету, видимо јасно у књизи Гордане Стојаковић.

Објављена уочи обележавања стогодишњице смрти Савке Суботић, књига говори не само о њеном животу, већ анализира њено и ставове због којих је код нас и у свету остала упамћена. Упркос патријархалним ставовима друштва, указивала је на значај не само женског образовања, већ и домаће радиности, индустрије, политике, и успела да створи легат чија важност и данас има одјека у српском друштву.

С обзиром на то да су се прилике у Србији и Европи у деветнаестом веку разликовале, што по питању филозофије, образовања и друштва, појава (само)учене Савке Суботић која је отелотворење најбољих европских ставова, није могла да остане незапажена у интелектуалним круговима Србије тога доба. Чињеница да није много говорила о свом супругу, др Јовану Суботићу, осим што је одлучила да неке од најлепших успомена на њега уврсти у своје *Успомене*ⁱⁱ, указује на то да је она веровала у очување приватностиⁱⁱⁱ и стога врло мало детаља из породичног живота поделила са јавношћу.

Књига Гордане Стојаковић, поред петнаест поглавља која се баве историјском позадином која је била подстрек Савки Суботић да се заузме за народ и образовање, анализом њених ставова по питању друштва и индустрије, породице и сличних вредности које је сама заступала, нуди нам и прилог у коме имамо прилику да

завиримо у њену кореспонденцију са великанима тога доба, попут др Бернхарда Минца и краљице Милене Петровић. Сама никад ниједно писмо није написала, већ их је диктирала и потписала, али нас то не спречава да нас задиви и њено свеобухватно и надалеко чувено беседништво. Први говор одржала је у Загребу 1866. године у корист Фонда за помоћ породицама преминулих учитеља народних школа Срба и Хрвата.^{iv} Након тога, заинтересованост људи да чују Савку Суботић како беседи је расла, те су се говори низали, а тако у њима настали њени афоризми. Ипак, постојала је и струја која је сматрала да су њени говори написани пером др Јована Суботића. Ово би се могло лако оповргнути, јер иако је једном приликом, како сама наводи у својим *Успоменама*, 1904. године, током свог боравка у санаторијуму Семеринг-Брајтемштајн код Беча, на опроштајној вечери била затечена и потпуно неспремна за говор, наводећи: „Треба се захвалити, а да то учиним просто, само са неколико речи, никако ми се није свидело, Али, где да нађем у брзини подесан одговор тако сјајним здравицама? Беше то заиста мука“^v, одговорила је здравицама захвалности које су карактеристичне за њу – речите и срдачне.

Ауторка ове књиге нам такође указује на још значајних улога које је Савка Суботић имала у српској култури, осим залагања за отварање виших девојачких школа и богатих беседа. На првом месту је њено ангажовање за промовисање домаће радиности, тачније речено, ћилимарства. Осим што је овај занат учинила модерним и траженим на српском тлу, пробудила је интересовање стране елите, такође. Својим учинком у овом пољу првенствено се залагала за оснивање задруги и друштава које би омогућиле сеоским женама да се баве овим занатом, а да добијају накнаду за то.

Савка Суботић је допринела не само материјалном и интелектуалном оплемењивању сеоских жена, већ је својим залагањима пробудила праве вредности у народу који је био ограничен патријархалним стегамa. Њена залагања за отварање виших девојачких школа временом су освешћивала народ, те су колективно усађене разлике почеле да нестају, омогућавајући једнаке прилике свима.

ⁱ Г. Стојаковић, *Савка Суботић (1834-1918): жена која није ништа прећутала*, (Нови Сад: Академска Књига, 2018), 176.

ⁱⁱ С. Суботић, *Успомене / Савка Суботић: приредила Ана Столић*. – Београд: Српска књижевна задруга, 2001, 145.

ⁱⁱⁱ Г. Стојаковић, *Савка Суботић (1834-1918) : жена која није ништа прећутала*, (Нови Сад: Академска Књига, 2018), 134.

^{iv} Исто, 126.

^v С. Суботић, *Успомене / Савка Суботић: приредила Ана Столић*. – Београд: Српска књижевна задруга, 2001, 74.

Marija Bosančić

Faculty Of Philology

University of Belgrade

The Woman Who Spoke Her Mind

**Британска перцепција жена са Балкана и њихове женствености у дугом 19.
веку**

The British and Balkan Woman: British Perceptions of Balkan Women and Their Femininity in the Long Nineteenth Century (1789–1914) / Melina Rokai. – Београд: Ћигоја штампа, 2017 – 493. ISBN 978-86-531-0285-2

Монографија *The British and Balkan Woman: British Perceptions of Balkan Women and Their Femininity in the Long Nineteenth Century (1789–1914)* ауторке Мелине Рокаи настала је као резултат истраживања у оквиру пројекта *Модернизација Западног Балкана*, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, и бави се питањем британске перцепције жена са Балкана и њихове женствености у деветнаестом веку. Циљ ове монографије јесте да укаже на шири историјски контекст у оквиру којег је слика жене одраз читавог спектра културних стереотипа повезиваних са балканским просторима.

The British and Balkan Woman књига је која у сваком погледу заслужује пажњу: реч је о темељном истраживачком подухвату који за свој предмет узима занимљиву, а у неким сегментима и контроверзну, тему перцепције балканске жене из угла једног, по својим културним обележјима сасвим супротног миљеа, као што је британски.

Студија се састоји од увода, десет поглавља, закључка, са напоменама на крају књиге и библиографијом. Своје истраживање Мелина Рокаи заснива на чврстој теоријској основи, позивајући се на студије о оријентализму и балканизму,¹ док основне изворе представљају многобројни текстови чији су аутори били писци, дипломате, војници, истраживачи, новинари, туристи и други путници оба пола који су посећивали Балкан и о њему *извештавали* читаоце у својој земљи. Ауторка не анализира само путописе у дословном смислу те речи него и све друге списе који сведоче о перцепцији жене на

Балкану, као што су чланци из новина и часописа, дипломатска кореспонденција и многи други документи.

Прва три поглавља баве се деконструкцијом техника које су аутори, описујући жене из овог региона, користили у стварању слике о Балкану. Виђене као неопходни део геополитике једне културе, жене са Балкана остављају снажан утисак на британске посетиоце који их посматрају или кроз призму оријентализма или са становишта модернизације. Ауторка препознаје технике темпорализације, десексуализације и виктимизације у стварању слике жене из региона, и успева да поткрепи своје тезе у сваком од поглавља надовезујући се на претходно, што учвршћује структуру књиге и приближава тематику читаоцу. Поговља од четвртог до осмог посвећена су појединачно перцепцијама Гркиње, Румунке, Српкиње, Бугарке и напоследку Албанке, а баве се променама у перцепцији жене са Балкана код британских посетилаца у периоду од касног осамнаестог века до раног двадесетог века.

Мелина Рокаи ова поглавља конципира тако да илуструју перцептивну промену у кораку са модернизацијом – она прво анализира слику жене створану почетком осамнаестог века, засновану на физичком изгледу, националној ношњи и моди, моралним стандардима и понашању у друштву, да би се касније бавила перцепцијом жене на путу ка модернизацији и еманципацији.

Крајем деветнаестог века расте интересовање за Балкан, што је значило да су путници, углавном дипломате и њихове жене, имали прилику да сусретну и жене владарке у независним балканским државама које су, по неким изворима, биле управо покретачи, али и представници модернизације друштва. Ауторка се у деветом поглављу бави перцепцијом српских краљица и принцеза из династије Обреновић, црногорских принцеза, грчких и румунских краљица и принцеза, као и истакнутих жена са Балкана који су биле припаднице виших класа. Студију заокружује десето, уједно и најинтересантније поглавље, у ком се анализира перцепција жене са Балкана из перспективе Британки. Иако позиција жене у Британији није тема студије, ауторка приближава читаоцима „интелектуални пртљаг” са којим су Британке долазиле на Балкан и који неретко кроз њихов наратив између редова говори више о култури посматрача него о култури посматраног. Између осталог, ова књига је и из тог разлога релевантна за британску читалачку публику.

Значај ове монографије лежи у опширном истраживању које је ауторка спровела детаљно анализирајући обиман корпус. Студија не само да доноси велику количину података о периодукоји обухвата, прикупљених из најразличитијих извора, већ и систематично обрађује овај материјал тако да успева да обједини различите аспекте перцепције жене са Балкана и да их уз то упореди са перспективом посматрача и идејама о тадашњој перцепцији региона. На тај начин, ауторка успева да у потпуности хронолошки обради једно сложено историјско и културолошко питање, тако да и читалац који није нужно упознат са овом тематиком може да прати анализу материјала и синтезу закључака, у чему помаже и детаљна библиографија. Књига је писана концизним стилем и на енглеском језику, како би била доступна широј научној јавности.

¹ Саидов *Оријентализам* (E. Said, *Orientalism*, New York: Pentheon, 1978.) код нас у преводу Дринке Гојковић, Београд: Библиотека XX век, 2000; и *Имагинарни Балкан* Тодорове (M. Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford: Oxford University Press, 1997) код нас у преводу Драгане Старчевић и Александре Бајазетов-Вучен, Београд: Библиотека XX век, 2000.

Milica Abramović

Faculty of Philology

University of Belgrade

British Perceptions of Balkan Women and Their Femininity in the Long Nineteenth Century

Феминистичка теорија и род на Балкану

Rod i Balkan. Porodnjavanje balkanizma. Putovanje do druge, s preprekama / Marina Matešić, Svetlana Slapšak. – 1.izd. – Zagreb: Durieux 2017 (Zagreb: Rotulus Universitas). 322 str. ISBN 978-953-188-425-9.

Kao što su to činile putopiskinje i njihove sugovornice na prostoru poluotoka, i mi se koristimo konceptom ženskog gostoprimstva koje vidimo kao već izvezenu, ali nikada dovršenu, pokretnu košaru za proizvodnju i razmjenu znanja. Košara, kao i gostoprimstvo, može ostati neoborena jedino ako u njoj postoji recipročno raspoređen teret, odnosno moć. (Marina Matešić, Svetlana Slapšak, *Rod i Balkan* 2017, 21)

Овом реченицом ауторке, Марина Матеша и Светлана Слапшак, описују једну од женских стратегија сарадње која се остваривала кроз гостопримство на које су наилазиле и у којем су учествовале путопискиње у сусрету са женама Балкана. Истовремено, овим је описом на сликовит начин приказана сарадња две ауторке и ткање текста у књизи која је пред нама. Књига *Род и Балкан* је студија тематски подељена у две целине: прва, *Породњавање Балканизма*, ауторски је рад Марине Матеша, док друга целина коју је написала Светлана Слапшак, под називом *Путовање до друге, с препрекама*, представља коментар на први текст и антрополошко ткање које ширећи тематску и историјску перспективу залази и у XX век и савременост, те даје додатне увиде у већ комплексна историјско-антрополошка сагледавања питања рода на Балкану као и спољног (западног) погледа на Балкан и род, у прошлости и садашњости.

Кроз ову сарадњу и ауторке су се и саме бавиле различитим сусретима: пре свега жена на Балкану – путопискиња које су долазиле извана да упознају Балкан и балканске жене, балканских жена једних са другима, као и откривањем балканских феминисткиња,

научница и списатељица. Реч је такође и о сусрету Балкана са другим деловима света, који се због свог положаја, негде на сред пута између Запада и Истока, конципира и бива обележен родомна специфичан начин. Надовезујући се на постојећу феминистичку критику Саидовог оријентализма и балканизма који је теоријски разматрала Марија Тодорова, ауторке нуде нову, далеко префињенију анализу и теоретизацију указујући на компликованост и комплексност вањског виђења, конструисања и породњавања Балкана (у смислу „родног читања тема балканских студија“) који се у XVIII и XIX веку, како то показује ова књига, каткада испостављао и као простор еманципације за западне добродостојеће образоване жене. Оне су на простору који је настањен Другим успеле да освоје слободу и моћ деловања, пре свега кроз хуманитарни, али и хуманистички рад бележења путописа.

Анализа која је пред нама се уписује у методологију студија балканских жена која представља грану историјске антропологије и то оне која је израсла из француске антропологије антике Луја Жернеа (Louis Gernet) и Жан-Пјер Вернана (Jean-Pierre Vernant), а која је захваљујући Светлани Слапшак утемељена и у Словенији (на Institutum Studiorum Humanitatis, факултету за постдипломске студије у хуманистици, до тренутка када је факултет продат, али и на Филозофском факултету у Љубљани где је Светлана Слапшак предала). Свесне да истраживачке позиције никада нису објективне и апсолутне, ауторке пажљиво реконструишу контексте како би увек изнова сагледавале услове и начине конструисања рода на Балкану кроз историју – од XVIII века до данас.

Указујући на једну од кључних паралела између истраживања Балкана и антике, а то је да је грчки човек у класичном периоду свој идентитет конструисао ка споља, ауторке се баве балканском женом, па и Балканом у целини, чији се идентитет обликовао на другом месту. Начини на који се то дешавало су различити, а у књизи су пажљиво осликани кроз друштвени и политички контекст у коме су се путнице-путопискиње налазиле и конструисале своју субјективност. Наравно, свако исписивање и уписивање је различито, а међу споменутим путопискињама (Марија Ф. Карлова /*Maria F. Karlova*), Паулина Ирби /*Paulina Irby*/, Георгина Мекензи /*Georgina Mackenzie*/, Дора Д'Истрија /*Dora D'Istria*/, Јелена Димитријевић), најкомплекснији приказ и најдубље разумевање живота и жена на Балкану дала је Дора Д'Истрија, ауторка која имала истанчан номадски сензибилитет, између осталог и захваљујући томе што је рођена и одрасла у Румунији, а

онда је из политичких разлога са родитељима емигрирала у Немачку, школовала се на Западу, а касније се слободно кретала и Балканом и западном Европом и Русијом. Иако је због открића и објављивања усмене традиције Албанаца у Италији проглашена светицом и националном заштитницом (под именом Елена Гица /Elena Ghica/, а не псеудонимом Дора Д'Истрија - Дар Дунава/Истре који је одабрала), њено деловање заправо никада није било обележено политичким интересима нити одабирањима политичких фаворита. Како ауторке наглашавају, она је имала „sasvim jedinstveno gledanje na etničku raznolikost Balkana koji je posmatrala kao teritoriju u neprekidnoj promeni.“ Свесна етничке разноликости Балкана, Дора Д'Истрија никада није заузимала ничију страну, већ је била свесна „razlika te zajedničkih točaka u bogatom etničkom tkanju Balkana. Odlučila je da će zajednički nazivnik za sve to biti svima zajedničko Drugo, žene, koje sve žive u patrijarhalnim zajednicama.“ Рад Доре Д'Истрије је до ове књиге био ретко и тек фрагментарно предмет истраживања како у балканским студијама тако и у студијама рода, па је ова неправда бар донекле исправљена.

Можда управо одабир тема од којих ћу споменути само неке (нпр. од поглавља ”Породњавање Балкана: три наратива о балканској интими” до поглавља ”Културни имагинариј женских простора: хареми, самостани, куће и вртови” са потпоглављем ”Цвијеће на балкону или Женска усмена књижевност: заборављена субверзија националног идентитета”), али и разрађивање теоријских концепата од балканизма до Херцфелдовога (Herzfeld) крипто-колонијализма, паралелних протокола, културне интимности ислично, успостављају иновативну али и субверзивну научну методологију, препознатљиво и доследно омогућавајући оно што је Светлани Слапшак и Марини Матеших управо и био циљ – а то је да направе „prilog feminističkoј produkciji znanja na Balkanu“ (21). Ово има значаја и у контексту западног феминизма који тек у ретким случајевима има свест о потреби деколонизације феминистичког западњачког знања и теорије (међу изузецима је Роза Брајдоти/Rosi Braidotti/). Као један од прилога таквој феминистичкој производњи знања ауторке предлажу да се теоријски компромитовани и пасивизирани термин ’род’, замени термином ’сој’, турцизмом присутним у различитим балканским језицима који надилази значење родне биполарности истовремено означавајући плурализам и индивидуализам, неретко стојећи уз епитет ’особен’, ’посебан’. Управо ова врста истраживачке оригиналности изникла из преплитања историје

балканских жена и савремене балканске феминистичке теорије одговара номадском духу који дефинише Роза Брајдоти наглашавајући нужност опирању ономе што је статично и ограничавајуће како у размишљању у хуманистичким дисциплинама тако и у преплављујућим неоконзервативистичким тенденцијама које иду руку под руку са нарастајућим популизмом у коме се смањује простор за Друго, другачије и Друге, а који је тесан и недовољан чак и у круговима који га декларативно негују. Дobar знак би био када би ову књигу у преводу на енглески или неки други светски језик објавио неки познати издавач. Ово оригинално, узбудљиво истраживачко и комплексно антрополошко штиво то без сумње заслужује.

Lada Stevanović

The Institute of Ethnography SASA

Belgrade

Feminist Theory and Gender in the Balkans

Women's writing and 'the material turn'¹

Economic Imperatives for Women's Writing in Early Modern Europe / edited by Carme Font Paz and Nina Geerdink. – Boston: Brill, 2018, Series *Women Writers in History*, Vol 2, 262 pp., ISBN 978-90-04-38299-2 (hb), ISBN 978-90-04-38302-9 (e-book)

After having organized a panel about economic imperatives for women's writing in early modern Europe within the 20th Annual SHARP Conference in Dublin, Ireland in the period of June 26-29, 2012, Carme Font Paz and Nina Geerdink sign the proceedings published in 2018 as the editors, emphasizing in the Acknowledgements the continuous support of the *Women Writers in History* editorial board, as well as the importance of the volume's diversity in comparative scope and presented case studies.² Carme Font Paz, English literature lecturer and Research Associate for Medieval and Renaissance studies, and Nina Geerdink, Assistant Professor and specialist of early modern Dutch literature, besides the "Introduction" and Bibliography with Index, managed to edit and publish nine extensive essays which argue and contribute on the matters of the professionalization of the women's literary activities, focusing on the problem of intertwined relations of patronage, authorial reputation and the societal and economic context from the sixteenth to the eighteenth century in Europe. The question of the 'material turn' and literary professionalization in women's writing, often disregarded and insufficiently elaborated from a comparative European perspective, as well as discussions on professionalization and patronage as touchstones, come to light in this book.

What seems common for this newly edited book, besides its subject, is also a variety of perspectives, representations of women writer's reputation, and sophisticated documentary approaches resulting in extensive bibliographies. Each chapter represents a different case study analyzing women's financial gain, mostly framed as exceptional, and showing, according to the editors' conclusions, that precise distinction between patronage and professionalization is in most cases – impossible. Exploring the economic dynamics of a woman writer, this volume tends to analyze and provoke the relations between the personal,

societal, ideological and political factors that shaped literary careers of women who took their profession as a social and cultural mission.

The volume opens with the essay entitled “Women Authors’ Reputation and Its Relationship to Money Earned: Some Early French Writers as Examples” by Suzan van Dijk, a senior researcher at Huygens Institute for the History of Netherlands and creator of the on-line database *New Approaches to European Women’s Writing* (NEWW). The chapter deals with the reception of several early modern French women writers and their presence in inventories and bio-bibliographical compilations, a genre highly popular in France in the late eighteenth and nineteenth century. Carefully going through statistics and detailed corpus analysis of French women writers mentioned in the selected famous inventories, the author tries to connect the facts with the reputation these women had. Analyzing the male discourse on women’s authorship, the author leaves the discussion open, not being able to draw firm conclusions, among all, due to the (un)stable criterion of ‘normality’ as a product of a certain epoch.

The third chapter “Words for Sale: Early Modern Spanish Women’s Literary Economy” by Nieves Baranda, specialist in medieval and early modern Spanish women’s writing and a leader of the research digital humanities project BIESES, provides a Spanish perspective of proactive women in literature. Baranda considers the author Ana Caro “the most outstanding example of Spanish *professional woman writer* of the period” (p. 43) making an allusion to her suggestive surname [*caro* – meaning *expensive* in Spanish] connected to her success. Interestingly, besides the aristocratic exclusiveness and quiet monastery writing activities of the nuns, Baranda mentions criteria of knowledge and wisdom as key passes for successful early modern Spanish woman’s literary career.

Marie Nedregotten Sørbo, professor of English literature at Volda University College in Norway, discusses the first considered professional poet of any gender in Denmark-Norway – Dorothe Engelbretsdatter (1634-1716). Simultaneously with Aphra Ben in England, Dorothe Engelbretsdatter argued for status and recognition, as well as for publication and money. Fighting against all the controversies, Sørbo discusses in her essay “Fighting for Her Profession: Dorothe Engelbretsdatter’s Discourse of Self-Defence” that Engelbretsdatter succeeded in her battle by reducing the accusations of her opponents *ad absurdum*. A Woolfian claim, two and a half centuries before Virginia Woolf, that financial security is key to the creative process, encouraged Engelbretsdatter to fight her battles, even today in bookstores.

“Writing for Patronage or Patronage for Writing? Two Case Studies in Seventeenth-Century and Post-Restoration Women’s Poetry in Britain” is the fifth chapter attributed to one of the editors of the book, Carme Font Paz. As indicated by the title, the author presents case studies of two female English poetesses in the seventeenth century, Aemilia Lanyer and Ann Yerbury. Reading closely their poetry, Font Paz scrutinizes the used rhetorical strategies within the framework of the market and patronage on which the poets’ (in)visibility depended.

The second editor of the volume, Nina Geerdink, relying on the topic of patronage, follows with an essay entitled “Possibilities of Patronage: The Dutch Poet Elisabeth Hoofman and Her German Patrons”. Geerdink presents a case study on a Dutch poet Elisabeth Hoofman (1664-1736) and becomes the first author in the edition to define precisely the concept of patronage and its connection to modern authorship while making a comparison between the Dutch Republic and the practices in other parts of Europe. Geerdink considers patronage a reciprocal form of exchanging profit between the author and the benefactor, someone from the higher class, whereas literary ‘products’ make part of this reciprocity. Geerdink, as all other authors in the book, through complex archival research, gives a meticulous literary biography of the analyzed woman writer, making it a valuable feature of the volume.

Professor for French and Italian literature at the University of Augsburg in Germany, Rotraud von Kulesa, is the author of chapter seven, entitled “Between Patronage and Professional Writing. The Situation of Eighteenth Century Women of Letters in Venice: The Example of Luisa Bergalli Gozzi”. The essay argues about an Italian female intellectual and prolific author, Luisa Bergalli Gozzi, in relation to ‘material implications’ and transition from patronage to professionalization. Von Kulesa provides a solid cognitive background, presenting the eighteenth-century Venetian literary landscape as a birthplace of professional writing in order to expand further on the literary activity of Luisa Bergalli Gozzi, her husband, as well as their social decline. Von Kulesa reveals a tragic example of literary exclusion in the rising bourgeois society.

One among the most interesting and turbulent case studies is presented in chapter eight by Irene Zanini-Cordi. The associate professor of Italian studies at Florida State University, specialized in critical theory, in the essay “From Queen’s Librarian to Voice of the Neapolitan Republic: Eleonora de Fonseca Pimentel” explores the literary production and tragic life of an Italian poetess, translator, journalist and Queen Maria Carolina’s librarian – Eleonora de Fonseca Pimentel who was, due to severe accusations for Jacobinism, publicly hanged in August 1799 in Naples. Pimentel is depicted as a woman editor, the first to reconstruct an

Italian literary female genealogy by publishing an extensive volume of poetry of all women poets from Renaissance until her days. The author puts emphasis on Pimentel's political and ideological background, social idealism and her commitment to literary work, summarizing it in the following fragment, which could stand, taken in its profound meaning, as the core question of the volume:

What are the economic dynamics at play for an eighteenth-century woman who considers her writing a profession, a cultural and social mission, not just a personal, albeit educational, pastime? What influence does the economic factor have on her career and life in general? Assuming the validity of the assertion "the personal is political", and since the political almost always entails economics, one can posit also the validity of the statement "the personal is politics and economics". The destiny of an eighteenth-century Italian woman was still mostly a matter of politics and economics (p. 171).

Since many women authors, such as Bergalli Gozzi or Pimentel, not only wrote poetry and fiction, but also translated and were engaged in publishing, chapter nine informs the reader of another woman author focusing on her translational activity, which has not been properly researched yet. Essay "[S]ome Employment in the Translating Way": Economic Imperatives in Charlotte Lennox's Career as a Translator", a study by Marianna D'Ezio, who holds a PhD in English literature, interprets the case of Charlotte Lennox (1730?-1804), the author of the successful novel *The Female Quixote* published anonymously in 1752. What D'Ezio attempts to point out is that failure to achieve literary independence had its roots in the rough patronage system of Lennox's time which affirms that overcoming the limitations of economic imperatives was not reciprocal with overcoming the imposed limitations on the author's sex.

The closing chapter ten is entitled "Beating the Odds: Sophie Albrecht (1756-1840), a Successful Woman Writer and Publisher in Eighteenth-Century Germany" by Berit C.R. Royer, a German-American literary specialist who also published a dissertation on Sophie Albrecht – a German writer, editor, publisher and actress. Being named 'the German Sappho' and the only German woman writer who had witnessed the publication of her complete literary work during her lifetime, according to the author, as well as Charlotte Lennox, Sophie Albrecht stands as an example of a successful "woman writer struggling to find a niche in the male domain of published literature" (p. 195). Speaking about this renaissance-like figure in

German literary history, Royer distinguishes clearly the main factors which influenced Sophie Albrecht's career: family origin, educational background, career choices and decisions like networking with the equally minded. As the author concludes, having experienced hardship in her life and career, Sophie Albrecht's "effort to aim for modern democratic citizenship concepts for women collided with the immense discriminatory structure [against them] in society (p. 249)."

Besides being valuable for future researches within the socio-ideological context of women's writing closely intertwined with the personal element, with its clear and precise language, the book "Economic Imperatives for Women's Writing in Early Modern Europe" could also be read outside the confines of academia. The authorial strategy of mutual citing and intertextual bonding within the texts which mutually communicate makes "Economic Imperatives for Women's Writing in Early Modern Europe" neither a monograph nor conference proceedings, but a genre in between. However, the usage of the terms 'economy' and 'economic' within the case studies in the book does not strictly refer to economy in the modern global sense – as a scientific discipline, but rather as a figure of speech meaning 'management of material resources' or, tracing it back to its etymology, as 'household management' or, even more specific, *a room of one's own to maintain* (p. 248). With nicely distinguished parallels inside a large comparative European scope, the authors form a web of tentative studies of women writers in the process of transgressing the socially imposed limitations by making profit out of their literary activities and improving their economic status. The availability of this kind of co-working and comparative research gathered in one book, however, rates "Economic Imperatives for Women's Writing in Early Modern Europe" very highly.

¹ This book review was supported by the project *Knjiženstvo: Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*, no. 178029, financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

² The members of the Editorial Board of the volume are: Nadezhda Alexandrova (Sofia University, Bulgaria), Hilde Hoogenboom (Arizona State University, USA), Amelia Sanz (Complutense University of Madrid, Spain), Suzan van Dijk (Huygens ING, Amsterdam, Netherlands), Ton van Kalmthout (Huygens ING, Amsterdam, Netherlands), Kerstin Wiedemann (Université de Lorraine, Nancy, France). The Advisory Board of the volume gathers eight members from different universities: Vanda Anastacio (Universidade de Lisboa, Lisbon, Portugal), Viola Parente-Čapková (University of Turku, Finland), Marie-Louise Coolahan (NUI Galway, Ireland), Biljana Dojčinović (Belgrade University, Serbia), Ramona Mihaila (Spiru Haret University, Bucharest, Romania), Katja Mihurko Poniz (Univerza v Nova Gorica, Slovenia), Henriette Partzsch (University of St. Andrews, UK), Marie Nedregotten Sørbø (Volda University College, Norway).

Женска историја у дечјој литератури

Приче о пркосним Српкињама: 50 смелих жена Србије / ауторка Ивана Нешић, илустраторка Азра Костић Прчић. – Београд : Urban Reads, 2018 (Београд : ДМД). – 209 стр. : илустр. ; 21 cm. – ISBN: 978-86-89565-7-99

Kakva ženska!/: приче о женама које су биле прогресивне када то није било модерно / ауторка Jelena Mitrović, илустраторка Sonja Bajić. – 1. Izd. – Београд : Kreativni centar, 2018 (Kragujevac : Grafostil). – 103 str. : ilustr. ; 24 cm. – ISBN: 978-86-529-0596-6

Приче за laku noć за male buntovnice: 100 прича о изузетним женама= Good Night Stories for Rebel Girls/ [Elena Favili, Frančeska Kavallo.] ; превела Aleksandra Golubović. – 1. izd. – Београд : Vulkan izdavaštvo, 2018 (Београд : Vulkan štamparija). – 214 str. ISBN: 978-86-10-02125-7

20 изузетних девојчица које су промениле свет= Extraordinary Girls Who Changed the World/ [текст Розалба Тројано; илустрације Симона Бурси ... [и др.]] ; превела Дијана Радиновић. – Београд : Laguna, 2018 (Кина). – 88 стр. : илустр. ; 27 cm. – ISBN: 978-86-521-2866-2

Током 2018. године у Србији и региону појавио се тренд писања и превођења антологијских збирки биографија славних жена из историје, и то нарочито у пољу књижевности за децу. Реч је, заправо, о глобалном тренду чији почетак обележавају два издања настала у англо-америчком контексту 2016. године: *Fantastically Great Women Who Changed The World* ауторке и илустраторке Кејт Панхерст (Kate Pankhurst) и, још популарније, *Приче за laku noћ за мале бунтовнице (Good Night Stories for Rebel Girls)* ауторки Елене Фавили (Elena Favilli) и Франческе Кавало (Francesca Cavallo). Обе књиге продате су у тиражима који далеко превазилазе очекивања самих ауторки и издавачких кућа за децу.

С једне стране, изненађење у вези са овим успехом јесте разумљиво у контексту вишеструке занемарености књижевности за децу у којој су главне улоге припале девојчицама а не дечама. За ту занемареност, поред самих ауторки/а, одговорни су и сви они који учествују у стварању и дистрибуцији књижевности, то јест, у њеној видљивости и доступности.¹ Не ради се само о томе да је у целокупној продукцији дечје књижевности знатно већи број дела која за протагонисте имају дечаке,² него и о томе да су дела са протагонисткињама невидљива, што због маркетиншких стратегија које их сврставају у „књижевност за девојчице“, што због шире културе фаворизовања књижевних дела са мушким јунацима.³

С друге стране, у светлу савременог продора феминистичких политика у културне сфере, успех споменутих књига није изненађујући. Како Џенис Мекејб (Janice McCabe) каже у својој студији репрезентације рода у дечјој књижевности током 20. века, дечја књижевност изразито је осетљива на промене друштвених снага.⁴ Највећа неједнакост у репрезентацији дечака и девојчица јавља се у периодима снажног антифеминистичког дискурса, а смањење ове неједнакости карактеристично је за феминистичке таласе, односно, зајачање феминистичког активизма.⁵ Слична динамика типична је и за жанр женског портрета – он се обнавља заједно са обновом феминистичке контрајавности,⁶ која би се у савременом тренутку најпре могла упоредити са појавом #metoo покрета.

Узевши све то у обзир, занимљиво је да су *Приче за лаку ноћ* изворно настале захваљујући краудфандинг финансирању, дакле независно од издавачких кућа, и да сакупљених милион долара у односу на задати циљ од 40 хиљада долара сведочи о незадовољеној потреби „обичних“ читалаца за родно нестереотипним причама за децу и за позитивним узорима за девојчице. Овај успех, заједно са продајом књиге у више од милион примерака широм света и преводом на више од 50 језика, отворио је простор за низ сличних издања у дечјој књижевној индустрији. Само код нас ове године објављене су *Каква женска!* у издању Креативног центра, *Пркосне Српкиње* и *Жене које су промениле свет* у издању Urban Reads-а, едиција *Наклон женама* у издању Пчелице и у издању Лагуне *20 изузетних девојчица које су промениле свет*, поред већ споменутих *Прича за лаку ноћ за мале бунтовнице*. Поред тога, краудфандингом је у Сарајеву омогућено издање књиге *Жене БиХ*, а портал Vox Feminae из Загреба направио је друштвену игру *Страшне*

жене чији садржај даје кратке биографије жена значајних за глобални феминистички покрет. Сва ова издања слична су по усмерености на женске портрете и упућености на дечју публику, али и по готово искључиво женском ауторству, и то оном које подразумева мање-више широке мреже ауторки, уредница, илустраторки, преводитељки и других сарадница, као и рад на „промоцији и конструкцији новог и другачијег родног идентитета у односу на традиционално схваћен женски идентитет“.⁷

Две су кључне идеје које стоје иза ових пројеката: прва је препознавање недостатака књижевности за децу (и уопште културе) у којој су прикази женских ликова углавном стереотипни. Девојчице су споредне, пасивне, најчешће у функцији лепих пратиља мушких јунака, без сопствених прича и амбиција, што је све наслеђе традиције бајки за децу. На то се осврћу и књиге којима се бави овај приказ. *Пркосне Српкиње*, како Адриана Захаријевић пише у уводу, представљају „другачији модел неким новим девојчицама које у Србији данас одрастају“⁸ и написане су, како главна уредница пише на крају књиге, „да бисте спознале оно најважније – да можете да будете шта год пожелите“.⁹ Пружање инспиративних примера наводи се и у кратком уводу *20 изузетних девојчица* као суштинска намера ауторке.¹⁰ Мотивација Фавили и Кавало да напишу *Приче за лаку ноћ*, како кажу на сајту *Rebel Girls*, објашњава се управо увидом у проблем културалне репрезентације девојчица,¹¹ а у предговору књиге, обраћајући се девојчицама, ауторке истичу шта желе да постигну: „Нека вас ове храбре пионирке инспиришу“.¹² Саме биографије у овој књизи, штавише, моделоване су по узору на бајке, са почетним формулацијама попут „Некада давно“ и „Била једном једна“, и са поучним закључцима на крају. Уносећи садржај о храбрим, амбициозним и талентованим женама у симболичку форму традиционално коришћену за причање патријархалних прича, која вековима представља формативно читалачко искуство деце, ове приче директно теже преосмишљавању самог жанра и пракси симболичке репрезентације жена. Издање *Какве женске!* не садржи ни предговор ни поговор, што је свакако пропуст, али на истоименом блогу из ког је књига израсла, као и на задњој корици, ауторке експлицирају намеру да учине видљивијим жене које су оставиле историјски траг на нашим просторима, првенствено у смислу превазилажења задатих патријархалних оквира и отварања различитих простора за друге жене.¹³

Друга темељна идеја за дате пројекте тиче се управо историје, односно, схватања да се женска страна историје „врло често не памти, или се чак намерно заборавља“ и да сећати се женских постигнућа значи уважавати их, „одужити дуг према њима“, али и увидети „да су све слободе освајане – и да их је могуће изгубити“. ¹⁴ Од четири књиге којима се бави овај приказ све изузев *20 изузетних девојчица* мање или више експлицирају ову свест о значењу женске историје и важности памћења – у својим предговорима *Приче за лаку ноћ* и, још потпуније, *Пркосне Српкиње*, а *Каква женска!* на задњој корици. ¹⁵ Показује се да то није случајно, јер су управо те три књиге конципиране као својеврсна женска историја. Тачније речено, оне учествују у писању женске историје приказивањем „положаја жене или жена на фону патријархалних друштвених норми“ и бележењем карактеристичних *наратива* „о еманципованој или дискриминисаној жени, макар и у најрудиментарнијем виду“. ¹⁶ Овакав наратив пре је изузетак него правило међу портретима у књизи *20 изузетних девојчица* – у највећем броју њих препреке које „јунакиње“ треба да превазиђу на путу ка успеху нису друштвене, већ индивидуалне. Насупрот томе, готови сви портрети из остале три књиге инсистирају на различитим врстама друштвених и институционалних отпора са којима су портретисане жене морале да се суочавају јер су биле жене. *Пркосне Српкиње*, штавише, на више места повлаче паралеле између положаја жена у прошлости и положаја жена у садашњем тренутку, спомињући, на пример, неплаћени кућни рад, ¹⁷ или негативни однос јавности према одбацивању традиционалних родних улога. ¹⁸

Сви женски портрети у овим књигама садрже, поред текстуалне, и визуелну репрезентацију лика. У складу са текстом, визуелни аспект такође инсистира на професији или пољу деловања сваке жене. Најчешће то чини преко различитих симболишућих предмета на сликама, и то је заједничко илустрацијама у све четири књиге. Свака књига, наравно, има своје илустраторке, дакле, свој стил: у *20 изузетних девојчица* раскошне илустрације подсећају на оне које срећемо уз класичне бајке; у *Каквој женској!* оне су врло сведене, али често праћене фотографијама дела која су жене створиле; док су у *Причама за лаку ноћ* несумњиво најоригиналније осмишљене, пошто их је сачинило 60 различитих уметница из целог света, са експлицираном намером да прикажу лепоту „у свим облицима, бојама и годинама“. ¹⁹ Управо инсистирање на специфичности сваког лика у портретима *Прича за лаку ноћ* јесте оно што упадљиво недостаје *Пркосним Српкињама*:

иако гардероба и други детаљи сигнализирају разноликост њихових делатности, лица на портретима готово су идентична једна другом. Не само што ова генеричност у извесном смислу обезличава портрете, него и одабрани модел по ком су обликована лица на портретима неодољиво подсећа на естетику *Bratz* лутки. То је у супротности са намером да се датим портретима пружи један нови модел девојчицама, која је исказана у предговору али и у самом текстуалном делу портрета који инсистира на индивидуалности и оригиналности сваке представљене жене.

Када је реч о видљивости жена занимљиво је кратко се осврнути и на родно осетљив језик, нарочито у контексту српског језика, на ком су све четири књиге објављене.²⁰ И књиге написане на српском и књиге преведене на српски језик преплављене су називима професија у феминитивима, демонстрирајући тиме толико оспоравану „природност“ ових језичких облика. Утолико долази као веће изненађење, у сва четири издања, изван број назива звања у мушком роду – палеонтолог, приматолог, борац, војник, археолог, биолог, астроном, архитекта, филозоф, итд. Ту се или ради о непажљивости ауторки и/или преводитељки или, можда, о необичном свесном избору, јер диригенткиња или мотоциклисткиња, на пример, није ништа „природније“ (или исправније) од боркиња и филозофкиња.

За питање репрезентације жена, поред родно осетљивог језика, визуелног аспекта и саме текстуалне нарације, важни су и критеријуми избора којима су се ауторке ових књига водиле у бирању жена о којима ће писати. Кључни критеријум сугерисан је већ самим насловима – биране су *пркосне, смеле, знамените, изузетне, прогресивне* жене, *бунтовнице, жене које су промениле свет*. Поред овог донекле уопштеног начела које деле све четири књиге, постоје и други критеријуми по којима се разликују. Две књиге написане на енглеском језику говоре о женама из целог света, при чему *Приче за лаку ноћ* јасно инсистирају на разноликости идентитета (националних, верских, расних, генерацијских), упркос томе што и оне и *20 изузетних девојчица* већински садрже портрете жена из англо-америчког контекста.

Две домаће књиге дају биографије жена важних у локалном контексту. Великим делом њихов избор се поклапа, с тим што се *Пркосне Српкиње*, како им и сам наслов истиче, ограничавају на жене српске националности. Ова искључивост није савим јасна, а није ни објашњена; штавише, из предговора се стиче утисак да је реч просто о избору

жена које су се „бориле да се нама [женама у Србији?] отвори простор који је за жене раније био затворен“.²¹ Таквих жена, међутим, било је и међу онима које нису српске националности, што рецимо показује избор у књизи *Каква женска!*.²² Наравно, ниједна од ових књига не описује свој избор као потпун или коначан. Напротив, истичући један релативно широк критеријум избора, односно друштвеноисторијску улогу одређених талентованих и амбициозних жена, ауторке књига имплицирају, а у случају *Каквих женских!* и експлицирају, да неке жене морају бити изостављене, макар и због ограниченог простора. Жене које се јесу нашле међу изабраним женама заиста припадају тамо, што је важно имати у виду. Па ипак, остаје питање зашто је за издање *Пркосних Српкиња*, које се обраћа девојчицама које живе у Србији, ауторска намера, експлицитно наглашена насловом, да укључи искључиво Српкиње, поготово ако се у обзир узме не само чињеница да у Србији живе девојчице различитих етничких идентитета, већ и то да су освајању права и слобода за жене у Србији учествовале и многе које нису биле Српкиње.

Четири приказане књиге, дакле, настале су у истом историјском, а неке и у истом географском контексту, што је повод за њихове бројне сличности, али не спречава битне разлике и специфичности. То само показује колико је сложена форма у питању – и мултимедијални жанр женског портрета, и збирка портрета, и женска историја, и прича за децу – и колико важних питања у вези са репрезентацијом жена покреће. Пошто се дотиче проблема видљивости жена истовремено на више нивоа, у сфери дечје књижевности, медијске културе, те историјске литературе, може се рећи да је реч о релативно оригиналној форми која заслужује и критичарску и читалачку пажњу.

¹ Emine Saner, “Books for girls, about girls: the publishers trying to balance the bookshelves”, <https://www.theguardian.com/books/2017/mar/17/childrens-books-for-girls-publishers-writers-gender-imbalance> (17. март 2017). Керолин Данкерт (Carolyn Danckaert) управо из овог разлога основала је сајт *A Mighty Girl* који у овом тренутку представља највећу базу података о књижевним делима, филмовима и другим жанровима медија за децу у којима су јунакиње снажне девојчице.

² Види, на пример, Janice McCabe et al. “GENDER IN TWENTIETH-CENTURY CHILDREN'S BOOKS: Patterns of Disparity in Titles and Central Characters“, *Gender and Society* 2 (2011): 197-226. Џенис Мекејб (Janice McCabe) доказала је диспарат у репрезентацији девојчица и дечака у дечјој књижевности квантитативним истраживањем 5618 књига објављених током 20. века.

³ Alison Flood, “Books about women less likely to win prizes, study finds” <https://www.theguardian.com/books/2015/jun/01/books-about-women-less-likely-to-win-prizes-study-finds> (1. јун, 2015).

⁴ Janice McCabe et al. “GENDER IN TWENTIETH-CENTURY CHILDREN'S BOOKS: Patterns of Disparity in Titles and Central Characters“, *Gender and Society* 2 (2011): 198.

⁵ Ibid., 200-201.

⁶ Станислава Бараћ, „Жанр женског портрета у српској периодици 20-их и 30-их година 20. века“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2014), 67.

⁷ Ibid., 9.

⁸ Адриана Захаријевић, предговор у *Приче о пркосним Српкињама*, Ивана Нешић (Београд, Urban Reads, 2018), 4.

⁹ Ibid., 209.

¹⁰ Розалба Тројано, *20 изузетних девојчица које су промениле свет*, прев. Дијана Радиновић. (Београд, Laguna, 2018), 5.

¹¹ <https://www.rebelgirls.co/pages/authors>

¹² Elena Favili i Frančeska Kavalo, predgovor u *Priče za laku noć za male buntovnice*, Elena Favili i Frančeska Kavalo, prevela Aleksandra Golubović (Beograd, Vulkan izdavaštvo, 2018), xii.

¹³ <http://kakvazenska.com/o-projektu-kakva-zenska/>

¹⁴ Адриана Захаријевић, предговор у *Приче о пркосним Српкињама*, Ивана Нешић и Азра Костић Прчић (илустраторка) (Београд, Urban Reads, 2018), 4.

¹⁵ *Каква женска!*, уосталом, већ својим унутрашњим дизајном, списком литературе на крају, па чак и стилем којим су написане биографске белешке подсећа на уџбенике из историје, док су портрети у *Пркосним Српкињама* поређани хронолошким редом од времена средњовековне српске краљевине до савремене државе.

¹⁶ Станислава Бараћ, „Жанр женског портрета у српској периодици 20-их и 30-их година 20. века“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2014), 17.

¹⁷ Ивана Нешић и Азра Костић Прчић (илустраторка), *Приче о пркосним Српкињама*, (Београд, Urban Reads, 2018), 98, 126.

¹⁸ Ibid., 90, 102.

¹⁹ Elena Favili i Frančeska Kavalo, predgovor u *Priče za laku noć za male buntovnice*, Elena Favili i Frančeska Kavalo, prevela Aleksandra Golubović (Beograd, Vulkan izdavaštvo, 2018), xii.

²⁰ Ово питање јепосебно занимљиво за наше говорно подручје, пошто језик на ком су писане *Приче за laku noћ* и *20 изузетних девојчица*, енглески, за разлику од српског, не поседује граматички род, па се већина именица, придева и заменица јавља у родно неутралном облику. Такође, у локалном контексту ово питање постаје још значајније имајући у виду раскорак између општеприхваћености различитих облика у женском роду и порицања њихове исправности и/или „природности“ наком одређене институције инсистирају.

²¹ Адриана Захаријевић, предговор у *Приче о пркосним Српкињама*, Ивана Нешић и Азра Костић Прчић (илустраторка), (Београд, Urban Reads, 2018), 4.

²² Jelena Mitrović i Sonja Vajić (ilustratorka), *Kakva ženska!* (Beograd, Kreativni centar, 2018), 26, 51, 58, 65.

Литература:

Бараћ, Станислава. „Жанр женског портрета у српској периодици 20-их и 30-их година 20. века.“ Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2014. <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/4076> (преузето 11. 12. 2018.).

Mitrović, Jelena i Sonja Bajić. „O projektu.“ *Kakva ženska!*. <http://kakvazenska.com/> (preuzeto 14.12. 2018).

Mitrović, Jelena. Sonja Bajić (ilustratorka). *Kakva ženska!: priče o ženama koje su bile progresivne kada to nije bilo moderno*. Beograd : Kreativni centar, 2018.

McCabe, Janice, Emily Fairchild, Liz Grauerholz, Bernice A. Pescosolido and Daniel Topé. „GENDER IN TWENTIETH-CENTURY CHILDREN'S BOOKS: Patterns of Disparity in Titles and Central Characters”. *Gender and Society*, Vol. 25, No. 2 (April 2011) https://www.jstor.org/stable/23044136?seq=1#page_scan_tab_contents (preuzeto 14. 12. 2018).

Нешић, Ивана. Азра Костић Прчић (илустраторка). *Приче о пркосним Српкињама: 50 смелих жена Србије*. Београд : Urban Reads, 2018.

Saner, Emine. “Books for girls, about girls: the publishers trying to balance the bookshelves.” *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/books/2017/mar/17/childrens-books-for-girls-publishers-writers-gender-imbalance> (preuzeto 14. 12. 2018).

Тројано, Розалба. *20 изузетних девојчица које су промениле свет*. Превела Дијана Радиновић. Београд : Laguna, 2018.

Favili, Elena i Frančeska Kavalo. *Priče za laku noć za male buntovnice: 100 priča o izuzetnim ženama*. Prevela Aleksandra Golubović. Beograd : Vulkan izdavaštvo, 2018.

Favilli, Elena and Francesca Cavallo. “Authors.” *Rebel Girls*. <https://www.rebelgirls.co/> (preuzeto 14. 12. 2018).

Flood, Alison. “Books about women less likely to win prizes, study finds.” *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/books/2015/jun/01/books-about-women-less-likely-to-win-prizes-study-finds> (preuzeto 14. 12. 2018).

Dara Šljukić

Faculty of Philology

Belgrade University

Women’s History in Children’s Literature

Конференција Друштва „Џон Апдајк“

На Филолошком факултету Универзитета у Београду од 1. до 5. јуна ове године одржана је пета бијенална конференција Друштва Џон Апдајк.

Конференција је започела изузетно посећеним предавањем славног писца Ијана Мекјуана 1. јуна у 19.30 у Сали хероја. Присутнима се најпре обратила проф. др Биљана Дојчиновић, управница Катедре за општу књижевност и теорију књижевности и директорка конференције, чланица Одбора Друштва Џон Апдајк, а конференцију је званично отворила проф. др Јелена Филиповић, продеканка Филолошког факултета у Београду.

<http://galerija.fil.bg.ac.rs/2018-06-01-Peta-bijenalna-konferencija-Dru-tva-D-on-Apdajk/>

Ово је прва конференција Друштва „Џон Апдајк“ која је одржана изван граница Сједињених Америчких Држава. На конференцији су учествовали најзначајнији светски и домаћи проучаваоци Апдајковог стваралаштва, као и истакнути књижевници и преводиоци, из 14 земаља: Бугарске, Велике Британије, Грузије, Индије, Ирске, Израела, Јапана, Канаде, Румуније, Русије, Француске, Чешке, а најбројнији су из САД и Србије.

Поред Ијана Мекјуана, почасни говорници били су проф. др Александар Шурбанов, са Универзитета „Климент Охридски“ у Софији, као и Мајкл Апдајк, познати вајар и син славног писца.

Поред три почасна предавања, одржане су и четири пленарне сесије и осам паралелних са по три учесника (са изузетком једне сесије где су била два учесника).

Завршна, пленарна, сесија ове конференције одржана је у Народној библиотеци Србије као јавни округли сто чија је тема била „Апдајк и политика“.

Џон Апдајк је 1978. године посетио Београд, као гост Октобарских сусрета писаца, одржаних у Народној библиотеци. Ова конференција у великој мери је следила Апдајкову „путању“ у Београду, па је тако, на пример, перформанс „Балада о Хенрију Беку“, заснован на причама о истоименом лику,

изведен у просторијама Удружења књижевника, где је Апдајк октобра 1978. одржао конференцију за штампу.

Медијска пропраћеност конференције је била изузетна – у наставку су забележени само најзначајнији прилози. Учесници конференције су једногласно оценили овај сусрет као изузетно успешан у сваком погледу и донели одлуку да сваки други састанак Друштва „Џон Апдајк“ треба да буде изван САД. Поред тога, велики број учесника ове конференција изразио је интересовање за скуп који Катедра за енглески језик и књижевност планира да одржи наредне године на Филолошком факултету.

Медија клипинг

Субота, 26. мај

Културни додатак *Политике*

Текст проф. Џејмса Плата и први део репринга интервјуа са Џоном Апдајком из 1978.

<http://www.politika.rs/scc/clanak/404372/%D0%A0%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%B2%D1%83-%D1%81-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%9A%D0%B5%D0%BC>

Недеља, 27. мај

У јутарњем програму ТВ N1 који води Маја Сикимић, проф. Биљана Дојчиновић најављује конференцију

Уторак, 29. мај

У јутарњем програму ТВ Студио Б који води Сања Лубардић проф. Биљана Дојчиновић најављује конференцију

Четвртак, 31. мај

РТС Културни дневник, најава конференције

<http://www.rts.rs/page/tv/sr/story/20/rts-1/3155443/kulturni-dnevnik.html>

Петак, 1. јун

Дневник у 19.30

<http://www.rts.rs/page/tv/sr/story/20/rts-1/3156793/kulturni-dnevnik.html>

Вест на сајту РТС

<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/16/kultura/3157447/makjuan-za-rts-kada-nam-je-lose-vise-se-bavimo-sobom-i-ljudima-oko-nas.html>

Петак, 1. јун

Културни дневник

Снимак дела отварања конференције

<http://www.rts.rs/page/tv/sr/story/20/rts-1/3156793/kulturni-dnevnik.html>

Субота, 2. јун

Политика, Културни додатак

Наставак интервјуа са Апдајком из октобра 1978.

Недеља, 3. јун

Политика, интервју Марине Вулићевић са проф. Џејмсом Шифом

<http://www.politika.rs/scc/clanak/404855/Apdajk-bi-danas-bio-uzasnut-Trampom>

Понедељак, 4. јун

Политика, интервју Марине Вулићевић са Ијаном Мекјуаном

<http://www.politika.rs/scc/clanak/404909/Za-mene-je-pisanje-vrsta-istrage>

Уторак, 5. јун

Округли сто о Апдајку и политици у Народној библиотеци

<https://www.facebook.com/nbsrb/photos/a.1966998853311123.1073742245.571398072871215/1967001023310906/?type=3&theater>

Среда, 6. јун

Емисија *Културни центар* представља конференцију од 37:43

https://www.youtube.com/watch?v=k6cqWpVceso&list=PLxbMnBfiy6iEzJmF3q0f_m41Q46Ru_jc

Петак, 15. јун

Политика, интервју Марине Вулићевић са Мајклом Апдајком

<http://www.politika.rs/scc/clanak/405555/Moj-otac-je-voleo-da-putuje>

The John Updike Society Conference in Belgrade

From 1st to 5th June 2018, the Faculty of Philology of the University of Belgrade hosted the fifth biennial Conference of the John Updike Society.

The conference was opened on 1st June at 7:30 P.M. with award-winning writer Ian McEwan delivering his keynote lecture before a large audience, which was initially addressed by Prof. Biljana Dojčinović, Head of the Comparative Literature and Theory of Literature Department, who is the conference director and a board member of the John Updike Society. The conference was officially opened by Prof. Jelena Filipović, Vice Dean of the Faculty of Philology.

<http://galerija.fil.bg.ac.rs/2018-06-01-Peta-bijenalna-konferencija-Dru-tva-D-on-Apdajk/>

This was the first conference of the John Updike Society held outside the United States of America. The conference participants included the most important domestic and international Updike scholars as well as prominent writers and translators, coming from fourteen countries: Bulgaria, Great Britain, Georgia, India, Ireland, Israel, Japan, Canada, Romania, Russia, France, the Czech Republic, but most substantially from the U.S. and Serbia.

Apart from Ian McEwan, keynote speakers were Prof. Alexander Shurbanov of the St. Kliment Ohridski University in Sophia and Michael Updike, famous sculptor and son of the late writer.

In addition to three keynote lectures, four plenary and eight parallel sessions with three speakers (with the exception of one session with two speakers) were held during the conference.

The final – plenary – session of the conference was held in the National Library of Serbia in the form of a public roundtable, the topic of which was “Updike and Politics”.

John Updike visited Belgrade in 1978 as a guest of the October Meeting of Writers, held in the National Library. The conference largely followed Updike’s “path” through Belgrade. To this effect, the “Ballad on Henry Beck” performance, for instance, took place in the premises of Writer’s Union, where Updike held a media conference in October 1978.

The conference was vastly present in the media – only the most important examples of media coverage are listed below. The conference participants unanimously marked this event highly successful and decided that every alternate conference of the Updike Society should be held outside the U.S. What is more, a number of participants expressed their interest in the Faculty of Philology's English Department conference, which is planned for next year.

Media Clipping

Saturday, May 26th

Cultural Supplement of Politika

Text by James Plath and the first part of the interview with John Updike in 1978.

<http://www.politika.rs/scc/clanak/404372/%D0%A0%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%B2%D1%83-%D1%81-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%9A%D0%B5%D0%BC>

Sunday, May 27th

TV N1 – Biljana Dojčinović announces the conference in the live morning show with the journalist Maja Sikimić

Tuesday, May 29th

TV Studio B – Biljana Dojčinović announces the conference in the live morning show with the journalist Sanja Lubardić

Thursday, May 31st

RTS, Cultural Daily – announcement of the conference with Biljana Dojčinović speaking, too

<http://www.rts.rs/page/tv/sr/story/20/rts-1/3155443/kulturni-dnevnik.html>

Friday, June 1st

RTS, Cultural Daily
Beginning of the conference

<http://www.rts.rs/page/tv/sr/story/20/rts-1/3156793/kulturni-dnevnik.html>

Saturday, June 2nd

Cultural Supplement of Politika

Second part of the interview with John Updike in 1978.

Sunday, June 3rd

Politika, interview with James Schiff, by Marina Vulićević

<http://www.politika.rs/scc/clanak/404855/Apdajk-bi-danas-bio-uzasnut-Trampom>

Monday, June 4th

Politika, interview with Ian McEwan by Marina Vulićević

<http://www.politika.rs/scc/clanak/404909/Za-mene-je-pisanje-vrsta-istrage>

Tuesday, June 5th

National Library of Serbia's Event

<https://www.facebook.com/nbsrb/photos/a.1966998853311123.1073742245.571398072871215/1967001023310906/?type=3&theater>

Wednesday, June 6th

Cultural Center presents the conference

Starts at 37:43

https://www.youtube.com/watch?v=k6cqWpBceso&list=PLxbMnBfiy6iEZJmF3q0f_m41Q46Ru_jc

Friday, June 15th

Politika, interview with Michael Updike by Marina Vulićević

<http://www.politika.rs/scc/clanak/405555/Moj-otac-je-voleo-da-putuje>

Милица Абрамовић је рођена у Сурдулици, 1991. године. Дипломирала је на Катедри за енглески језик, књижевност и културу Филолошког факултета у Београду и на истом факултету одбранила мастер тезу под насловом „Фрагментација у Вонегатовом и Павићевом приповедању”. Докторске студије уписала је 2015. године на Филолошком факултету у Београду на модулу Књижевност и наредне три године је ангажована као сарадник у настави на својој матичној катедри. Током 2017. године радила је као демонстратор на Економском факултету у Београду. Од тада је ангажована при Центру за континуирану едукацију Универзитета у Београду. Од почетка докторских студија учествује на конференцијама и научним скуповима у чијим зборницима су јој објављени радови, као и у релевантним научним часописима. Тренутно ради на докторској дисертацији из области постмодерне америчке књижевности, док јој је шира научна област интересовања англофона књижевност и култура.

Јелена Аранђеловић је дипломирала је на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. На Филолошком факултету похађа и мастер студије. Области интересовања: књижевност, естетика, студије рода и културе. При тумачењу књижевних дела занима се за интертекстуалност модерне поезије, психоаналитички приступ, гинеоцинички приступ и феминистичку теорију. У својим радовима бави се проблематиком и перспективом књижевних ликова. Пише есеје и поезију.

Зорица Бечановић-Николић Теоретичарка и историчарка књижевности. Ванредна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. Студије опште књижевности и теорије књижевности, енглеског језика и књижевности завршила је на Филолошком факултету у Београду, где је и магистрала и докторирала. Ауторка је књига *Херменеутика и поетика. Теорија приповедања Пола Рикера* (1998), *Шекспир иза огледала. Сукоб интерпретација у рецепцији Шекспирових историјских драма у двадесетом веку* (2007), *У трагању за Шекспиром* (2013), као и низа теоријских и херменеутичких студија на српском, енглеском, француском и шпанском језику, огледа и приказа, речничких одредница, радиофонских драматизација, тв сценарија, превода са енглеског и француског. У настави и у текстовима које пише бави се теоријом, херменеутиком, Шекспиром, европским књижевностима средњег века и ренесансе, српском књижевношћу у европском контексту. Чланица је пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* и заменица главне и одговорне уреднице електронског годишњака *Књиженство*.

Марија Босанчић (1995) рођена у Београду. Дипломирала је на Филолошком факултету Универзитета у Београду на катедри за Англистику. Тренутно је на мастер академским студијама, модул Језик, књижевност, култура на матичном факултету. 2014. године објавила је матурски рад у Зборнику Задужбине Андрејевић на тему “The Impact of Virginia Woolf’s Changing Mood on her Works”. Течно говори енглески и француски. Бави се језицима, компаративном књижевношћу и компаративним лингвистичким истраживањима.

Миња Бујаковић је рођена 1994. године у Крагујевцу. Дипломирала је на Катедри за славистику на групи за руски језик, књижевност и културу Филолошког факултета. Мастер студије је уписала на истом факултету на смеру Језик, књижевност, култура. Тренутно је студенткиња на Женским студијама на Факултету политичких

наука. Област интересовања су јој руска и компаративна књижевност, култура и студије рода.

Марија Булатовић (Краљево, 1990) дипломирала је на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. На истој катедри 2014. године завршила је мастер академске студије одбранивши мастер рад под насловом „Дијалектика насиља у Расиновом трагичком свету“. Од 2014. године похађа докторске академске студије на студијском програму *Језик, књижевност, култура*, модул *Књижевност*, на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Стипендисткиња је *Фонда за младе таленте* за школску 2013/2014. и 2014/2015. годину. Добитница је *Похвале* Филолошког факултета у Београду за изузетан успех у току основних академских студија. Пише књижевну критику у *Свескама*. Служи се енглеским, француским и шпанским језиком. Области интересовања: теорија уметности, српска књижевност у европском контексту, француска књижевност и француска савремена књижевна теорија.

Никола Булатовић (Краљево, 1991) дипломирао је на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду одбранивши дипломски рад под насловом „Сликарско дело митрополита Јована зографа“ под менторством проф. др Миодрага Марковића. Током основних студија био је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја, као и стипендиста града Краљева. Учесник је бројних семинара и стручних пракси у домену средњовековне уметности и архивистике. Говори енглески и шпански језик.

Лела Вујошевић (Београд, 1966), социолошкиња. Учествовала је у бројним истраживачким пројектима и научним скуповима у земљи и иностранству. Објавила је две монографије и више текстова у научним и стручним часописима из области социологије, феминизма, историографије, универзитетске проблематике и културологије. Одабрани радови су на линку: <https://independent.academia.edu/LelaVujosevic>. Живи у Крагујевцу и ради на Универзитету у Крагујевцу. Бави се хуманитарним радом. Активна је у културном и јавном животу града и објављује прилоге, ставове и коментаре у разним штампаним и електронским медијима.

Ана Вукмановић дипломирала је на Групи за српску књижевност са општом књижевношћу, на Филолошком факултету у Београду. Магистрирала је на интердисциплинарним студијама социокултурне антропологије, на Филозофском факултету у Београду, с темом „Вода у обредно-митском контексту народне лирике“. Докторирала је на Филолошком факултету у Београду одбранивши дисертацију „Значења и функције границе у свадбеној усменој лирици“. На захтев Института за књижевност и уметност, као независна истраживачица, стекла је звање научне сараднице. Учествовала је на више међународних конференција у земљи и иностранству. Објављује радове у домаћим и међународним зборницима и часописима. Радила је као лекторка за српскохрватски језик на Институту за славистику Универзитета у Келну. Области њеног посебног научног интересовања јесу фолклористика, поетика усмене лирике и антропологија и поетика простора. Такође се бави обредно-митским слојевима усмене лирике и везама између усмене и писане књижевности.

Биљана Дојчиновић је редовна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. Једна је од оснивачица Центра за женске студије у Београду као и Индок центра Асоцијације за женску иницијативу. Главна уредница *Генера*, часописа за феминистичку теорију, од 2002. до 2008. Од 2009. чланица управног одбора COST Action IS0901, *Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture* (2009–2013). Од 2011. руководитељка истраживачког пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Објавила је књиге *Гинокритика: Род и проучавање књижевности коју су писале жене* (1993); *Одабрана библиографија радова из феминистичке теорије/женских студија 1974–1996* (1997); *Градови, собе, портрети* (2006); *GendeRingS: Gendered Readings in Serbian Women's Writing* (CD) (2006); *Картограф модерног света* (2007); *Сусрети у тами: увод у читање Вирџиније Вулф* (2011) и *Право сунца: Другачији модернизми* (2015).

Владимир Ђурић је докторирао на Филолошком факултету у Београду (2017), где је завршио и основне студије и одбранио дипломски мастер рад на Катедри за француски језик и књижевност. Био је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја 2012–2015. Од 2015. године ради у звању асистента на Департману за француски језик и књижевност Филозофског факултета у Нишу. Бави се проучавањем компаративне књижевности, посебно истраживањем српске књижевности коју су писале жене у контексту француске књижевности и савремене француске компаратистике (имагологија, интертекстуалност). Од 2012. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Докторска дисертација Владимира Ђурића испитује стваралаштво српских списатељица прве половине XX века у контексту француске књижевности и културе. Учествовао је на разним међународним семинарима, научним скуповима и конференцијама у земљи (Београд, Ниш, Крагујевац) и иностранству (Париз, Хаг, Познањ, Будимпешта, Скопље). Објављивао је радове у зборницима радова са научно-стручних скупова и у часописима *Филолошки преглед*, *Књиженство*, *Лунар*, *Philologia Mediana*, *Прича*.

Жељка Јанковић је асистенткиња и докторанткиња на Катедри за романистику Филолошког факултета Универзитета у Београду, где држи вежбе из француске књижевности 17. и 18. века. Дипломирала је на истој катедри (2011) и одбранила мастер рад 2012. године. На докторским студијама пише дисертацију о анализи дела госпође де Лафајет из перспективе женских студија. Носилац је преко 20 награда и признања из области језика и књижевности које су јој донеле и стручна усавршавања у иностранству (Француска, Белгија, Чешка, Кина, Румунија). Аутор је преко 20 радова у домаћим и међународним часописима и зборницима и једне двојезичне монографије, у чијем фокусу се налазе стилистика, компаративна књижевност, класична и савремена француска књижевност, студије рода, српско-француске књижевне и културне везе. Од 2014. године чланица је пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

<http://www.fil.bg.ac.rs/lang/sr/katedre/romanistika/francuski-jezik/zaposleni/zeljka-jankovic/>

Радојка Јевтић је докторанткиња на Филолошком факултету Универзитета у Београду, на модулу *Књижевност*. Основне академске студије завршила је 2013. године на Катедри за англистику Филолошког факултета у Београду. На истој катедри завршила је мастер студије 2014. године. Током мастер студија била је добитница

стипендије *Доситеја* коју додељује Фонд за младе таленте при Министарству омладине и спорта. Као стипендисткиња Министарства просвете, науке и технолошког развоја, од 2015. године ангажована је на пројекту *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Ана Коларић је доценткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. Дипломирала је на Филолошком факултету Универзитета у Београду, а магистрирала на одсецима за студије рода на Централноевропском универзитету у Будимпешти и на Факултету за хуманистичке науке Универзитета у Утрехту. Године 2015. одбранила је докторску дисертацију „Род, књижевност и модерност у периодици с почетка 20. века: *Жена* (1911-1914) и *The Freewoman* (1911-1912)” на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Са проф. Биљаном Дојчиновић, води курс на докторским студијама о феминистичкој штампи из 90-их и 2000-их година у Југославији/Србији који су подржали WUS Austria и ERSTE фондација, у оквиру програма PATTERNS Lectures. Бави се студијама књижевности, рода и културе. Објављује редовно у часописима *Књиженство* и *Реч*.

Вишња Крстић (1991) је докторанткиња на Филолошком факултету Универзитета у Београду, где је завршила основне и мастер студије енглеског језика и књижевности. На Универзитету Ворик (Велика Британија), стекла диплому мастера енглеске књижевности. Ауторка поглавља у *Comparative Literature as a Transcultural Discipline* (Компаративна књижевност као транскултурална дисциплина; Сао Пауло: Анаблуме, 2018), чланка у коауторству у *Књиженству*, приказа у *Cultural Sociology*, *Oxford CCT Review*, *Књиженству*. Добитница више домаћих и страних стипендија. Учествовала на конференцијама у организацији: Америчке асоцијације за компаративну књижевност (Харвард; Утрехт; Лос Анђелес), Међународне асоцијације за компаративну књижевност (Беч), Британске асоцијације за словенске и источноевропске студије (Кембриџ), Америчког друштва за модерни језик (Њујорк), итд. Похађала програме Института за светску књижевност (Харвард), Школе критике и теорије (Корнел), Британског центра за књижевно превођење (Источна Англија). Ангажована на пројекту *Књиженство*. Члан Комитета за студије превођења Међународне асоцијације за компаративну књижевност.

<https://filoloskibg.academia.edu/VisnjaKrstic>

Мина Марковић (1992) је дипломирала и мастерирала на Филолошком факултету Универзитета у Београду, Групи за јапански језик, књижевност и културу, као студент генерације (просечна оцена 10). Трећу годину основних студија је завршила на Универзитету Васеда у Токију као добитница стипендије Владе Јапана. Докторске студије на Филолошком факултету Универзитета у Београду је уписала 2016. године. Усавршавала се на летњим школама Универзитета Источна Англија (Уједињено Краљевство) и Универзитета Радбауд у Најмегену (Холандија). Добитница је разних српских и страних награда и стипендија, укључујући и: стипендију британског Института за проучавање јапанске уметности и културе *Сејнсбури*, стипендије *Еразмус+*, награде за студента генерације Филолошког факултета Универзитета у Београду, награде за најбољег студента на Групи за јапански језик, књижевност, културу, стипендије *Доситеја* Фонда за младе таленте Републике Србије, стипендије Владе Јапана, стипендије града Београда. Током студија се такође успешно такмичила у преговарању: у јулу 2016. године је као вођа тима освојила прво место на

међународном такмичењу *Global Negotiation Conference* одржаном на Светском трговинском институту Универзитета у Берну (Швајцарска) на тему светске мигрантске кризе, а у априлу исте године је освојила пето место на незваничном светском универзитетском првенству из области пословног преговарања, *The Negotiation Challenge*, одржаном на Универзитету у Бечу и Техничком универзитету у Бечу (Аустрија). Као члан пројекта за ширење јапанског језика организованим од стране Амбасаде Јапана у Републици Србији и корпорације “Мицубиши”, предавала је јапански језик у Осмој београдској гимназији.

Марина Милошевић је дипломирала на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду, где је завршила мастер студије. Докторске академске студије на Филолошком факултету Универзитета у Београду уписала је школске 2017/18. године. Током 2017. године била је ангажована на Катедри за библиотекарство и информатику као демонстратор за ужу научну област Библиотекарство, предмет Библиотекарство.

Јована Митровић (Врање, 1993) завршила је основне академске студије (2016) и мастер академске студије (2017) на графичком одсеку Факултета ликовних уметности Универзитета уметности у Београду. На студијама је била стипендисткиња *Фонда за младе таленте* и добитница *Стипендије за изузетно надарене студенте*. Од септембра 2017. се налази на докторским уметничким студијама на матичном факултету. Чланица је пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Сања Петровић Тодосијевић рођена је 1977. године у Шапцу. Дипломирала је и магистрирала на тему *Делатност УНИЦЕФ-а у Федеративној Народној Републици Југославији 1947-1954.* на Катедри за Општу савремену историју Одељења за историју Филозофског Факултета Универзитета у Београду. Докторирала је на тему *Социјализам у школској клупи. Реформа основношколског система у Србији 1944-1959.* на Факултету за медије и комуникације Универзитета Сингидунум. Запослена је у Институту за новију историју Србије у звању научног сарадника. Ауторка је монографије *За безимене. Делатност УНИЦЕФ-а у Федеративној Народној Републици Југославији* (ИНИС, 2008). Приредила је и написала уводну студију за рукопис Григорија Бабовића *Летопис Шапца 1933-1944* (ИНИС – Библиотека шабачка, 2010). Једна је од ауторки изложбе *Последње одредиште Аушвиц* (Историјски музеј Србије, 2015). Била је чланица и секретар Редакције за издавање грађе и докумената Института за новију историју Србије. Чланица је Пројектног тима Радне групе Републике Србије за обнову бившег југословенског павиљона у Државном музеју Аушвиц - Биркенау. Једна је од оснивачица и потпредседница Центра за југословенске студије (Цејус). Уредница је Трибинског програма *Сто година од оснивања Југославије* (Цејус-Дом омладине, Београд).

Зорана Симић (8. 6. 1992, Брус) докторанткиња је на Филолошком факултету Универзитета у Београду. На истом факултету, на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, дипломирала је 2015. године, а годину дана касније завршила и мастер студије. Чланица је и један од оснивача удружења студената опште књижевности и теорије књижевности Клуб 128, у оквиру којег је организовала две регионалне студентске конференције: „Савремена компаратистика у региону: (ре)контекстуализација“ (април 2014) и „Књижевност и уметност у Југославији: (дис)континуитети“ (април 2016). Тренутно је ангажована на пројекту *Улога српске*

периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца (178024) на Институту за књижевност и уметност, као стипендисткиња Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Живи у Београду.

Лада Стевановић је виша научна сарадница запослена у Етнографском институту САНУ. У истраживањима комбинује савремене антрополошке теме и теме из области античке рецепције, антропологије антике и историјске антропологије, са посебним освртом на родну перспективу и преиспитивање конструкције родних идентитета кроз синхронију и дијахронију. Поред тога, проучава и национални идентитет, а пре свега начине на који се конструисало југословенство. Објавила је монографију *Laughing at the Funeral: Gender and Anthropology in the Greek Funerary Rite*.

http://www.etno-institut.co.rs/cir/team/lada_s.php

Геодора Тодорић Милићевић (Травник, 1990) студенткиња је друге године докторских студија на Филолошком факултету Универзитета у Београду, где је завршила основне и мастер студије из кинеског језика, књижевности и културе. Од 2018. године учествује на пројекту *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Области интересовања су јој компаративна и кинеска књижевност, феминистичка теорија, студије културе.

Зорица Хаџић (Нови Сад, 1977) ванредна је професорка на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду. Проучава српску књижевност 19. и 20. века. Објавила је књиге *Историја једне самоће. Поезија и проза Данице Марковић* (2007), *Тиха пристаништа Милете Јакишића* (2012), *Белешке на маргинама. О скрајнутим књижевноисторијским изворима* (2015), *О Милану Шевићу* (2017). Приредила је двадесетак књига. Уређује едицију „Новосадски манускрипт“ Градске библиотеке у Новом Саду.

Дара Шљукић (Пријепоље, 1993) студенткиња је мастер студија на Филолошком факултету у Београду; дипломирала је на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности. Интересује је савремена женска књижевност и феминистичка књижевна теорија. Пише и објављује књижевну критику на порталу *Буквица*, на ком је и једна од уредница. Са колегиницама из Србије и региона сарађивала је у писању и објављивању књиге есеја *Рат из дејче перспективе*. Објавила је рад о *Напуљској тетралогји* Елене Феранте у *Генеру: часопису за феминистичку теорију и студије културе*, и текст о књизи *Ката Несиба и коментари* Ивана Јанковића у часопису *Реч*.

Саша Шмуља (1978, Дервента) ванредни је професор на Филолошком факултету Универзитета у Бањој Луци и аутор књига *Поезија и прозба. Интертекстуални аспекти у збиркама поезије Трајим помиловање Десанке Максимовић и Камени спавач Мака Диздара* (2012) и *Антун Густав Матош у српској књижевности и култури* (2016), затим коаутор књиге *Ризничари и памтитељи. Православна духовност српске књижевности XX вијека* (2013) као и низа научних и стручних радова. Основно поље његових истраживања је компаративно проучавање јужнословенских књижевности, затим српска књижевност и теорија књижевности. Учествовао је на више конференција и научних скупова у земљи и иностранству, те у књижевнонаучним пројектима. Координатор је пројекта *Светислав Мандић у српској књижевности и култури*. Бави се и књижевном критиком. Одговорни је уредник

часописа за језик, књижевност и културу *Филолог*, уредник зборника *Србистика данас* као и члан редакције *Зборника Матице српске за књижевност и језик*.

Доступни линкови:

<http://flf.unibl.org/smulja-sasa/>

<http://banjaluka.academia.edu/SasaSmulja>

<https://filolog.rs.ba>

<http://flf.unibl.org/srbistika-danas/>

Notes on Contributors

Milica Abramović was born in Surdulica in 1991. She graduated from the Department of English Language, Literature, and Culture at the Faculty of Philology, University of Belgrade, where she also defended her MA thesis: *Fragmentation in Vonnegut's and Pavić' Writing*. In 2015, she enrolled in the PhD studies of Literature at the Faculty of Philology, University of Belgrade and worked as a teaching associate at the Department of English for three years. During 2017, she also worked as a demonstrator at the Faculty of Economy, University of Belgrade, and from then on she has worked at the Centre for Lifelong Learning, University of Belgrade. Since her enrolment in PhD studies, she has presented papers at multiple conferences and has been published by relevant academic journals. She is currently working on her PhD thesis on postmodern American literature and her fields of interest are Anglophone literature and culture.

Jelena Arandelović graduated from the Department of Comparative Literature and Literary Theory, Faculty of Philology, University of Belgrade. She attends master studies at the Faculty of Philology. Research interests: literature, aesthetics, studies of culture and gender. Her interpretations of literary texts include the intertextuality of modern poetry, the psychoanalytic approach, the gynocritical approach and feminist theory. In her papers, she studies the problematics and perspectives of literary characters. She writes essays and poetry.

Zorica Bečanović-Nikolić is an Associate Professor at the Department of Comparative Literature and Literary Theory, Faculty of Philology, University of Belgrade. Author of three monographs in Serbian *U traganju za Šekspirom*, (*Looking for Shakespeare*), Beograd: Dosije, 2013; *Šekspir iza ogledala* (*Shakespeare through the Looking Glass: The Conflict of Interpretations in the Reception of Shakespeare's History Plays in the Twentieth Century*), Beograd: Geopoetika, 2007; *Hermeneutika i poetika: Teorija pripovedanja Pola Rikera*, (*Hermeneutics and Poetics: Paul Ricoeur's Theory of Narrative*), Beograd: Geopoetika, 1998. She has also published a number of critical studies and essays dealing with Shakespeare and postmodern theory, Henry James, Virginia Woolf, Serbian contemporary fiction and poetry, as well as a number of translations from English and French. Teaches Shakespeare, Medieval and Renaissance Literatures in Europe, Shakespeare and Postmodern Theory, Shakespeare and European Cultures. Zorica Bečanović-Nikolić has participated in two international research projects: *Mémoire perdue, mémoire volée: Investigations littéraires en Europe centrale et orientale*, 2004-2005 (INALCO, Paris, L'Université Paris IV-Sorbonne, L'Université jagellone de Cracovie, Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, School of Slavonic and Eastern European Studies, London) and *La construcción estética de Europa: la idea europea en los escritores y artistas desde la Edad Media al siglo XX*. (MICINN Ministerio de ciencia e innovación de España, FFI2010-16796). <http://www.upf.edu/iuc/es/recerca/projectes/2011argullol.html>. She has also participated in two national research projects: *Theoretical and Historical Review of the Comparatist Terminology in Serbian Culture* (Ministry of education and science of the Republic of Serbia project No. 148006, 2006-2010) and *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915* (Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia project No 178029, 2011-2014) <http://www.knjizenstvo.rs/?lang=en>

Marija Bosančić (1995) was born in Belgrade. She obtained her BA at the English Department at the Faculty of Philology, University of Belgrade. She is currently attending her MA courses at the same faculty, module Language, Literature and Culture. In 2014, her high-school BA paper was published in Zbornik of Zadužbina Andrejević, with the subject “The

Impact of Virginia Woolf's Changing Mood on her Works". She speaks English and French fluently. She is interested in languages, comparative literature and scientific research in the field of comparative linguistics.

Minja Bujaković was born in 1994 in Kragujevac. She graduated from the Department of Slavic Studies (department of Russian language, Literature and Culture) at the Faculty of Philology. She is a master's student at the same Faculty at the department of Language, Literature and Culture. Currently, she is also enrolled in Women's Studies at the Faculty of Political Sciences. The areas of her interest include Russian and comparative literature, culture and gender studies.

Marija Bulatović (Kraljevo, 1990) graduated from the Department of Comparative Literature and Literary Theory, Faculty of Philology, University of Belgrade. MA thesis: *The Dialectics of Violence in Racinian Tragic Universe*. Since 2014, Marija Bulatović has been a PhD student of the *Literature* module at the Faculty of Philology in Belgrade. In the academic years 2013/2014 and 2014/2015, she was awarded the Scholarship for Young Talents provided by the Serbian Ministry of Youth and Sports. She has received a high honours award of recognition from the Faculty of Philology for the exceptional success during her undergraduate studies. She writes criticism for the journal *Sveske*. She speaks English, French and Spanish. Research interests: art theory, Serbian literature in the European context, French literature and French contemporary literary theory.

Nikola Bulatović (Kraljevo, 1991) graduated from the Department of Art History at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade, defending his thesis entitled "Painting of the Metropolitan Jovan Zograf" under the mentorship of Prof. Miodrag Marković. During his bachelor studies, he was a scholar of the Ministry of Education, Science and Technological Development, as well as a scholarship holder from the City of Kraljevo. He is a participant of numerous seminars and professional practices in the field of medieval art and archival research. He speaks English and Spanish.

Biljana Dojčinović, PhD, teaches at the Department of Comparative Literature and Theory of Literature, Faculty of Philology, Belgrade University in Serbia. She was one of the founders of the Women's Studies Center in Belgrade, as well as the Indoc Center in the Association for Women's Initiative. Between 2002 and 2008, she was the editor-in-chief of *Genero*, a Serbian journal of feminist theory. She has been a member of the Management Committee of the COST (European Cooperation in the field of Science and Technical Research) Action IS 0901 "Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture" since 2009 and a member of its core group (www.costwwih.net) since 2011. She is the director of the national project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915* (www.knjizenstvo.rs) and the editor-in-chief of *Knjiženstvo, A Journal in Literature, Gender and Culture* (www.knjizenstvo.rs/magazine.php). She has also been a member of John Updike Society since its founding, one of the editors of *John Updike Review* since 2010, and one of the JUS directors since 2015. She has published seven academic books.

Vladimir Đurić received his PhD at the Faculty of Philology in Belgrade (2017), where he completed his undergraduate studies and defended a master's thesis at the Department of French Language and Literature. He was a scholar of the Ministry of Education, Science and Technological Development 2012-2015. Since 2015, he has been working as a teaching assistant at the Department of French Language and Literature at the

Faculty of Philosophy in Niš. He studies comparative literature, especially the research of Serbian literature written by women in the context of French literature and contemporary French comparatism (imagology, intertextuality). Since 2012, he has been participating in the project *Knjiženstvo - Theory and History of Women's Literature in Serbian until 1915*. The doctoral dissertation of Vladimir Đurić examines Serbian women's literature in the first half of the XX century in the context of French literature and culture. He participated in various international seminars, scientific conferences in the country (Belgrade, Nis, Kragujevac) and abroad (Paris, The Hague, Poznan, Budapest, Skopje). He published works in the scientific conference proceedings as well as in the journals *Filološki pregled*, *Knjiženstvo*, *Lipar*, *Philologia Mediana*, *Priča*.

Zorica Hadžić (Novi Sad, 1977) is an associate professor at the Department of Serbian Literature of the Faculty of Philosophy in Novi Sad. She studies 19th and 20th century Serbian literature. She published the following books: *Istorija jedne samoće. Poezija i proza Danice Marković (History of a Loneliness. The Poetry and Prose of Danica Marković, 2007)*, *Tiha pristaništa Milete Jakšića (Silent Docks of Mileta Jakšić, 2012)* *Beleške na marginama. O skrajnutim književnoistorijskim izvorima (Notes on the Margins. On Literary-Historical Sources Brushed Aside, 2015)*, *O Milanu Ševiću (On Milan Šević, 2017)*. She redacted about twenty books. She edits the "Novosadski manuskript" publication of the Novi Sad City Library.

Željka Janković is a teaching assistant and PhD student at the Department of Romance Languages at the Faculty of Philology, University of Belgrade, where she teaches French Literature of the 17th and the 18th century. She graduated from the same Department (2011) and defended her master's thesis in 2012. She has received over twenty awards and recognitions in the area of language and literature, which also led to various specializations abroad (France, Belgium, the Czech Republic, China, Romania). She is the author of more than 20 papers in Serbian and international journals and proceedings and one bilingual monograph. The main focus of her work is on stylistics, comparative literature, classical and contemporary French literature, gender studies, and Serbian-French literary and cultural liaisons. Since 2014, she has been a member of the project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*.

<http://www.fil.bg.ac.rs/lang/sr/katedre/romanistika/francuski-jezik/zaposleni/zeljka-jankovic/>

Radojka Jevtić is a PhD student at the Faculty of Philology, University of Belgrade (module *Literature*). In 2013, she completed her undergraduate studies at the Department of English Language, Literature and Culture at the Faculty of Philology in Belgrade. She obtained her master's degree at the same department in 2014. During her master's studies, she received the *Dositeja* scholarship awarded by the Fund for Young Talents within the Ministry of Youth and Sports. Since 2015, she has been a junior researcher on the project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915* as a scholarship holder of the Ministry of Education, Science and Technological Development.

Ana Kolarić is an assistant professor at the Department of Comparative Literature and Literary Theory, Faculty of Philology, University of Belgrade. She graduated from the Department of Comparative Literature and Literary Theory and obtained her joint master degree in Women's and Gender Studies in Europe from the Department of Gender Studies, Central European University, Budapest, and the General Graduate Gender Programme, Faculty of Humanities, Utrecht University. In 2015, she defended her PhD dissertation –

“Gender, Literature, and Modernity in Periodicals from the Early 20th Century: *Žena/The Woman* (1911-1914) and *The Freewoman* (1911-1912)” at the Faculty of Philology, University of Belgrade. Since 2011, she has been working on the research project *Knjiženstvo – Theory and History of Women’s Writing in Serbian until 1915*. Together with Prof. Biljana Dojčinović, she teaches a doctoral course in feminist press from the 90s and 2000s in the former Yugoslavia and Serbia; this course is supported by the PATTERNS Lectures (initiated and implemented by the WUS Austria and ERSTE Foundation). Her research interests encompass studies of literature, gender and culture. She publishes regularly in journals *Knjiženstvo* and *Reč (The Word)*.

Višnja Krstić (1991) is a PhD Candidate at the Faculty of Philology of the University of Belgrade, holding an MA in English Literature from the University of Warwick, as well as an MA and a BA in English Language and Literature from the University of Belgrade. Author of a book chapter in *Comparative Literature as a Transcultural Discipline* (São Paulo: Annablume, 2018), an article in co-authorship in *Knjiženstvo*, and reviews in *Cultural Sociology*, *Oxford CCT Review*, *Knjiženstvo*. Recipient of multiple national and international scholarships. Presenter at conferences organized by, *inter alia*, the American Comparative Literature Association (Harvard; Utrecht; UCLA), International Comparative Literature Association (Vienna), British Association for Slavonic and East European Studies (Cambridge), Modern Language Association (NY). Attendee of Harvard’s *Institute for World Literature*, Cornell’s *School of Criticism and Theory*, and East Anglia’s *Literary Translation Summer School*. Junior researcher at the project *Knjiženstvo*. Member of the International Comparative Literature Association’s Committee on Translation Studies.

<https://filoloskibg.academia.edu/VisnjaKrstic>

Mina Marković (1992) obtained her BA and MA degrees at the University of Belgrade – Faculty of Philology, Group for Japanese Language, Literature and Culture, as the best student of her generation (GPA 10/10). Mina completed the third year of her undergraduate studies at Waseda University in Tokyo as the recipient of Japanese Government scholarship. She enrolled in the PhD program at the Faculty of Philology in 2016. During her studies, Mina attended summer schools at the University of East Anglia (UK) and Radboud University in Nijmegen (the Netherlands). She was awarded many Serbian and foreign awards and scholarships, including: Sainsbury Institute for the Study of Japanese Arts and Cultures scholarship (UK), *Erasmus+* scholarship, award for the best student of the University of Belgrade – Faculty of Philology, award for the best student of the Group for Japanese Language, Literature and Culture, *Dositeja* award of the Young Talents Fund of the Republic of Serbia, Japanese Government scholarship, City of Belgrade scholarship. During her studies, Mina successfully competed in negotiating: in July 2016 she won the international negotiation competition entitled *Global Negotiation Conference*, held at the World Trade Institute at the University of Bern (Switzerland) on the topic of migrant crisis. In April of the same year, Mina won 5th place at the unofficial world university championship in business negotiation, *The Negotiation Challenge*, held at the University of Vienna and Technical University of Vienna (Austria). As a member of the project led by the Embassy of Japan in the Republic of Serbia and the Mitsubishi Corporation, Mina taught Japanese language in the Eighth Belgrade Grammar School.

Marina Milošević graduated from the Department of Library Science and Information Science at the Faculty of Philology, University of Belgrade, where she also completed her master studies. She enrolled in the PhD studies at the Faculty of Philology in 2017. She has

worked at the Department for Library Science and Information Science as a demonstrator for the scientific field Librarianship, subject Librarianship.

Jovana Mitrović (Vranje, 1993) graduated from the Faculty of Fine Arts in Belgrade at the Department of Graphics (2016), where she also concluded her M.A. studies (2017). During her studies, she was supported by the *Fund for Young Talents* and she got a *Scholarship for the exceptionally talented students*. From September 2017, she has attended her Doctoral Art studies at the same faculty. She is a member of the project team *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*, at the Faculty of Philology, University of Belgrade.

Sanja Petrović Todosijević was born in 1977 in Šabac. She obtained her undergraduate and magister degree on the subject *UNICEF Activity in the Federal People's Republic of Yugoslavia 1947-1954* at the History Department of the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. She obtained her PhD degree on the topic *Socialism in School. The Reform of the Primary School System in Serbia 1944-1959* at the Faculty of Media and Communication, Singidunum University. She works at the Institute for Recent History of Serbia as a research associate. She is the author of the monograph *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (For the Nameless. The Activity of UNICEF in the Federal People's Republic of Yugoslavia)*, INIS, 2008). She redacted and wrote the introductory study for Grigorije Babović's book *Letopis Šapca (The Chronicle of Šabac 1933-1944)*, INIS – Biblioteka šabačka, 2010). She is one of the authors of the exhibition *Final Destination Auschwitz* (Historical Museum of Serbia, 2015). She was a member and the secretary of the editorial office for publishing material and documents of the Institute for Recent History of Serbia. She is a member of the project team of the Republic of Serbia's working group for the renovation of the Ex-Yugoslav Pavilion at the Auschwitz-Birkenau State Museum. She is one of the founders and vice-presidents of the Yugoslav Studies Center (Cejus). She is the editor of the debate program *One Hundred Years since the Foundation of Yugoslavia* (Cejus-Dom omladine, Belgrade).

Zorana Simić (June 8th, 1992, Brus) is a PhD student at the Faculty of Philology, University of Belgrade. She graduated from the same faculty in 2015, at the Department of Comparative Literature and Literary Theory. One year later, she completed her master's studies. She is a member and one of the founders of the association of students of comparative literature and literary theory Klub 128. Within the association, she organized two regional student conferences: "Contemporary Comparative Literature in the Region: (Re)Contextualization" (April 2014) and "Literature and Art in Yugoslavia: (Dis)Continuities" (April 2016). She is currently a junior researcher on the project *The Role of Serbian Periodicals in the Formation of Literary, Cultural and National Models* at the Institute for Literature and Arts, as a scholarship holder of the Ministry of Education, Science and Technological Development. She lives in Belgrade.

Lada Stevanović is a higher associate employed at the SANU Institute of Ethnography. In her research, she combines contemporary anthropologic topics and topics from the field of ancient reception, anthropology of classical antiquity and historical anthropology, with a special focus on gender perspective and synchronic and diachronic re-examination of gender identity construction. Aside from that, she studies national identity, mostly ways that Yugoslav identity was formed. She published a monograph *Laughing at the Funeral: Gender and Anthropology in the Greek Funerary Rite*.

http://www.etno-institut.co.rs/cir/team/lada_s.php

Dara Šljukić (Prijepolje, 1993) is a student of master studies at the Faculty of Philology in Belgrade; she graduated at the Department of Comparative Literature and Literary Theory. Her research interests are contemporary women's literature and feminist literary theory. She writes and publishes literary critiques on the portal *Bookvica*, where she also works as one of the editors. Along with colleagues from Serbia and the region, she cooperated in writing and publishing a book of essays *War from the Children's Perspective*. She published a paper on *Neapolitan tetralogy* by Elena Ferrante in *Genero: Journal of Feminist Theory and Cultural Studies*, and an article on the book *Kata Nesiba and comments* by Ivan Janković in the periodical *Reč*.

Saša Šmulja (1978, Derventa) is an associate professor at the Faculty of Philology, University of Banja Luka. He is also the author of the following books: *Poezija i prozba. Intertekstualni aspekti u zbirkama poezije* Tražim pomilovanje *Desanke Maksimović i Kameni spavač* *Maka Dizdara* (*Poetry and Prayer, Intertextual Aspects in Poetry Collections Tražim pomilovanje by Desanka Maksimović and Kameni spavač by Mak Dizdar*, 2012) and *Antun Gustav Matoš u srpskoj književnosti i kulturi* (*Antun Gustav Matoš in Serbian Literature and Culture*, 2016). He was also the co-author of the book *Rizničari i pamtitelji. Pravoslavna duhovnost srpske književnosti XX veka* (*Treasurers and Rememberers. Orthodox Spirituality of Serbian Literature of the XX Century*, 2013), and a string of scientific and professional papers. The basic field of his research includes comparative study of South Slavic literature, Serbian literature and literary theory. He has participated in several conferences and scientific gatherings in Serbia and abroad. He has also taken part in literary and scientific projects. He is the coordinator of the project *Svetislav Mandić in Serbian Literature and Culture*. He also writes literary criticism. He is the editor-in-chief of the language, literature and culture journal *Philologist*, the editor of the collection *Srbistika danas*, as well as a member of the editorial board of the *Matica Srpska Journal of Literature and Language*.

Available links:

<http://flf.unibl.org/smulja-sasa/>

<http://banjaluka.academia.edu/SasaSmulja>

<https://filolog.rs.ba>

<http://flf.unibl.org/srbistika-danas/>

Teodora Todorić Milićević (Travnik, 1990) is a second year PhD student at the Faculty of Philology, University of Belgrade. She holds a BA and an MA in Chinese Language, Literature and Culture. Since 2018, she has been working on the research project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*. Her research interests include comparative and Chinese literature, gender studies and culture studies.

Lela Vujošević (Belgrade, 1966) is a sociologist. She has participated in numerous research projects and scientific conferences in Serbia and abroad. She has published two monographs and a few dozen texts in scientific and professional journals from the field of sociology, feminism, historiography, university problematics and culturology. Her selected papers can be found on the following link: <https://independent.academia.edu/LelaVujosevic>. She lives in Kragujevac and works at the University of Kragujevac. She is involved in charity work. She has been active in the cultural and public life of the city and she publishes reports, opinions and comments in various print and electronic media.

Ana Vukmanović graduated from the Faculty of Philology, University of Belgrade, at the Department of Serbian and Comparative Literature. She got her master's degree in socio-

cultural anthropology at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade (thesis: *Water in Ritual-Mythic Context of Folk Lyric Poetry*) and PhD at the Faculty of Philology (dissertation: *Meanings and Functions of Boundary in Wedding Oral Lyric Poetry*). Upon the request of Institute for Literature and Arts, she became its research associate as an independent scholar. She participated in a number of conferences in Serbia and abroad and published papers in academic journals and collections of papers. She worked as a lecturer of the Serbo-Croatian language at the Institute for Slavic Studies, University of Cologne. Spheres of interest: folkloristics, poetics of oral lyric poetry, anthropology and poetics of space. She is also interested in ritual and mythic layers of oral lyric poetry and oral and written literature in a comparative context.

Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе

Година VIII, број 8

УДК 82 ISSN 2217-7809 (Online) (електронски часопис)

Излази једном годишње - у децембру

Часопис је део пројекта бр. 178029

Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915 године, који финансира [Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије](#)

За издавача

Проф. др Љиљана Марковић

Главна и одговорна уредница

Др Биљана Дојчиновић, редовна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Заменице главне уреднице

Др Зорица Бечановић Николић, ванредна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Ана Коларић, доценткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Редакција

Др Александра Вранеш, редовна професорка на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Славица Гароња Радованац, ванредна професорка на Катедри за српску књижевност, Филолошко уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

Др Драгана Грујић, доценткиња на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Дуња Душанић, доценткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Гордана Ђоковић, доценткиња на Катедри за библиотекарство и информатику
Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Дубравка Ђурић, редовна професорка на Факултету за медије и комуникације
Универзитета Сингидунум, Београд

МА Жељка Јанковић, асистенткиња на Катедри за романистику, Филолошки факултет
Универзитета у Београду

Др Снежана Калинић, доценткиња на Катедри за општу књижевност и теорију
књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Јелена Милинковић, научна сарадница, Институт за књижевност и уметност, Београд

Др Ивана Пантелић, научна сарадница, Институт за савремену историју, Београд

Др Слободанка Пековић, научна саветница, Институт за књижевност и уметност, Београд

Др Славко Петаковић, ванредни професор на Катедри за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Јелена Пилиповић, ванредна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију
књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Светлана Томин, редовна професорка на Одсеку за српску књижевност Филозофског
факултета Универзитета у Новом Саду

Међународни редакцијски одбор

Проф. др Гвен Александер, Државни универзитет Емпорија

Др Сузан ван Дијк, Институт Хајхенс за холандску историју Краљевске академије наука и
уметности, Хаг

Проф. др Магдалена Кох, Универзитет „Адам Мицкијевич“, Познањ

Проф. др Јасмина Лукић, Централноевропски универзитет, Будимпешта

Проф. др Бони С. Мекдагал, Универзитет у Сиднеју

Проф. др Зоран Милутиновић, Универзитетски колеџ Лондон

Проф. др Рита Монтичели, Универзитет у Болоњи

Проф. др Дејвид Норис, Универзитет у Нотингему

Др Нина Сирковић, ванредна професорка на Факултету електротехнике, стројарства и бродоградње Свеучилишта у Сплиту

Лектура и коректура

Књиженство

Ликовна уредница

Проф. др Наташа Теофиловић, Факултет за медије и комуникације Универзитета Сингидунум, Београд

Веб дизајн

MINTEK и *Књиженство*

Сарадници

Марија Булатовић, МА, Радојка Јевтић, МА, Вишња Крстић, МА, Горан Петровић, МА, Теодора Тодорић Милићевић, МА: Филолошки факултет Универзитета у Београду; Јована Митровић, МА: Факултет ликовних уметности Универзитета Уметности у Београду

Савет редакције часописа

Проф. др Љиљана Бањанин, Универзитет у Торину

Проф. др Владислава Гордић Петковић, Универзитет у Новом Саду

Проф. др Доналд Грајнер, Универзитет у Јужној Каролини, емеритус

Проф. др Катерина Далакура, Универзитет на Криту

Проф. др Красимира Даскалова, Универзитет у Софији

Проф. др Тамара Ђермановић, Универзитет Помпеу Фабра, Барселона

Проф. др Богуслав Зјелињски, Универзитет „Адам Мицкијевич“, Познањ

Проф. др Љиљана Марковић, Универзитет у Београду

Др Весна Матовић, Институт за књижевност и уметност, Београд

Проф. др Драгана Поповић, Универзитет у Београду

Проф. др Ангела Рихтер, Универзитет у Халеу

Проф. др Драган Стојановић, Универзитет у Београду

Рецензенти

Др Станислава Бараћ, Институт за књижевност и уметност, Београд

Проф. др Зорица Бечановић Николић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Доц. др Владимир Ђурић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Проф. др Никола Дедић, Универзитет уметности у Београду

Др Лидија Делић, Институт за књижевност и уметност, Београд

Др Бојан Јовић, Институт за књижевност и уметност, Београд

Доц. др Ана Коларић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Проф. др Магдалена Кох, Институт за славистику универзитета „Адам Мицкијевич“,
Познањ

Др Јелена Милинковић, Институт за књижевност и уметност, Београд

Проф. др Марија Митровић, Универзитет у Трсту

Др Ивана Пантелић, Институт за савремену историју, Београд

Проф. др Нина Сирковић, Свеучилиште у Сплиту

Проф. др Зорица Хацић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Насловна страна

Јована Митровић

Издавач

Филолошки факултет Универзитета у Београду

Студентски трг 3 +381 11 2638622 лок. 115

knjizenstvo@fil.bg.ac.rs

knjizenstvo@gmail.com

www.knjizenstvo.rs

Часопис је доступан и у базама EBSCO и CEEOL

Knjiženstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture

Volume 8, Number 8

UDC 82

ISSN 2217-7809 (Online) (electronic journal)

Published annually, in December

The journal is part of the project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Literature in Serbian until 1915*, which is financed by [The Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia](#)

Editor-in-Chief Biljana Dojčinović, University of Belgrade.

Deputy Editors Zorica Bečanović Nikolić and Ana Kolarić, University of Belgrade

Editorial Board

Gwen Alexander, Emporia State University

Vladislava Gordić Petković, University of Novi Sad

Suzan van Dijk, Huygens Institute for Dutch History of the Royal Dutch Academy of Arts and Sciences, The Hague

Dunja Dušanić, University of Belgrade

Dubravka Đurić, Singidunum University, Belgrade

Gordana Đoković, University of Belgrade

Slavica Garonja Radovanac, University of Kragujevac

Dragana Grujić, University of Belgrade

Željka Janković, University of Belgrade

Snežana Kalinić, University of Belgrade

Magdalena Koch, “Adam Mickiewicz” University, Poznan

Ana Kolarić, University of Belgrade

Jasmina Lukić, Central European University (CEU), Budapest

Bonnie S. McDougall, University of Sydney

Jelena Milinković, University of Belgrade

Zoran Milutinović, University College London

Rita Monticelli, University of Bologna

David Norris, University of Nottingham

Ivana Pantelić, Institute of Contemporary History, Belgrade

Slobodanka Peković, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Slavko Petaković, University of Belgrade

Jelena Pilipović, University of Belgrade

Nina Sirković, University of Split

Svetlana Tomin, University of Novi Sad

Aleksandra Vraneš, University of Belgrade.

Advisory Board

Ljiljana Banjanin, University of Torino

Katerina Dalakoura, University of Crete

Krassimira Daskalova, University of Sofia

Tamara Đermanović, University Pompeu Fabra, Barcelona

Donald Greiner, South Carolina University, emeritus

Ljiljana Marković, University of Belgrade

Vesna Matović, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Dragana Popović, University of Belgrade

Angela Richter, University of Halle

Dragan Stojanović, University of Belgrade

Boguslaw Zielinski, “Adam Mickiewicz” University, Poznan.

Design Nataša Teofilović, Singidunum University

Web design MINTEK and *Knjiženstvo*

Assistance

Marija Bulatović, Radojka Jevtić, Višnja Krstić, Jovana Mitrović, Teodora Todorčić Milićević, Goran Petrović: University of Belgrade.

Proofreading

Knjiženstvo

Reviewers

Stanislava Barać, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Zorica Bečanović Nikolić, University of Belgrade

Nikola Dedić, University of Belgrade

Lidija Delić, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Gordana Đoković, University of Belgrade

Vladimir Đurić, University of Niš

Zorica Hadžić, University of Novi Sad

Bojan Jović, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Magdalena Koch, “Adam Mickiewicz” University, Poznan

Ana Kolarić, University of Belgrade

Jelena Milinković, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Marija Mitrović, University of Trieste

Ivana Pantelić, Institute for Contemporary History, Belgrade

Nina Sirković, University of Split

Cover

Jovana Mitrović

Publisher

Faculty of Philology, University of Belgrade

Studentski trg 3

Belgrade

Serbia

+381 11 2638622 / 115

knjizenstvo@fil.bg.ac.rs

knjizenstvo@gmail.com

www.knjizenstvo.rs

Also accessible in Ebsco and CEEOL data bases